

ISSN 2822-3322



Tetkik

Türk-İslam Kültürü Dergisi
A Journal of Turkish-Islamic Culture



Yıl | Year 2022



Sayı | Issue 1



Tetkik

Yıl 2022 | Sayı 1

Türk-İslam Kültürü Dergisi
tetkik.okuokut.org



Yayınevi

Oku Okut Yayınları | crossref.org/members/prep/34564
Şenyuva Mah. Seyhan Cad. No. 11-c/17 (Kuzey Ankara Külliyesi) 06300 Keçiören/Ankara
Sertifika No. 49846
yayin.okuokut.org | yayin@okuokut.org

Yazı İşleri Müdürü

Hümeyra Sevgülü Hacıbrahimoğlu | orcid.org/0000-0001-7841-0665 | humeyrasevgulu@okuokut.org
Oku Okut Akademi, Ankara, Türkiye | isni.org/isni/0000000506276072 | www.okuokut.org

Editör

Dr. Abdullah Demir | orcid.org/0000-0001-7825-6573 | ademir@okuokut.org
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi | ror.org/05ryemn72
İslami İlimler Fakültesi | Kelam

Etik Editörü

Doç. Dr. İsmail Bulut | orcid.org/0000-0002-8588-1585 | ismailbulut@hitit.edu.tr
Hitit Üniversitesi | ror.org/01x8m3269
İlahiyat Fakültesi | Kelam

İstatistik Editörü

Dr. Fatih Kaleci | orcid.org/0000-0001-6823-3773 | fkaleci@erbakan.edu.tr
Necmettin Erbakan Üniversitesi | ror.org/013s3zh21
Ereğli Eğitim Fakültesi | Matematik Eğitimi

İngilizce Dil Editörleri

Doç. Dr. Arif Bakla | orcid.org/0000-0001-5412-4330 | abakla@ybu.edu.tr
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi | ror.org/05ryemn72
İnsan ve Tolum Bilimleri Fakültesi | İngilizce Mütercim ve Tercümanlık

Doç. Dr. Mehmet Ata Az | orcid.org/0000-0002-8844-8875 | mehmetataaz@gmail.com
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi | ror.org/05ryemn72
İslami İlimler Fakültesi | Din Felsefesi

Alan Editörleri

Kapsam: Türk Dili ve Edebiyatı & Türk-İslam Edebiyatı

Dr. Zeynep Arkan | orcid.org/0000-0003-0534-186X | zeynep.arkan@hbv.edu.tr

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi | ror.org/05mskc574

Edebiyat Fakültesi | Arapça Mütercim Tercümanlık

Dr. Necati İşler | orcid.org/0000-0001-9645-8320 | ilenecati@gmail.com

Millî Eğitim Bakanlığı | ror.org/00jga9g46 | Türk İslam Edebiyatı

Kapsam: Türk-İslam Tarihi

Dr. Yavuz Selim Göl | orcid.org/0000-0001-7759-4482 | yavuzselimgol@hotmail.com

Giresun Üniversitesi | ror.org/05szaq822

İslami İlimler Fakültesi | İslam Tarihi Anabilim Dalı

Kapsam: Türk-İslam Sanatları & Türk-İslam Musikisi

Arş. Gör. Faruk Narmanlı | orcid.org/0000-0002-5652-065X | narmanlifaruk@hotmail.com

Giresun Üniversitesi | ror.org/05szaq822

İslami İlimler Fakültesi | Türk-İslam Edebiyatı ve İslam Sanatları

Kapsam: Türk-İslam Felsefesi

Doç. Dr. Muhammet Caner Ilgaroğlu | orcid.org/0000-0001-5712-9401 | milgaroglu@gmail.com

Adıyaman Üniversitesi | ror.org/02s4gkg68

İslami İlimler Fakültesi | İslam Felsefesi

Arş. Gör. Esmâ Aygün Yakın | orcid.org/0000-0002-8609-1905 | esmaaygunyakın@gmail.com

Yozgat Bozok Üniversitesi | ror.org/04qvdf239

İlahiyat Fakültesi | Din Felsefesi

Kapsam: Türk-İslam Toplumu

Dr. Muhammed Yamaç | orcid.org/0000-0003-2215-4492 | yamacmuhammed@hotmail.com

Bartın Üniversitesi | ror.org/03te4vd35

İslami İlimler Fakültesi | Din Sosyolojisi

Dr. Süleyman Abanoz | orcid.org/0000-0002-4466-7080 | abanoz_s@hotmail.com

Oku Okut Akademi | Din Psikolojisi

Kapsam: Türk-İslam Toplumunda Eğitim

Dr. İrfan Erdoğan | orcid.org/0000-0002-2452-1252 | ierdogan@erbakan.edu.tr

Necmettin Erbakan Üniversitesi | ror.org/013s3zh21

Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi | Din Eğitimi

Dr. Ahmet Yemenici | orcid.org/0000-0002-7549-5074 | ayemenici@yahoo.com

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi | ror.org/05ryemn72

İslami İlimler Fakültesi | Din Eğitimi

Kapsam: Türk-İslam Din Anlayışı

Dr. Miyase Yavuz Altıntaş | orcid.org/0000-0002-5338-3266 | miyase.yavuzaltintas@hbv.edu.tr
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi | ror.org/04f81fm77
İslami İlimler Fakültesi | İslam Hukuku

Dr. Kübra Nugay | orcid.org/0000-0002-0773-0335 | kbr_ngy@hotmail.com | İslam Hukuku
Okut Okut Akademi | isni.org/isni/0000000506276072 | www.okuokut.org

Dr. Ayşe Mine Akar | orcid.org/0000-0003-3804-2604 | aysemineakar@gmail.com
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi | ror.org/04f81fm77
İlahiyat Fakültesi | Tasavvuf

Dr. Ebru Adıyaman | orcid.org/0000-0001-6782-6075 | ebrukarakasadiyaman@gmail.com
Erzincan Binalı Yıldırım Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi | Hadis

Editör Yardımcıları

Merve Nur Çam | orcid.org/0000-0003-1128-4697 | mervenurcam@okuokut.org
Oku Okut Akademi | isni.org/isni/0000000506276072 | www.okuokut.org
Hitit Üniversitesi | ror.org/01x8m3269 | Lisansüstü Eğitim Enstitüsü (Tefsir)

Kübra Gül Özdemir | orcid.org/0000-0002-4777-2193 | kubragulozdemir@okuokut.org
Oku Okut Akademi | isni.org/isni/0000000506276072 | www.okuokut.org
Hitit Üniversitesi | ror.org/01x8m3269 | Lisansüstü Eğitim Enstitüsü (İslam Tarihi)

Merve Türkeri | orcid.org/0000-0002-1243-4979 | merveturkeri@okuokut.org
Oku Okut Akademi | isni.org/isni/0000000506276072 | www.okuokut.org
Yalova Üniversitesi | ror.org/01x18ax09 | Sosyal Bilimler Enstitüsü (İslam Hukuku)

Abdullah Dağ | orcid.org/0000-0002-0826-6917 | abdullahdag@okuokut.org
Oku Okut Akademi | isni.org/isni/0000000506276072 | www.okuokut.org
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi | ror.org/05ryem72 | Sosyal Bilimler Enstitüsü (Kelam)

İndekslere Başvuru ve Süreç Takip Sorumlusu

Havva Özgün | 0000-0002-2905-5326 | info@yazimdestegi.com
Yazım Desteği Akademik Yayın ve Danışmanlık | www.yazimdestegi.com

Editöryal Süreçler ve Etik Konularla İlgili İletişim Yetkilisi

Dr. Abdullah Demir | Oku Okut Yayınları
Şenyuva Mah. Seyhan Cad. No. 11-c/17 06300 Keçiören/Ankara
E-posta: ademir@okuokut.org | Telefon: (312) 906-1499 | tetkik.okuokut.org

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Ömer Soner Hunkan | orcid.org/0000-0002-6743-0107 | osonerhuncan@trakya.edu.tr

Trakya Üniversitesi | ror.org/00xa0xn82

Edebiyat Fakültesi | Ortaçağ Tarihi | Müslüman Türk Devletleri ve Toplumları Tarihi

Prof. Dr. Celal Demir | orcid.org/0000-0003-0587-122X | cdemir@aku.edu.tr

Afyon Kocatepe Üniversitesi | ror.org/03a1crh56

Eğitim Fakültesi | Türkçe Eğitimi

Prof. Dr. Mustafa Koç | orcid.org/0000-0003-1299-7963 | mustafa.koc@ogu.edu.tr

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi | ror.org/01dzjez04

İslami İlimler Fakültesi | Din Psikolojisi

Prof. Dr. Mehmet Ali Şimşek | orcid.org/0000-0002-6085-7036 | shimshek@cumhuriyet.edu.tr

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi | ror.org/03a1crh56

İlahiyat Fakültesi | Arap Dili ve Belâgati

Prof. Dr. Yaşar Yiğit | orcid.org/0000-0002-2152-524X | dryasar66@hotmail.com

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi | ror.org/05ryemn72

İslami İlimler Fakültesi | İslam Hukuku

Doç. Dr. Behlül Tokur | orcid.org/0000-0002-6509-3100 | behlultokur@hotmail.com

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi | ror.org/05ryemn72

İslami İlimler Fakültesi | Din Psikolojisi

Doç. Dr. Muhammet Caner Ilgaroğlu | orcid.org/0000-0001-5712-9401 | milgaroglu@gmail.com

Adıyaman Üniversitesi | ror.org/02s4gkg68

İslami İlimler Fakültesi | İslam Felsefesi

Doç. Dr. M. Ali Yazıbaşı | orcid.org/0000-0003-0369-1217 | muhammedaliyazibasi@hotmail.com

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi | ror.org/05ryemn72

İlimler Fakültesi | Din Eğitimi

Doç. Dr. Hakan Hemşinli | orcid.org/0000-0003-4977-9054 | hakanhemsinli@hotmail.com

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi | ror.org/041jyjp61

İlahiyat Fakültesi | Din Felsefesi

Dr. Mustafa Demirci | orcid.org/0000-0003-4218-5181 | mustafa.d.69@istanbul.edu.tr

İstanbul Üniversitesi | ror.org/03a5qrr21

İlahiyat Fakültesi | Dini Müzik

Dr. Ömer Faruk Söylev | orcid.org/0000-0002-1935-1957 | ofsoylev@hotmail.com

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi | ror.org/03jtrja12

İslami İlimler Fakültesi | Din Psikolojisi

Dr. Abdullah Demir | orcid.org/0000-0001-7825-6573 | ademir@okuokut.org

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi | ror.org/05ryemn72

İslami İlimler Fakültesi | Kelam



Tetkik



Year 2022 | Issue 1

A Journal of Turkish-Islamic Culture
tetkik.okuokut.org

Publisher

Oku Okut Yayınları | Oku Okut Press | crossref.org/members/prep/34564
Şenyuva Mah. Seyhan Cad. No. 11-c/17 06300 Keçiören/Ankara
Certificate Number: 49846
yayin.okuokut.org | yayin@okuokut.org

Managing Editor

Hümeyra S. Hacıbrahimoğlu | orcid.org/0000-0001-7841-0665 | humeyrasevgulu@okuokut.org
Okut Okut Academy | isni.org/isni/0000000506276072 | www.okuokut.org

Editor-in-Chief

Dr. Abdullah Demir | orcid.org/0000-0001-7825-6573 | ademir@okuokut.org
Ankara Yıldırım Beyazıt University | ror.org/05ryem72
Faculty of Islamic Studies | Islamic Theology

Ethical Editor

Assoc. Prof. Dr. İsmail Bulut | orcid.org/0000-0002-8588-1585 | ismailbulut@hitit.edu.tr
Hitit University | ror.org/01x8m3269
Faculty of Theology | Islamic Theology

Statistics Editor

Dr. Fatih Kaleci | orcid.org/0000-0001-6823-3773 | fkaleci@erbakan.edu.tr
Necmettin Erbakan University | ror.org/013s3zh21
Eregli Faculty of Education | Math Education

English Language Editors

Assoc. Prof. Dr. Arif Bakla | orcid.org/0000-0001-5412-4330 | abakla@ybu.edu.tr
Ankara Yıldırım Beyazıt University | ror.org/05ryem72
Faculty of Humanities and Social Sciences | English Translation and Interpreting

Assoc. Prof. Dr. Mehmet Ata Az | orcid.org/0000-0002-8844-8875 | mehmetataaz@gmail.com
Ankara Yıldırım Beyazıt University | ror.org/05ryem72
Faculty of Islamic Studies | Philosophy of Religion

Section Editors

Scope: Turkish Language and Literature & Turkish Islamic Literature

Dr. Zeynep Arkan | orcid.org/0000-0003-0534-186X | zeynep.arkan@hbv.edu.tr

Ankara Hacı Bayram Veli University | ror.org/05mskc574

Faculty of Letters | Arabic Translation Interpretation

Dr. Necati İşler | orcid.org/0000-0001-9645-8320 | ilenecati@gmail.com

Ministry of Education, Turkey | ror.org/00jga9g46 | Turkish Islamic Literature

Scope: Turkish-Islamic History

Dr. Yavuz Selim Göl | orcid.org/0000-0001-7759-4482 | yavuzselimgol@hotmail.com

Giresun University | ror.org/05szaq822

Faculty of Islamic Studies | Islamic History

Scope: Turkish Islamic Arts & Turkish-Islamic Music

Res Asst. Faruk Narmanlı | orcid.org/0000-0002-5652-065X | narmanlifaruk@hotmail.com

Giresun University | ror.org/05szaq822

Faculty of Islamic Studies | Turkish-Islamic Literature and Islamic Arts

Scope: Turkish Islamic Philosophy

Assoc. Prof. Dr. Muhammet Caner Ilgaroğlu | orcid.org/0000-0001-5712-9401 | milgaroglu@gmail.com

Adıyaman University | ror.org/02s4gkg68

Faculty of Islamic Studies | Islamic Philosophy

Res Asst. Esmâ Aygün Yakın | orcid.org/0000-0002-8609-1905 | esmaaygunyakın@gmail.com

Yozgat Bozok University | ror.org/04qvdf239

Faculty of Theology | Philosophy of Religion

Scope: Turkish Islamic Society

Dr. Muhammed Yamaç | orcid.org/0000-0003-2215-4492 | yamacmuhammed@hotmail.com

Bartın University | ror.org/03te4vd35

Faculty of Islamic Studies | Sociology of Religion

Dr. Süleyman Abanoz | orcid.org/0000-0002-4466-7080 | abanoz_s@hotmail.com

Oku Okut Academy | Din Psikolojisi

Scope: Education in the Turkish Islamic Society

Dr. İrfan Erdoğan | orcid.org/0000-0002-2452-1252 | ierdogan@erbakan.edu.tr

Necmettin Erbakan University | ror.org/013s3zh21

Ahmet Keleşoğlu Faculty of Theology | Religious Education

Dr. Ahmet Yemenici | orcid.org/0000-0002-7549-5074 | ayemenici@yahoo.com

Ankara Yıldırım Beyazıt University | ror.org/05ryemn72

Faculty of Islamic Studies | Religious Education

Scope: Turkish Islamic Understanding of Religion

Dr. Miyase Yavuz Altıntaş | orcid.org/0000-0002-5338-3266 | miyase.yavuzaltintas@hbv.edu.tr

Ankara Hacı Bayram Veli University | ror.org/04f81fm77

Faculty of Islamic Studies | Islamic Law

Dr. Kübra Nugay | orcid.org/0000-0002-0773-0335 | kbr_ngy@hotmail.com

Okut Okut Academy | isni.org/isni/0000000506276072 | www.okuokut.org

Islamic Law

Dr. Ayşe Mine Akar | orcid.org/0000-0003-3804-2604 | aysemineakar@gmail.com

Sivas Cumhuriyet University | ror.org/04f81fm77

Faculty of Theology | Sufism

Dr. Ebru Adıyaman | orcid.org/0000-0001-6782-6075 | ebrukarakasadiyaman@gmail.com

Erzincan Binali Yıldırım University

Faculty of Theology | Hadith

Editorial Assistants

Merve Nur Çam | orcid.org/0000-0003-1128-4697 | mervenurcam@okuokut.org

Oku Okut Academy | isni.org/isni/0000000506276072 | www.okuokut.org

Hitit University | ror.org/01x8m3269 | Institute of Graduate Studies(Tafsir)

Kübra Gül Özdemir | orcid.org/0000-0002-4777-2193 | kubragulozdemir@okuokut.org

Oku Okut Academy | isni.org/isni/0000000506276072 | www.okuokut.org

Hitit University | ror.org/01x8m3269 | Institute of Graduate Studies (History of Islam)

Merve Türkeri | orcid.org/0000-0002-1243-4979 | merveturkeri@okuokut.org

Oku Okut Academy | isni.org/isni/0000000506276072 | www.okuokut.org

Yalova University | ror.org/01x18ax09 | Institute of Social Sciences (Islamic Law)

Abdullah Dağ | orcid.org/0000-0002-0826-6917 | abdullahdag@okuokut.org

Oku Okut Academy | isni.org/isni/0000000506276072 | www.okuokut.org

Ankara Yıldırım Beyazıt University | ror.org/05ryem72 | Institute of Social Sciences (Kalam)

Data Controller

Havva Özgün | 0000-0002-2905-5326 | info@yazimdestegi.com

Yazım Desteği Akademik Yayın ve Danışmanlık | www.yazimdestegi.com

Address all editorial correspondence and ethical issues to

Dr. Abdullah Demir | Oku Okut Press

Şenyuva Mah. Seyhan Cad. No. 11-c/17 06300 Keçiören/Ankara

Email: ademir@okuokut.org | Telephone: +90 312 906-1499

Editorial Board

Prof. Dr. Ömer Soner Hunkan | orcid.org/0000-0002-6743-0107 | osonerhuncan@trakya.edu.tr
Trakya University | ror.org/00xa0xn82 |

Faculty of Letters | Medieval History | History of Muslim Turkish Countries and Societies

Prof. Dr. Celal Demir | orcid.org/0000-0003-0587-122X | kapkaramurat@hotmail.com
Afyon Kocatepe University | ror.org/03a1crh56

Faculty of Education | Turkish Language Teaching

Prof. Dr. Mustafa Koç | orcid.org/0000-0003-1299-7963 | mustafa.koc@ogu.edu.tr
Eskişehir Osmangazi University | <https://ror.org/01dzjez04> | Psychology of Religion

Prof. Dr. Mehmet Ali Şimşek | orcid.org/0000-0002-6085-7036 | shimshek@cumhuriyet.edu.tr
Sivas Cumhuriyet University | ror.org/03a1crh56

Faculty of Theology | Arabic Language and Rhetoric

Prof. Dr. Yaşar Yiğit | orcid.org/0000-0002-2152-524X | dryasar66@hotmail.com
Ankara Yıldırım Beyazıt Univeristy | ror.org/05ryemn72

Faculty of Islamic Studies | Islamic Law

Assoc. Prof. Dr. Behlül Tokur | orcid.org/0000-0002-6509-3100 | behlultokur@hotmail.com
Ankara Yıldırım Beyazıt Univeristy | ror.org/05ryemn72

Faculty of Islamic Studies | Psychology of Religion

Assoc. Prof. Dr. Muhammet Caner Ilgaroğlu | orcid.org/0000-0001-5712-9401 | milgaroglu@gmail.com
Adıyaman University | ror.org/02s4gkg68 | Faculty of Islamic Studies | Islamic Philosophy

Assoc. Prof. Dr. M. Ali Yazıbaşı | orcid.org/0000-0003-0369-1217 |
muhammedaliyazibasi@hotmail.com

Ankara Yıldırım Beyazıt Univeristy | ror.org/05ryemn72

Faculty of Islamic Studies | Religious Education

Assoc. Prof. Dr. Hakan Hemşinli | orcid.org/0000-0003-4977-9054 | hakanhemsinli@hotmail.com
Van Yüzcüncü Yıl University | ror.org/041jyjp61

Faculty of Theology | Philosophy of Religion

Dr. Mustafa Demirci | orcid.org/0000-0003-4218-5181 | mustafa.d.69@istanbul.edu.tr
Istanbul University | ror.org/03a5qrr21

Faculty of Theology | Religious Music

Dr. Ömer Faruk Söylev | orcid.org/0000-0002-1935-1957 | ofsoylev@hotmail.com
Kütahya Dumlupınar University | ror.org/03jtrja12

Faculty of Islamic Studies | Psychology of Religion

Dr. Abdullah Demir | orcid.org/0000-0001-7825-6573 | ademir@okuokut.org
Ankara Yıldırım Beyazıt Univeristy | ror.org/05ryemn72

Faculty of Islamic Studies | Islamic Theology



İçindekiler | Contents

	i-ii
Tetkik: Türk-İslam Kültürü <i>Tetkik: A Journal of Turkish-Islamic Culture</i> Dr. Abdullah Demir	
Usûl ve Yöntem Arasında Modern İslam Düşüncesi: Benliğin İnşası -Taha Abdurrahman ve Burhanettin Tatar Örneği <i>The Modern Islamic Thought Between Usûl and Method: Construction of the Self - The Cases of Taha Abdurrahman and Burhanettin Tatar</i> Dr. Emrullah Kılıç	1-20
Dinamik Bir İlmî Anlayışın İnşası Açısından Niçin Ebû Hanîfe'den Başlanılmalı? <i>Why to Start with Abû Ḥanîfah for Building a Dynamic Comprehensive Evaluation of the Knowledge?</i> Doç. Dr. Mustafa Selim Yılmaz	21-36
Malezya'da İslami İlimler Alanındaki Akademik Dergilerden Journal Afkar'ın İngilizce ve Arapça Makalelerinin Bibliyografik Taraması <i>A Bibliometric Analysis of English and Arabic Articles in Journal Afkar, one of the Academic Journals in the Field of Islamic Studies in Malaysia</i> Doç. Dr. Adnan Arslan	37-58
Mu'tezile'nin Nübüvvet Savunusu: Kādî Abdülcebbar Örneği <i>Mu'tazila's Defense of Prophethood: The Example of al-Qādī Abd al-Jabbār</i> Dr. Mikail İpek	59-94
Kemâleddîn İbnü'l-Hümâm'a Göre Peygamberliğin Gerekliliği <i>The Necessity of Prophethood According to al-Kamāl Ibn al-Humām</i> Suat Doğan	95-122

123-150

Beş Vakit Namazın Öğretimiyle İlgili Ders İçeriklerinin Değerlendirilmesi
Evaluation of Course Contents Related to Teaching Five Times of Prayer
Dr. Yasin Yiğit

151-167

Hannah Arendt'in Kötülük Algısının Din Felsefesinde Konumlandırılışı
The Positioning of Hannah Arendt's Perception of Evil in the Philosophy of Religion
Hande Nur Bozbuğa

169-189

Tetkik Dergisi Yayın Politikası
The Journal of Tetkik's Publication Policy



Editörden

Tetikik: Türk-İslam Kültürü

Dr. Abdullah Demir | orcid.org/0000-0001-7825-6573 | ademir@okuokut.org
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi | ror.org/05ryemn72

Tetikik (ISSN: 2822-3322), Oku Okut Derneği tarafından Oku Okut Yayınları kapsamında, 2022 yılında yayımlanmaya başlayan hakemli bir e-dergidir. *Tetikik* dergisi Türk-İslam kültürünün araştırılması, incelenmesi, belgelenmesi ve korunmasıyla ilgili araştırmaları kapsar. *Tetikik* dergisinin amacı, Türk-İslam kültürüyle ilgili Türkçe ve İngilizce dillerinde hazırlanmış özgün araştırma makalesi ve kitap incelemesi türlerindeki çalışmalarını yayımlayarak ulusal ve uluslararası düzeyde bu alandaki bilginin artmasına ve paylaşımına katkıda bulunmaktır. *Tetikik* dergisinin hedef kitesini, Türk-İslam kültürü alanında araştırmacılarını sürdüren profesyoneller ile bu alana ilgi duyan kurumlar, öğrenciler ve okurlardır. *Tetikik* dergisinde yayımlanan çalışmaların telif hakları yazarlarına aittir.

Tetikik dergisinde yayımlanan makaleler, Creative Commons Atıf-Gayrı Ticari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı altında açık erişim olarak yayımlanır. *Tetikik*, 2022 yılında yayımladığı ilk sayısından itibaren tüm akademik makaleleri Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) lisansı kapsamında yayınlamaya başlamıştır. Oku okut Yayınları, açık erişimin etkili bir şekilde çalışması için lisanslama yoluyla kullanıcı haklarının ve telif hakkı sahipliğinin açık olması gerektiğine inanmaktadır. CC BY-NC 4.0 lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

Tetikik dergisi, araştırma ve yayın etiği konusunda ulusal ve uluslararası standartlara bağlıdır. Basın Kanunu, Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu ile Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'ne uymaktadır. Ayrıca Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan Uluslararası Etik Yayıncılık İlkeleri'ni benimsemiştir.

Tetikik dergisi, incelenmeye sunulan çalışmalarda intihal olup olmadığını kontrol eder. İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Daha önce yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirilmediği onaylanan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir. Gönderilen ve ön kontrolü geçen makaleler iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır.

İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinalite, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir.

Baş Editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar.

Seçilen makaleler en az iki ulusal/uluslararası hakeme değerlendirmeye gönderilir. Hakemler gerekli görürse yazar tarafından değişiklik yapılır. Yayın Kurulu, yazar tarafından düzeltilen metnin yayımlanıp yayımlanmayacağına karar verir.

Baş editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecinden çıkarılmasını istemelidir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir.

Yazara, hakem görüşlerine katılmaması halinde itiraz ve görüşlerini savunma hakkı verilir. Alan editörü, yazar ve hakem arasında, gizliliği koruyarak karşılıklı iletişimi sağlar. Hakem raporlarının ikisi de olumlu ise çalışma, yayımlanmasının değerlendirilmesi teklifi ile Yayın Kurulu'na sunulur. İki hakemden birinin olumsuz kanaat belirmesi halinde çalışma, üçüncü bir hakeme gönderilir. Çalışmalar, en az iki hakemin olumlu kararı ile yayımlanabilir. Hakemlerin inceledikleri metinde tashih yapılmasını istemeleri halinde, ilgili raporlar yazara gönderilir ve çalışmasını tashih etmesi istenir. Tashih en fazla 10 gün içinde tamamlanması talep edilir. Yazar, Word programında "Değişiklikleri İzle" özelliği açık olacak şekilde tashihlerini yapar veya değişiklikleri kırmızı renk ile belirtir. Tashih ettiği metni alan editörüne sunar. Alan editörü, yazarın metinde kendisinden talep edilen düzeltmeleri yapıp yapmadığını kontrol eder. Kontrol işlemi, en fazla 7 gün içinde tamamlanır. Tashih isteyen hakem, yazarın metinde kendisinden talep edilmiş düzeltmeleri yapıp yapmadığını kontrol eder. Kontrol işlemi, en fazla 15 gün içinde tamamlanır. Hakkında iki hakem tarafından da "yayımlanabilir" kararı verilen çalışmaların yazarlarından makalelerin öz/abstract kısmını 350-400 kelime olacak şekilde genişletilmesi istenir. Hakem sürecinden geçen çalışmalar Türkçe Dil Editörü ve Baş Editör tarafından incelenir ve gerekli ise yazardan tashih istenir. Kontrol işlemi, en fazla 15 gün içinde tamamlanır. Türkçe dil kontrolünden geçen çalışmalar, İngilizce Dil Editörü tarafından incelenir ve gerekli ise yazardan tashih istenir. İngilizce dil editörünün kontrol işlemi, en fazla 15 gün içinde tamamlanır. Teknik, akademik ve dilsel incelemelerden geçen makaleler, Yayın Kurulu'nda incelenerek yayımlanıp yayımlanmayacağı ile yayımlanacaksa hangi sayıya dahil edileceği karara bağlanır. Kurul, oy çokluğu ile karar verir. Eşitlik olması durumunda nihai karar editörün kararı yönünde verilir. Yayın Kurulu tarafından yayımlanması kararlaştırılan çalışmaların dizgi ve mizanpajı yapılarak yayına hazır hale getirilir ve incelenmek üzere yazarına gönderilir. Bu aşama en fazla 15 gün sürer. Yayımlanan tüm makalelere, kalıcı makale tanımlayıcısı olarak DOI atanır. Yayımlanan sayıya ait veri ilgili indekslere 15 gün içinde iletilir.

Tetkik dergisinde yayımlanan makaleler LOCKSS ve CLOCKSS'da dijital olarak arşivlenir. Ayrıca yayımlanan makaleler, yazarı tarafından Üniversitesinin kurumsal arşivinde, konulu arşivlerde veya diğer her türlü arşivde ambargo süresi olmaksızın erişime açılabilir. Böylece bu yayına herkes ücretsiz olarak hemen ulaşabilir.

Tetkik Dergisi Yayın Politikası | <https://doi.org/10.55709/tetkikdergisi.2022.1.29>

Usûl ve Yöntem Arasında Modern İslam Düşüncesi: Benliğin İnşası

Taha Abdurrahman ve Burhanettin Tatar Örneği

Emrullah Kılıç | <https://orcid.org/0000-0003-0221-0944> | ekilic0676@gmail.com

Millî Eğitim Bakanlığı | Ankara, Türkiye | <https://ror.org/00jga9g46>

Çubuk Şehit Ömer Takdemir AİHL Fen ve Sosyal Bilimler Proje Okulu

Öz

Modern döneme damgasını vuran Batı rasyonalitesi, düşünen, tasarlayan bir “benlik” anlayışı ile geri kalan her şeyi nesneleştirip sınırlamak suretiyle özgün yapılara imkân tanımamıştır. Kendisini pozitivizm, hümanizm, muhafazakarlık, deneyselcilik, bilimsellik ve postmodernlik olarak açığa vuran bir rasyonalite ve benlik, İslam düşünürlerinin benlik inşalarını etkilemiştir. Nitekim bu yapılar karşısında Müslüman düşünürler tatmin edici cevaplar ya da paradigmatik öznellik/kendilik modelleri ortaya koyamamışlardır. Bunun nedeninin “yaşayan insan” dan çok, tarihsel süreçlerde açığa çıkan “üretilen insan” a yoğunlaşmanın olduğu söylenebilir. Bu durum, varlıktan düşünceye yönelik bir etkileme sürecini temsil eden usûl kavramı yerine düşünceden varlığa doğru düşüncenin soyut ilkeleri ışığında yönelişi temsil eden modern kartezyen metot kavramına geçiş ile de açıklanabilir. Çalışmamız, yukarıda ifade edilen durum karşısında benliğin inşasında İslam düşüncesine yeniden öznel bir etkinlik kazandırma amacıyla ahlak felsefesi üzerinden çözüm yolu öneren çağdaş iki düşünürün tekliflerini değerlendirmektedir. Her ne kadar yaklaşımları farklı olsa da Burhanettin Tatar ve Taha Abdurrahman benliği nesnel süreçlerle temellendirmek yerine daha yaratıcı önerilerle inşayı teklif etmektedirler. Tatar’ın ahlak felsefesi önerisi; tefsir ve hadis gibi temel disiplinleri genel ahlak felsefesinin unsuru olarak ele almaktır. Taha Abdurrahman da halihazırda yaşanan benlik krizlerinin makasid ilkesinden uzaklaşan epistemik yöntemin otoritesinden kaynaklandığını ileri sürerek ahlakı otorite kılan benliği inşa etmeyi amaçlar. Nitekim her iki düşünür de yaşanan kriz karşısında çok önemli varoluşçu çözümler teklif etmektedirler. Ancak kimliğe istikamet verecek ufuk ve mevcut duruma uygun kavramlar konusundaki güçlü temellendirmelerine karşın benliğin asıl göstergesi olan bireysel tutumlar ve yeni dengelerin kurulması konusunda zihinlerimiz yeterince açıklığa kavuşturamamaktadırlar.

Anahtar Kelimeler

İslam Felsefesi, Ahlak, Benlik, Nesnellik, Öznellik, Usûl, Yöntem

Geliş: 06.12.2021 Kabul: 20.01.2022 Yayın: 26.03.2022 Değerlendirme: Dış Bağımsız

Emrullah Kılıç, “Usûl ve Yöntem Arasında Modern İslam Düşüncesi: Benliğin İnşası-Taha Abdurrahman ve Burhanettin Tatar Örneği”, *Tetkik* 1 (2022), 1-20.

<https://doi.org/10.55709/tetkikdersisi.21>

© Yazar | CC BY-NC 4.0 Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası

ARAŞTIRMA MAKALESİ

<https://tetkik.okuokut.org>

The Modern Islamic Thought Between Usūl and Method: Construction of the Self - The Cases of Taha Abdurrahman and Burhanettin Tatar

Emrullah Kılıç | <https://orcid.org/0000-0003-0221-0944> | ekilic0676@gmail.com

Ministry of National Education | Ankara, Türkiye | <https://ror.org/00jga9g46>

Şehit Ömer Takdemir AIHL Science and Social Sciences Project High School

Abstract

It is known that the tensions between the life thought and the life lived to lead to serious crises in the revealing of the "self". Western rationality, which left its mark on the modern period, did not allow for original structures by objectifying and limiting everything else with an understanding of "the self" that thinks and designs. Rationality and self that manifests themselves as positivism, humanism, conservatism, empiricism, scientific and postmodernity have influenced the self-construction of Islamic thinkers. In fact, Muslim thinkers could not put forward satisfactory answers or paradigmatic subjectivity/self-models in the face of these structures. It can be said that the reason for this is the concentration on the "produced human" revealed in historical processes rather than the "living human being". This situation can also be explained by the transition to the concept of the modern Cartesian method, which represents the orientation from thought to exist in the light of abstract principles of thought, instead of the concept of method, which represents an influencing process from being to thought. Our study evaluates the proposals of two contemporary thinkers who propose a solution through moral philosophy to give Islamic thought subjective effectiveness in the construction of the self in the face of the above-mentioned situation. Although their approaches are different, Burhanettin Tatar and Taha Abdurrahman propose to construct the self with more creative suggestions instead of grounding it with objective processes. Tatar's moral philosophy proposal is to consider basic disciplines such as tafsir and hadith as elements of general moral philosophy. Taha Abdurrahman also aims to construct the self that makes morality authoritative, claiming that the current ego crises stem from the authority of the epistemic method, which moves away from the principle of maqasid. In fact, both thinkers propose very important existential solutions in the face of the crisis. However, despite their strong grounding on the horizon that will guide the identity and the concepts appropriate to the current situation, they cannot sufficiently clarify our minds about individual attitudes, which are the main indicators of the self, and the establishment of new balances.

Keywords

Islamic Philosophy, Morality, Ego, Objectivity, Subjectivity, Usūl, Method

Received: 06.12.2022 Accepted: 20.01.2022 Published: 26.03.2022 Peer Review: Externally

Emrullah Kılıç, "Modern Islamic Thought Between Usūl and Method: Construction of the Self - The Sample of Taha Abdurrahman and Burhanettin Tatar", *Tetkik* 1 (2022), 1-20.

<https://doi.org/10.55709/tetkikdergisi.21>

© Author | CC BY-NC 4.0 Attribution-NonCommercial 4.0 International

RESEARCH ARTICLE

Giriş

Modern dünyada ve özellikle Batı düşüncesinde Hegel'den (1770-1831) sonra bütünlükçü felsefelerin nihayete ermesi ile birlikte fikir ve kararlarımıza değer biçmek için kullanılan büyük anlatılar ciddi anlamda krize sürüklenmiştir. Tüm dünyayı etkileyen söz konusu kriz düşünülen/inanılan hayat ile yaşanan hayat arasında büyük gerilimlere yol açarak *kendilik-in* ortaya konulmasında da ciddi zorluklara ve kafa karışıklıklarına neden olmuştur. Sözü edilen kendiliğin oluşumunda ister metafiziksel isterse soybilimsel bir kökene dayansın nihayetinde dünya ile ilişkilerimizi hangi şekillerde tanımladığımızla ilgili olan öznellik tahlilleri; *dilbilgisel, siyasi-yasal, felsefi, insani* olmak üzere farklı isimlerde insanlığı karşılamışlardır. Bu anlamda “Nasıl yaşamalıyım?” sorusu etrafında filizlenen ve daha çok kendimizi ne şekilde düşünmeye yönlendirdiğimizle ilgili çeşitli öznellikler üzerinden kurgulanan benlik meselesinin önemini ve gücünü daima koruduğunu ifade etmemiz gerekmektedir. Konu ile ilgili kabaca iki yaklaşımdan bahsedilebilir: Nihai bir benlik modeline erişilebileceğini düşünenler; sınırları belirgin, ölçülebilir, istikrarlı ve öngörülebilir bir düzenden yana tavır alırlar. Bunun karşıtını savunanlara göre benliğin inşası *Varlıktan ziyade oluşların yörüngesinde* belirli bir sabitlik ya da ontolojiye dayanmayan bir öznellik ile insanın hayretini artıran eşsiz bir bireysellik ve yaratıcılık ile gerçekleşebilir.¹ Nitekim bu görüşte olanlara göre modern dönem bu tür bir benlik kipini himaye eder ve aynı zamanda bu, büyük topluluk ve davalara katılımı ya da ayrılığı ile ilişkisi tamamen kendi uhdesinde olan bir bireyselleşme ile etiketlenir. Nick Mansfield *Öznellik: Freud'dan Haraway'e Benlik Kuramları* adlı eserinde özellikle ikinci görüşte olanlara dikkat çeker. Ona göre yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sigmund Freud (1856-1939) ve Jacques Lacan (1901-1981) ile ilişkilendirilen benlik; arzunun yörüngesinde dönen bir benliktir. Friedrich Nietzsche (1844-1900) ve Michel Foucault (1926-1984) ile etiketlenen benlik ise güç ve iktidar odaklı benliktir.²

Freud, benliği insanın dünya ile kurduğu bilinçli ilişkinin alameti farikası olarak Kant (1724-1804) gibi rasyonalistlerin aksine benliği mantık dışı dürtülerin mağduru olarak görür. Benliğin, günlük yaşamdaki her türlü psikolojik ve kültürel malzemenin çoklu belirlenimiyle oluşan çok derin ve karmaşık bir yapının ürünü olduğunu söyler.³ Lacan ise benliğin, öznelerin bilinçdışı malzemeyi dile taşımaları ile kendini ifşa edeceğini ifade eder. Bu anlamda dilin sadece iletişim kurmak amacıyla var olduğu görüşüne karşı çıkararak, dili benliğin bir malzemesi olarak konumlandırır.⁴ Tarihsel

¹ Nick Mansfield, *Öznellik: Freud'dan Haraway'e Benlik Kuramları*, çev. Elif Okan Gezmiş (İstanbul: Babil Kitap, 2021), 21-23.

² Mansfield, *Freud'dan Haraway'e Benlik Kuramları*, 246.

³ Mansfield, *Freud'dan Haraway'e Benlik Kuramları*, 48-53.

⁴ Mansfield, *Freud'dan Haraway'e Benlik Kuramları*, 65-66.

süreçlerde oluşturulan benliklere karşı oluşan benlik⁵ Nietzsche’de yaşamın içinde her daim efendi olma arzusuyla güdülenir.⁶ Çünkü ona göre “bu dünya, güç istencidir ve başka bir şey değildir.” Benliğin temel özelliği gücü arzulamak ve yaşamayı; bir eylemlilik, bir etkenlik ve bir faaliyet olarak tanımdır. Yukarıda ifade edildiği gibi benlik, öznellik üzerinden kurgulanır ve söz gelimi Foucault’ya göre öznellik sözcüğü iki anlama gelir: “Denetim ve bağımlılık yoluyla başkasına tabi olan özne ve vicdan ya da özbilgi yoluyla kendi kimliğine bağlanmış olan özne”. Foucault’da benlik, ister boyun eğdirmen isterse tabi kıldırın her iki anlamda da bir iktidar biçimi telkin eder.⁸ Deleuze (1925-1995) ve Guattari (1930-1992) ise benlik diye bir şeyin olmadığını ileri sürer. Nitekim onlara göre benliği belirleme girişimlerinin arkasında bilgiyi, ahlakı ve siyaseti şekillendiren hiyerarşik anlam ve hakikat sistemleri vardır. Dolayısıyla özne ve onun doğasına dair ortaya atılan fikirler varsayımdan öte bir anlam ifade etmez.⁹ Benlik konusunda daha farklı bir yol izleyen Paul Ricoeur’ya (1913-2005) göre ise benlik, *kendi* ile başlayıp diğer benliklere yönelimi esas alan bir tür *nesneleştirme* sürecine dahil olup¹⁰ sonrasında tekrar kendine dönüşü esas alan ve *kendini-takdir* diye ifade edilen sorumluluk ve var olma arzusu taşıyan benliktir.¹¹

Benlikleri üç başlık altında sistematize eden Zygmunt Bauman’a (1925-2017) göre de “modernlik tarihi *belirli bir benlik-in* tarihidir.” Ona göre bu dönemde benlik üç farklı değişimden geçerek günümüze kadar gelmiştir: “İlk olarak bir dikkat, inceleme ve temaşa nesnesine dönüşmüştür. İkincisi, benlik bir özne olarak, algılanan diğer varlıklardan ayrılmış ve bu algılanan varlıklar da ona tabi nesnelere olarak atanmıştır. Üçüncüsü, benlik aynı zamanda bu yeni anlamlandırılan öznenin en başta gelen, ayrıcalıklı nesnesi mertebesine yükseltilmiştir.”¹²

Tüm bu hususlardan hareketle ifade edecek olursak deneyimlerimizle yenilenen yolculuğumuz, yaşamda karşımıza sürekli çelişki ve tutarsızlıklar çıkarmakta, insanı şaşırtıcı biçimde yol ayrımına sürüklemektedir. Dünya ile kurduğumuz ilişkinin alameti farikası mahiyetinde olan yol ayrımları da esasında farklı benliklerin

⁵ Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, çev. Hülya Tufan (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), 153.

⁶ Friedrich Nietzsche, *Böyle Buyurdu Zerdüşt*, çev. Murat Batmankaya (İstanbul: Say Yayınları, 2016), 137.

⁷ Friedrich Nietzsche, *Güç İstenci*, [1067], çev. Nilüfer Epçeli (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 651.

⁸ Michel Foucault, *Özne ve İktidar*, çev. Işık Ergüden ve Osman Akınhay (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 63.

⁹ Mansfield, *Frued’dan Haraway’e Benlik Kuramları*, 199.

¹⁰ Jean-Pierre Changeux & Paul Ricoeur, *Neden Nasıl Düşünürüz: Etik, İnsan Doğası ve Beyin Üzerine Bir Tartışma*, çev. İsmet Birkan (İstanbul: Metis Yayınları, 2013), 121.

¹¹ Paul Ricoeur, *Başkası Olarak Kendisi*, çev. Hakkı Hünler (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2010), 233.

¹² Zygmunt Bauman- Rein Raud, *Benliğin Pratikleri*, çev. Mehmet Ekinci (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2008), 14-17.

oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Zamanın akışına bağlı olarak ister siyaset, inanç, felsefe, kültür, isterse de doğrudan insan deneyimi üzerinden inşa edilsin, benliği oluşturan güçlü yapıların nesnelleştirilme çabası hem teorik hem de pratik açıdan hemen her din ve düşünceyi derinden etkilemektedir. Bu bağlamda hayatın yüksek kırılğanlıkları karşısında ihtiyaç duyduğumuz güvenli alan bizi otantik bir benlik inşasına sevk ederken yaşamın çeşitliliği ve amaçların farklılığı da bu girişimi gittikçe zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla günümüzün en önemli meselelerinden biri haline gelen benlik ve bu konu üzerinde emek veren düşünürlerin çalışmaları ilgiyi fazlasıyla hak etmektedir. Fakat bu çalışmada amacımız özne ve benliğin soykütüğünü çıkarmaktan ziyade bu konuya ahlaki benlik teklifleriyle katkı veren iki önemli düşünür Burhanettin Tatar ve Taha Abdurrahman'ın görüşlerini incelemektir. Öznenin karşısında yer alan her şeyin nesnelleştirilmesine dayalı *makullük-rasyonellik* formatındaki *kavramsal* benliğin, özellikle İslam dünyasındaki ahlaki temellendirmelere olan etkisi ve buna karşın düşünürlerimizin yaklaşımları konunun sınırları içerisinde ele alınacaktır. Benliğin oluşmasında nerde olduğumuzdan ziyade nereye gidiyor olduğumuz meselesine¹³ odaklanmayı amaçlayan bu çalışmanın aynı zamanda daha sonra benliğin inşası konusunda hazırlamayı düşündüğümüz geniş kapsamlı bir esere de yol haritası sağlamasını umuyoruz.

1. Rasyonalitenin Himayesinde Nesnel Benlik

Modern döneme damgasını vuran Batı rasyonalitesine bağlı olarak ortaya çıkan; düşünen, tasarlayan bir *benlik*, geri kalan her şeyi nesnelleştirerek pek çok problem ve krize yol açmıştır. Descartes (1596-1650) ile başlayıp özellikle Aydınlanma döneminden bu yana etkisini hızla artıran ve kendisini pozitivizm, hümanizm, muhafazakârlık, deneyselcilik, bilimsellik ve postmodernlik olarak adlandırılan akımlarla açığa çıkaran mevzubahis düşünceler, İslam düşünürlerinin de zihin haritalarını etkilemiş ve bu yapılar karşısında tatmin edici cevaplar ya da paradigmatik öznellik/kendilik modelleri ortaya koyamamışlardır.

Özellikle ekonomi, iktidar, kültür, siyaset, dil, özgürlük, bilimsellik ve cinsiyet üzerinden egemenlik kuran sözü edilen düşünce ve felsefelerin hayatın yapılandırılmasında adeta tekeli bir pozisyona bürünerek mevcut tüm inanç ve düşüncelerde olduğu gibi modern İslam düşüncesinin şekillenmesinde de oldukça önemli bir etkiye sahip olduklarını ifade edebiliriz. Bahsettiğimiz etkilenimin en bariz nedeni olarak İslam düşüncesinde klasik dönemde başarılabilen sorgulamanın yönünün yaşayan *insan*-dan çok, tarihsel süreçlerde açığa çıkan *üretilen insan* etrafında;

¹³ Charles Taylor, *Benliğin Kaynakları: Modern Kimliğin İnşası*, çev. Selma Aygül Baş-Bilal Baş (İstanbul: Küre Yayınları, 2008), 83.

inanç-dan ziyade, *hakkındaki düşünce* üzerinde yoğunlaşmış olmasıdır.¹⁴ Çünkü, farklı bir anlam dünyası ve ona ait ufuk içerisindeki sorulardan oluşan bir ölçüt ve rasyonalite ile şekillenen modern bilincin yeni idealleri ve sorgulamaları da beraberinde getirdiği malumdur. Söz konusu bu yeni idealin başlamasında skolastik felsefeyi bertaraf ederek, *uzamda yer kaplayan töz ontolojisi* ile bilim ve rasyonalite için *coğito*'yu kullanan Descartes'ı zikretmek gerekmektedir.¹⁵ Dünyanın bilgisine ulaşmada *Varlık* teminat olarak gören geleneksel dönemin aksine *benliği* teminat altına alan mantıksal ve rasyonel bir düşünme ile etiketlenen bu yaklaşım, aynı zamanda kendisinden sonraki düşünme biçimlerini de etkilemiş, dünyaya dair yeni bir farkındalığı da beraberinde getirmiştir.¹⁶ Kesinliğin gerektirdiği standartları karşılayan düzenlere geçişi temsil eden yeni durumla¹⁷ sistemin gelecek bilgilere açık olmak yerine hakikat veya tutarlılık adına tek bir görüşle çerçevesi çizilmiştir.¹⁸ Benliğin oluşmasında nihai etken olarak rasyonalite merkezli dünya görüşünün yer alması benliğin kendi dinamikleri tarafından özgün biçimde oluşturulmasına imkân tanımamış daha açık bir ifadeyle öznenin ben-idrakini oluşturan ve varoluşunu dokuyan temel unsurları devre dışı bırakmıştır.¹⁹

Geleneksel benlik idrakinin bireysel ve sosyal anlamda belirleyici gücünün yukarıda ifade edilen düşünme biçimi karşısında zaafa uğraması benlik konusunda geleneksel dönem ile modern dönem arasındaki tam bir ayrışmaya yol açmıştır. Bunun nedeni ise düşünme fazında meydana gelen değişimdir. Çünkü klasik dönemde düşünce ile varlığa kendisini açık tutarak varlığın özünün tecelli etmesine imkân oluşturması amaçlanır. Varlığın özünü tecrübe etmeyi ve buna bağlı olarak bir *usûl* çerçevesinde gerçekleşecek dönüşüm özellikle İslam düşüncesinin alameti farikası olarak görülebilir. Varlıksal bir hiyerarşiye göre şekillenecek olan dönüşüm aynı zamanda insanın bu düzene göre kendisini gerçekleştirmesine zemin hazırlar. Daha açık bir ifadeyle *usûl*, düşüncenin ihdas ettiği bir şey olmayıp, kadim dünyanın düşünme biçimine uygun olarak doğrudan varlıklar hiyerarşisi içerisinde belirlenir. Nitekim bu nedenle Tatar'a göre "klasik İslam düşüncesi içinde *usûl* kavramı, modern Kartezyen *metot* kavramından radikal biçimde farklılık arz eder...*Usûl*, varlıktan

¹⁴ Burhanettin Tatar, *İslam Düşüncesine Giriş* (İstanbul: Vadi Yayınları, 2016), 124-125.

¹⁵ Randall Colling, *Dünya Felsefe Tarihinin Oluşumu*, çev. Tufan Göbekçin (İstanbul: Alfa Yayınları, 2020), 974.

¹⁶ Mansfield, *Öznellik: Freud'dan Haraway'e Benlik Kuramları*, 33.

¹⁷ Charles Taylor, *Benliğin Kaynakları*, 227.

¹⁸ Uluğ Nutku, *Yeniçağ Felsefesinde Apiriori Problemi* (Ankara: Doğubatı Yayınları, 2016), 15.

¹⁹ Ahmet Davutoğlu, "Medeniyetlerin Ben-idraki", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 2/3 (1997), 10-12.

düşünceye yönelik bir *etkileme sürecini* temsil ederken, Kartezyen metot düşünceden varlığa doğru *düşüncenin soyut ilkeleri* ışığında yönelişi temsil eder.”²⁰

Nitekim Heidegger’e göre de soyut düşüncenin ilkeleri ışığındaki bilginin otoriter kipi olan *kesinlik arayışı* insanın, öngörülemeyen gerçekliğin akıl ile kurgulanmasına ve nihayetinde Varlığın asli anlamının unutulmasına yol açmıştır.²¹ Türer’e göre de söz konusu bu geçiş 17. yüzyıldan itibaren sadece düşünce ve felsefeyi sınırlamakla kalmamış, zihni ve kültürel hayatın değişik alanlarına da sirayet etmiştir. Bilgi adına sağlam ve güvenli bir temel ve kesinlik arayışı ile ortaya çıkan metot, düşüncemizi de belli kalıplara hapsedmiştir. Batı’da bilim ve dolayısıyla yöntem tartışmalarını değerlendirdiğimizde, gelinen noktanın aslında kendi kültürümüz ve sorunlarımız hakkında bilgi birikimi eksikliği ve sahip olduğumuz felsefi zaafılar nedeniyle, hadiseler karşısında doğru tavır almamızı da zorlaştırdığı görülür. Sözü edilen bu meselenin uzanımı olan *yöntem sorunu*, din bilimleri alanında problemlerle karşılaşan düşünürlerin bu problemler ile ilgili çözüm arayışlarını daha karmaşık hale getirmiştir.²² Bu duruma ilaveten temel İslam bilimleri içerisinde dil veya modern kavramsal birikimin yeterince oluşmamış olması modern dünyanın gerçekleriyle yüzleşmeyi sağlayacak zihni, çağdaşları karşısında savunmasız hale getirerek onları adeta birer kurbanı dönüştürmüştür.²³ İslami bilimler için en köklü sorunlardan biri olan söz konusu bu durum yaşanmakta olan dünya ile sahici bir irtibatı da zorlaştırmıştır.²⁴ Oysa ilk dönem İslam düşüncesinin şekillenmesinde özellikle Yunan felsefesinin hem yöntem hem de içerik olarak alımlanışında gerek kültürel birikimin gereği olarak ihtiyaç hissedilen tercüme ve gerekse İslam düşüncesinin dinamik yapısının oldukça farklı sonuçlar verdiği ortadadır.

Klasik İslam düşüncesinde var olan fakat Batı düşüncesinin etkisiyle modern dönemde usûlden metoda kayarak farklılaşan kesin bilgi arayışları özellikle pozitivizmin yoğun etkisiyle “bilimsel bilginin kriterlerine uygunluk” kıstasıyla İslam düşünce tarihinde ortaya konmuş tüm bilgiler için aranır hale gelmiştir.²⁵ Bu durum kutsal metinlerin de aynı minval üzerine değerlendirilmesini beraberinde getirmiştir.

²⁰ Burhanettin Tatar, “Günümüz İlahiyat Fakültelerinde Tefsir, Hadis, Ahlak Felsefesi ve Müzik Derslerinin Anlamı Üzerine Notlar”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2013/1), 85.

²¹ Martin Heidegger, “Metaphysics as History of Being”, *The End of Philosophy*, trans. Joan Stambaugh (United States of America: University of Chicago Press, 2003), 20-21.

²² Celal Türer, “Modernliğin Yöntem Tiranlığı”, *Eskiyeni* 17 (2010), 6.

²³ Tatar, “Günümüz İlahiyat Fakültelerinde Tefsir, Hadis, Ahlak Felsefesi ve Müzik Derslerinin Anlamı Üzerine Notlar”, 90-93.

²⁴ Burhanettin Tatar, *Din, İlim ve Sanatta Hermenötik* (Ankara: İSAM Yayınları, 2014), 11.

²⁵ Tatar, “Günümüz İlahiyat Fakültelerinde Tefsir, Hadis, Ahlak Felsefesi ve Müzik Derslerinin Anlamı Üzerine Notlar”, 85.

İnancın kesinliğinin bir çeşit kavramsal bilginin kesinliğine dönüşmesi kelâm, fıkıh, tefsir gibi İslami bilimlerin bu bilgiye *mütekabiliyet* çerçevesinde üretilmesi Kur'an ya da Sünnet ile doğrudan ilgiyi kesmiştir. Bu ilimler aynı zamanda ahlakı da bu bilginin bir enstrümanı olarak değerlendirip *araç* kategorisinde ele alınabilecek bir *ilave* unsur olarak sınıflandırır.²⁶ Oysa İslam, bir din olarak, inancın kesin bir bilgiye dönüşmesine müsaade etmediği gibi²⁷ temel İslam bilimleri de paradoksal düşünme tarzı ile etiketlenir. Çünkü zaman ve mekândan hareketle “olgu”yu ön plana çıkaran bilimsel düşüncenin aksine temel İslam bilimleri olgudan farklı olarak birtakım unsurlara indirgenemeyen ve onların yekûnünü aşan “olay” ile bilimsel karakter kazanır. Tatar'a göre olgu (zahir) ve olay (batın) arasında denge kurmadaki güçlük beraberinde gerilimleri de getirmektedir. Pozitif bilimsel yaklaşımların zaman-mekân algısına bağlı olgusal gerçekliği yerine söz konusu bağlılığın ötesinde ve onu aşan anlamların olay olarak görülmesi gerekmektedir. İslami bilimlerde zaman ve mekân algısına bağlı yaklaşımlar büyük ölçüde Batı düşüncesinin metodolojik ikliminde boy vermekte ve farklı kültürlerle aktarıldığında da paradokslara yol açmaktadır.²⁸ Tatar'a göre Kur'an ve hadis, Hz. Peygamber zamanında cereyan eden olayları, olayların anlamı ile açığa çıkaran metinlerdir. Bu olaylar, yeni varlık tarzları kazanan insanların varoluş tarzlarını yansıttığı gibi onların zihninde Kur'an'ın anlamı da dışardan gözlemlenen bir *nesne* değildi.²⁹ Kur'an'da kavramsal anlatılar yerine kıssaların yer alması gerçeğin kavramsal analizler yerine olay formatında görülmesini yansıtır.³⁰

Tatar'ın düşünceye esneklik kazandıran söz konusu bu yaklaşımı Batı düşüncesi içerisinde, Gottfried Leibniz'in (1646-1716) benzer sorunlara çözüm bulmadaki yaklaşımını çağrıştırmaktadır. Nitekim Leibniz'in metafizik sisteminde hakikat, anlamını filozofun bütüne bakışından alır. Toplam gerçeklik Tanrısal aktüelleştirmenin aşkın doğrulamasıyla mümkün olduğunda anlaşılabilir hale gelir. Her tezahür ya da olay zaman ve mekânla kayıtlı kalmaksızın bütüne nispetle öznelerce yorumlanabildiğinde düşünce, bilim ve teolojinin birbirlerini tamamladığı bir sistem inşa edilir.³¹ Leibniz'e göre olay, öznelerde iliştilenmiş bir şekilde bulunur ve yüklemi temsil eder. Böylece düşüncenin zaman ve mekânda donuklaşması yerine zamansal ve mekânsal boyutu aşan bir perspektif ile yorumlanmasının önü açılır. Söz gelimi yüklem yolculuk yapanın hali olmayıp yolculuğun yapılmasıdır. Temelleri Stoa felsefesi ile atılan ve özün yerine var olma tarzını içeren olay Leibniz tarafından daha

²⁶ Burhanettin Tatar, “Din ve Ahlâk İlişkisi”, *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, ed. Müfit Selim Saruhan (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 35.

²⁷ Tatar, *İslam Düşüncesine Giriş*, 122.

²⁸ Tatar, *İslam Düşüncesine Giriş*, 86-88.

²⁹ Tatar, “Din ve Ahlâk İlişkisi”, 37.

³⁰ Tatar, “Din ve Ahlâk İlişkisi”, 29.

³¹ Georges Gusdorf, *İnsan ve Tanrı*, çev. Zeki Özcan (Bursa: Alfa Yayınları, 2000), 37- 39.

ileri götürülür. Ona göre dünyanın kendisi basit zaman ve mekân algısı içerisinde beliren bir olgu olmaktan öte bir olaydır ve her öznede bir zemin olarak içerilmelidir.³² Söz konusu durum önceden kabuller yerine her olayda neyin değerli olduğu ya da neyi onaylanıp neyin reddedileceği hususunda sürekli yeni değerlendirmede bulunmayı seslendirir. Nitekim Leibniz bu yaklaşımı ile gerçekliğin anlaşılmasında mevcut olan iki yanılsamayı eleştirir. Bunlardan ilki, nesneleştirme, ikincisi düalizmdir.³³ Bilindiği gibi rasyonalist bakış açısına göre doğruluk için nesnellik zaruridir. Bu durum yakın pratik nedenselliklerden ziyade uzak gerçeklikler ve nedenlerle doğrudan özdeşlik aramanın neticesidir.³⁴ Nitekim bu arayış Heidegger gibi filozoflar tarafından Batı metafiziğinin en büyük yanılgısı olan nesneleştirme çabasının bir tür egemenlik kurma teşebbüsü olarak nitelendirilmiştir.³⁵ Zikredilen bu husus zaten şeyleri bir araya getiren hususiyetleri karşılıklı bir gerilim içerisinde ele alan rasyonalite duygusunun en açık göstergesi olarak okunabilir.³⁶

Pozitivizmin etkisi ile modern bilimsel bilginin nesneleştirilmesinin yani konumlandırılmasının sözü edilen bilginin bilimsel bilgiyi üreten zihnin kendisi dışındaki şeylere dönük genel felsefi tutumunu da yansıttığını ifade edebiliriz. Bunu, bilimsel zihin kendi dışındaki şeyleri kendi karşısına konumlandırarak oluşturur. Nihayetinde rasyonel bilinç karşısında varlıklar konumlanabildikleri kadar bilgi konusu haline gelmekte, aksi takdirde bilimsel düşünce alanının dışına itilmektedirler. Bu durumun Kur'an başta olmak üzere İslam bilimleri için de söz konusu olduğunu ifade edebiliriz.³⁷ Daha açık bir ifadeyle rasyonelleştirilen İslami temel metinler, yine söz konusu bu çerçeve ile sınırlandırılıp ele alınmıştır.

2. Ahlakın Yörüngesinde Öznel Benlik

Yukarıda sözü edilen durum karşısında benliği inşa etmede İslam düşüncesine yeniden öznel bir etkinlik kazandırma amacıyla ahlak felsefesi üzerinden çözüm yolu öneren çağdaş iki düşünürün tekliflerini incelemek istiyoruz. Her ne kadar yaklaşımları farklı olsa da Burhanettin Tatar ve Taha Abdurrahman'ın benliği nesnel süreçlerle temellendirmek yerine daha ufuk açıcı ve yaratıcı önerilerle inşa etmeyi

³² Gilles Deleuze, *Kıvrım: Leibniz ve Barok*, çev. Hakan Yücefer (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2006), 80-81.

³³ Deleuze, *Kıvrım: Leibniz ve Barok*, 31.

³⁴ Celal Türer, "Sunuş", *Rasyonalite Duygusu* (Ankara: Fol Yayınları, 2021), 19.

³⁵ Martin Heidegger, *Metafizik Nedir?* çev. Yusuf Örnek (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2009), 45-47.

³⁶ William James, "Rasyonalite Duygusu", *Rasyonalite Duygusu*, çev. Celal Türer (Ankara: Fol Kitap, 2021), 43.

³⁷ Tatar, "Günümüz İlahiyat Fakültelerinde Tefsir, Hadis, Ahlak Felsefesi ve Müzik Derslerinin Anlamı Üzerine Notlar", 85-86.

teklif ettiklerini ifade etmeliyiz. Nitekim Tatar'a göre bu ufuk ancak alandaki sorunları farklı bir bağlamda ele aldığımızda açılır. Böylece yeni bir sorunsallaştırma ile mevcut imkân ve sınırları da görebiliriz. Pratik alanda tezahür edecek bu soruşturma ve yüzleşme ile yeni bir ahlaki öznellik modeli imkânı bulunabilir.³⁸ Tatar'ın ahlak felsefesi önerisi; tefsir ve hadis gibi disiplinleri genel ahlak felsefesinin unsuru olarak ele almaktır.* Onun ahlakı bu denli merkezi bir konuma getirmesinin nedeni ahlakı “ne geçmişin şu anda bir temsili ne de salt bir kurgu içinde üretilebilecek şey” olarak görmemesinden kaynaklanır. Bu yönüyle ahlak, belirli nesnellikler saptama ya da geometrik bir kurgudan ziyade insanın dünyayı yurt edinme ve onu dönüştürmesi durumudur. Kur'an ve hadisin tarihsel sürekliliğin sağlanıp anlamını açık edebilmesi de ahlak felsefesinin şimdi-burada olana “açık kalma” yani yaşayan gerçekliği kavramaya çalışma, ona uygun dili yeniden oluşturma faaliyetinin birer parçası olması ile mümkün olabilir.³⁹ Dolayısıyla ahlak, şahsi bir yargı, kural veya inanç biçimi olarak kapalı bir dünya yerine karşıdaki ötekiye açıklık ile etiketlenen bir esneklik ile belirlenebilir. Sözü edilen anlamda ahlak, teori değil, açık uçlu bir pratiktir.⁴⁰ Tatar'a göre, klasik metafiziksel düşüncede *aynılık* ve *özdeşlik* üzerine kurulan ahlak yerine günümüzde *farklılık* ya da *ötekilik* üzerine yani farklılığa açık kalarak temellenmelidir.⁴¹

Ahlak, zihni ve formel bir unsur olmaktan ziyade salt akılla nesnel bir biçimde belirlenemeyecek kadar zamansal ve toplumsal pratiklere bağımlıdır.⁴² Ahlakı, pratik ile güçlü biçimde ilişkilendirmek, kesinlik duygusuna bağlı “kavramsal” bir temellendirme yerine “kelime” eksenli düşünmeyi gerektirir. Çünkü “kelime” anlamını potansiyelinden yani söylenmeyenden alan ve *açık alana* davet eden bir şeydir.⁴³ Tatar'a göre söz konusu durum ancak düşünce fazında bir geçiş ile mümkün olabilir. Fakat her ne kadar tasavvuf metinleri yarı-kavramsal olması hasebiyle farklılaşsa da temel İslami bilimler, tarihsel süreçte yaşanan olaylardan ziyade tüm zamanlar için geçerli olduğunu iddia ettikleri kavramsal düşünme ile ilgilenmişlerdir. Bu anlamda “söz”den “yazı”ya ve buna bağlı olarak “kelime”den “kavram”a

³⁸ Tatar, *Din, İlim ve Sanatta Hermenötik*, 107.

* Tatar'ın ahlakı merkez alan yaklaşımı zihinlerimizi Hegel'in kültür merkezli çağrısına doğru yönlendirdiğini söyleyebiliriz. Hegel'e göre insan tarihinin asıl anlamı ve gayesi kültürün gelişmesi ve insanın kültürel bir varlık olmasıdır. Bu alanda din, hukuk, sanat ve felsefe gibi tüm enstrümanlar kültürün mevzubahis yapının içerisinde yer alır. [Bkz. G.W.F., Hegel, *Tarihte Akıl*, çev. Önay Sözer (İstanbul: Kabcacı Yayıncılık, 3. Basım, İstanbul 2016), 134-135.]

³⁹ Tatar, “Günümüz İlahiyat Fakültelerinde Tefsir, Hadis, Ahlak Felsefesi ve Müzik Derslerinin Anlamı Üzerine Notlar”, 93.

⁴⁰ Tatar, “Din ve Ahlâk ilişkisi”, 34.

⁴¹ Tatar, *Din, İlim ve Sanatta Hermenötik*, 122.

⁴² Tatar, *Din, İlim ve Sanatta Hermenötik*, 113.

⁴³ Tatar, *Din, İlim ve Sanatta Hermenötik*, 89.

geçilmesinin ahlaki bilincimiz başta olmak üzere pek çok konuda bedeli olmuştur. Hz. Peygamber döneminden sonra ayetlerin toplanıp belli düzene konulması Kur'an metninin anlamında köklü değişikliklere yol açmıştır. *Mushaf*, yani ayetlerin yazılı formu sözün doğrudan hitabının yerini yazının dolaylı karakterinin almasıdır. Bu durum Kur'an'ın daha çok hakkında düşünülen ve anlamı yeniden yorumlanarak belirlenmeye çalışılan bir metin olmasına ve aynı zamanda ayetler ile yaşanan olaylar arasında belirli tarihsel bir mesafenin oluşması anlamına gelmiştir. Bu mesafe ile oluşan *Mushaf* formu, nazil olduğu dönemdeki mesajı günümüze taşımada daha açık bir ifadeyle şimdi ne demek isteyebileceğini ortaya çıkarmak iki ayrı zaman diliminde anlamın parçalanmasına yol açarak beraberinde bazı zorlukları getirmiştir. Bu durum aynı zamanda Kur'an'ın zaman içerisinde “üzerine düşünülür metin” kategorisi içerisinde algılanmasına neden olmuştur. Nitekim Tatar'a göre bu durum “söz”den “yazı”ya ve buna bağlı olarak “kelime”den “kavram”a geçişi ve bu bağlamda İslami bilimlerin genel karakterini yansıtır. “Kelime, konuşma hadisesi, ortamı, dilin çok anlamlılığı, metaforik ve sembolik karakteri gibi çok sayıda nispetle belirlenen bir şeydir...Buna karşılık kavram, düşüncenin kendi anlama alanı içinde bir şeyi açıklığa kavuşturması, onu kendi ışığında görünür kılmayı ve böylece onu makullük-rasyonellik formatında sınırlamasıdır. Bu yüzden kavram, genel olarak *hakkında, üzerinde* şeklinde bir perspektifi içerir”.⁴⁴

Temel İslami bilimlerdeki nesneleştirici tutum, Tatar'a göre “kelime”nin hayattan kopmasına bağlı olarak ortamın kendine özgü karakteri içinde beliren tecrübenin anlaşılama ve hitap etme gücünü yitirmesine yol açmıştır. Oysa Tatar'a göre ahlak; “sürekli değişen zaman ve mekanlar arasındaki farkı gözetmeyi yani vuku bulan olayların kendi içlerinde farklılıklar ve özgünlüklerini barındırdığını görme eylemidir.” Küresel çağda özgünlük ve farklılıklar yerine mantık zemininde düşünen tüm insanların aynı şeyi anlama ve yapmalarına çağrı yapan kelami ya da fihri ahlak yaklaşımlar, bu kavramsal yapının dışındaki insanlarla kurulacak ilişki konusunda da yetersiz kalmaktadırlar. Tatar'a göre bu anlamda karşılıkta açık olmayı, peşinen yargı oluşturmamayı varsayan açık uçlu bir pratik olarak ahlak ve ahlaken doğru karaktere sahip bir benlik inşa edilmesini düşünmek gerekmektedir.⁴⁵ Söz konusu bu değerlendirme ile Tatar, hem inanan insanın küresel dünyanın çoğulcu yapısıyla ahlaki iletişime geçebilmesinin nasıllığını araştırmakta hem de kavramsal ve metodik düşünmenin sınırlarını aşmanın imkanını aramaktadır. Çünkü ahlak, zihni ya da formel bir unsur olmaktan ziyade şimdi-burada yapılması gerekeni görebilmektir.⁴⁶ Böylece o, ahlak felsefesi ile İslami bilimlerdeki nesneleştirici düşünme tarzının kritik

⁴⁴ Tatar, “Din ve Ahlâk ilişkisi”, 25-27.

⁴⁵ Tatar, “Din ve Ahlâk ilişkisi”, 38-39.

⁴⁶ Tatar, *Din, İlim ve Sanatta Hermenötik*, 113.

edilip aşılmasındaki sembolik önemi hedefler.* Bu süreç tefsir ve hadis bilim dallarında “anlam” ufkunun yüksek düzeyde tarihsel ve felsefi birikimin oluşmasına kadar devam eder.⁴⁷

Toparlayacak olursak Tatar’ın ahlaki öznelik üzerinden kavram ötesi bir temellendirmeye dayalı teklifi belirli bir kültürel birikimin oluşmasını da öngörür. Nitekim bu husus bize Descartes’ın *Metot Üzerine Konuşma* adlı eserinde ortaya koyduğu içeriği farklı olsa da geçici ahlak anlayışına benzer bir tavır alışını anımsatır. O yetkin ahlakın oluşmasını bekleyene dek geçici bir ahlak tesis eder.⁴⁸ Descartes’ın varmayı umduğu ahlak, metafiziğin, fiziğin hatta mekaniğin ve tıbbın kesin bilgisine ulaşıldıktan sonra ulaşılabilecek olandır.⁴⁹ Dolayısıyla Tatar, İslami bilimlerdeki birikimi beklerken Descartes’ta bilimsel nihai birikimi beklemeyi önermektedir.

Çağdaş İslam düşünürlerinden Taha Abdurrahman da mevcut durumda yaşanan krizler karşısında ahlaken temellendirilmiş aklın inşa ettiği yeniden bir yapılandırılma ile benliği inşa etmeye çalışır. Batının baskın bilgi teorilerinin etkisiyle İslam dünyasında oluşan yabancılaşmaya karşın Müslüman benliğinin inşa edileceği ve ağırlık merkezini ahlakın oluşturduğu bir yapı üzerine odaklanır. Çünkü Abdurrahman’a göre ahlak, insanın bütün niteliklerinin kendisinden dallanıp budaklandığı köktür.⁵⁰ Mevcut ahlak teorilerinin temellerinin nesneleştirilmeye

* Tatar, nesneleştirici düşünme tarzını aşmada tıpkı ahlak gibi müziğe de başvurur. Bunun nedeni müziğin daha az bilgi ve kesinlik içermesinden dolayı daha az nesneleştirici olması, yarattığı etkinin notalar ve onların temsil ettiği ses türleri arasındaki ilişkiye indirgenememesi, zamansal ve kavram ötesi oluşu ve hatta kozmik gerçekliğin küçük bir yansıması olup çatışma yerine uyum ve ahengi gerektirmesidir. (Tatar, *Din, İlim ve Sanatta Hermenötik*, 171.) Nitekim müziğin ahenkli birlikteliği sağlamadaki etkisini kadim dönemde görebilmekteyiz. Platon’un (MÖ 427 -347) naklettiği gibi mitolojik verilerde, insan motivasyonunun zamanla düşmesine acıyan Tanrılar tarafından onlara destek vermek için şenlikler organize edildiğini ve söz konusu şenliklerde Tanrıların bedenini disipline edemeyip uyumsuz hareket eden, dansa ritim tutturamayan insanlara şenlik arkadaşı olarak eşlik ettiğinden bahsedilir. Böylece müzik ve dansla insanları birbirlerine kenetleyen “koro”yu yani uyumu ve düzeni oluşturmayı amaçlarlar. (Platon, *Yasalar*, çev. Candan Şentuna-Saffet Babür (İstanbul: Kalcı Yayınları, 2007), II. Kitap, 85- 86 [653b, c, d, e-654a])

⁴⁷ Tatar, “Günümüz İlahiyat Fakültelerinde Tefsir, Hadis, Ahlak Felsefesi ve Müzik Derslerinin Anlamı Üzerine Notlar”, 90.

⁴⁸ Rene Descartes, *Metot Üzerine Konuşmalar*, çev. Atakan Altınörs (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2015), 23.

⁴⁹ Jean-Marie Beyssade, “Descartes: Felsefi Bir Devrim mi?”, çev. Tülin Bumin, *Cogito Üç Aylık Düşünce Dergisi* 10 (1997), 67.

⁵⁰ Taha Abdurrahman, *Ahlak Sorunsalı: Batı Modernitesinin Ahlaki Eleştirisine Bir Katkı*, çev. T. Uluç (İstanbul: Pınar Yayınları 2020), 23.

dayalı soyut aklın ürünü olduğunu ve her ne kadar *insaniyet* ve *maneviyat* gibi hususlarda isabet etseler de doğrudan dini temele sahip *gayb* konusunu dışarda tutarak yetersiz kalmışlardır. Olgu ve fenomenlerden hareket ederek değerleri yüzeysel sebeplerden devşiren bu ahlak anlayışları dinin ihtiva ettiği derin anlamlardan da yoksun kalmaktadırlar.⁵¹ Ahlakı otorite kılarak benliği inşa etmeyi amaçlayan Abdurrahman'a göre Descartes'ın otorite kıldığı epistemik metot ve aramaya çalıştığı kesinlik, esasında insanı *makasid* ilkesinden uzaklaştırarak insanlığı sürekli yeni krizlere sürüklemiştir.⁵² Ayrıca özellikle David Hume (1711-1776) tarafından temsil edilen olgu-değer ayırımına dayalı ahlaki temellendirmeler bu krizleri derinleştirmiştir. Ona göre belirli akıl yürütme ve ilkelerin güdümünde muayyen bir tarih, kültür ve toplum yapısı içerisinde ortaya çıkan bu teoriler, ahlaki bir varlık olan insanı ulaşması gereken amaçlara asla ulaştıramaz.⁵³ Bu nedenle o, aklın öz ya da bir kendilik olarak tasavvur edilmesine dayalı, nesneleştirici ve parçalayıcı zaman ve mekân üzerinde kurulan olgusal gerçeklikler ile dondurulan yapılar karşısında, aklı fiillerden bir fiil saymaya dayalı bir yaklaşımı benimser.⁵⁴ Sözü edilen bu yaklaşım her ne kadar yöntem olarak farklı baksalar da Tatar'ın yaklaşımına benzer biçimde ahlaki fiilleri değerlendirmeyi seslendirir. Ona göre ahlaki hükümler sistematik nesneleştirici bir yöntemden ziyade doğrudan Kur'an'dan kıssalar biçiminde sunulmalıdır.⁵⁵ Tatar'ın yaklaşımı ile de örtüşen söz konusu teklif ile Abdurrahman, benliğin oluşumunda, mevcut durumlar karşısında yeni farkındalık ufukları oluşturup varoluşu anlamlı hale getirmeyi amaçlar.

Yukarıda ifade edilen yaklaşımın nedeni, logos medeniyeti ile hesaplaşma ve onun insan tanımı üzerinden bir hesaplaşma başlatan Abdurrahman'ın insan ve benlik kuramı ile doğrudan ilişkilidir. Ona göre insanın diğer varlıklardan ayıran öncelikli vasfı *akıl sahibi bir varlık* olmasından ziyade, *ahlaki bir varlık* olmasıdır.⁵⁶ Abdurrahman'a göre insan özgür amelikle bu vasfı kazanır. Çünkü ona göre fiilden farklı olarak amel bir amaca matuf olarak yönlendirilmiş bir faaliyettir. Dolayısıyla

⁵¹ Abdurrahman, *Ahlak Sorunsalı*, 37-38.

⁵² Abdurrahman, *Bilgi Ahlaktan Ayrıldığında*, 85-95.

⁵³ Wael B. Hallaq, *Modernitenin Reformu: Abdurrahman Taha'nın Felsefesinde Ahlak ve Yeni İnsan*, çev. Tahir Uluç (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 94.

⁵⁴ Taha Abdurrahman, *Dini Amel ve Aklın Yenilenmesi*, çev. M. E. Güleçyüz (Ankara: Pınar Yayınları, 2020), 28.

⁵⁵ Abdurrahman, *Dini Amel ve Aklın Yenilenmesi*, 223.

⁵⁶ Taha Abdurrahman, *Rûhu'd-din min dayki'l-almâniyye ilâ si'âti'l-î'timâniyye* (Fas: el-Merkezü's-Sekâfiyyü'l -Arabi, 2012), 29-31.

ona göre kişi Batı geleneğinde olduğu gibi bilgi-bilgi arasındaki bir süreci işleterek değil, bilgi ve amel arasında kuracağı diyalektik ilişki sayesinde hakikate ulaşabilir.⁵⁷

Ahlaki temellendirmesini doğrudan Kur'an-ı Kerim'deki kıssalar ve Hz. Peygamber'in sîreti üzerinden yan yollara sapmaya gerek olmadan temellendirmeye⁵⁸ girişen Abdurrahman'ın amacı benliklerin oluşumundaki temel problematiği oluşturan epistemolojik engelleri aşmaktır. Çünkü bu engeller nihayetinde farklı benliklerin oluşup farklı kültürlerde yeniden yorumlanmasına imkân tanımamaktadır. Abdurrahman bu doğrultuda benliğin oluşturulması için varoluşsal dönüşüme neden olacak anlamların izinden hareket eder. Bunlar Araf Suresi, 7/172' de ifade edilen *ilk sözleşme*, *kıblenin değişimi* ve Hz. Peygamberin *göğsünün yarılması* gibi varoluşu sürekli güncellemeye ve anlamı yeniden üretmeye matuf hadiselerdir.⁵⁹ Abdurrahman'a göre, Batı logos merkezli anlayışının etkisinde kalan İslam düşüncesinin epistemik engelleri aşması ancak insanın bulunduğu duruma anlam veren yukarıda bahsi geçen anlam izinden gidilerek mümkün olur. Çünkü ona göre halihazırda akıl-şeriat, akıl-kalp ve akıl-duygu ayırımına dayalı ayırmalardan birincisi; logos-mitos ayırımıyla şeri unsurların imgelem düzeyinde ifadesine, ikincisi; dinin fıkıhlaşmış alanının daraltılmasına ve üçüncüsü ise aklın tanrılaşmasına neden olmuştur.⁶⁰

Düşünceyi hem sefileşmekten hem de fıkıhlaşmadan korumak için yapılması gereken ahlaki merkeze alarak modernlik anlayışının öne çıkan "akılcılık", "sekülerlik" ve "bireycilik" anlayışlarıyla yüzleşmek ve onları revize etmekten geçmektedir. Sözü edilen üç kavram yerine "rüşd ilkesi", "eleştiri ilkesi" ve "kapsamlılık ilkesi" ile mevcut modernlik tasnifini geçersiz kılıp genişletmek ve sadece akıldan ziyade, vicdan ile de yaratıcı bir üretim ilave etmek ister. Yaratıcılık ruhunun en temel kavramı olan "ibdâ" bu anlamda soyut aklın belirleniminden ziyade yaratıcı bir tercümeyle dayalı Kur'an okuması ile ahlak hem seküler bir insanileştirmeden hem akileştirmeden hem de tarihselleştirmeden kurtulmuş olacaktır⁶¹. Mevzubahis yaratıcı okumanın en belirgin vasfı modern bilimselliğin hilafına daha önce de ifade edildiği gibi gaybı da içine alacak bir okumadır. Konu ile ilgili gelebilecek eleştirilerinin önünü de almak isteyen Abdurrahman'a göre bu yaratıcı Kur'an okuması bilimsel veya rasyonalist bir okuma değildir. Bu okuma Kur'an aklının (ayetlerin/değerlerin) ayrıcalık özelliklerinin açığa çıkmasına imkân

⁵⁷ Taha Abdurrahman, *Amel Sorunsalı: Bilim ve Düşüncenin Pratik Temelleri Üzerine Bir Araştırma*, çev. Tahir Uluç (Ankara: Pınar Yayınları, 2021), 26-29.

⁵⁸ Abdurrahman, *Ahlak Sorunsalı*, 223.

⁵⁹ Abdurrahman, *Ahlak Sorunsalı*, 222-7.

⁶⁰ Abdurrahman, *Ahlak Sorunsalı*, 213-223.

⁶¹ Taha Abdurrahman, *Bilgi Ahlaktan Ayrıldığında*, çev. A. Keskinsoy (Ankara: Pınar Yayınları, 2020c), 75-85.

tanıyabilmeyi amaçlayan ve fiziksel yöne anlam katan ontolojiye dayalı okumadır.⁶² Söz konusu durum modern özneye tahakküm eden modern ontoloji karşısında bir tavır alışını seslendirir. Çünkü Abdurrahman'a göre "efendilik ve kontrol sevgisi" ile özne üzerinde hakimiyet kuran rasyonalite karşısında ahlaki ilkelere dayalı yeni özneyi inşa etmek gerekmektedir. Bu yeni insan, hayâ sahibi, hakimiyeti kabul etmeyen ve kendini hâkim olarak görmeyen insandır. Yeni insan, *kültürleştirme*, *eğitim* ve *yetiştirme* ile edimselleşerek edineceği yeni alışkanlıklar sayesinde "bu dünyanın üstünde değil bu dünyada" tavizsiz biçimde yaşayacak tevazu ve sorumluluk sahibi insandır.⁶³

Taha Abdurrahman'ın benliği inşa etmede önceki temellendirmeler hususunda genellemeye giderek onları "soyut aklın tahakkümü ve amelin söze boyun eğdirilmesi" olarak nitelemesi tartışılması gereken bir husustur. Zira 18. yüzyıldan itibaren tecrübe ile akılcılığın gündelik diyalogu alabildiğince sürmektedir. Özne ve onun kimliğinden ziyade eylemi önceleyen teoriler her ne kadar Abdurrahman'ın amel-fiil ayrımında olduğu gibi amaçları bakımından aynı olmasa da insani yetkinleşmenin alameti farikası olarak görülmektedir. Bu anlamda önceki benliklerin kühünü "soyut akılcılık" ile izah etmek pek de mümkün değildir. Hakeza benlik inşalarına temel olan düşüncelerin özellikle Hegel sonrasında ekseriyetle pratiğe ve "hakkında bilgi" den ziyade "yaşantısal bilgi" ye yöneldiğini de anımsamak gerekmektedir.⁶⁴

Taha Abdurrahman'ın rasyonalite eleştirisi üzerine kurulu ahlaki temellendirmesi dini/ ontolojik bir zeminden hareket ederek bunu öznenin yorumlamasına açık hale getiren bir yapıyı seslendirir. Abdurrahman bu evrenselliğe Kuran'ın ve Hz. Peygamber'in sîretinin, kalamî veya fikhî yorumundan ziyade tasavvufi bir yorumuyla ulaşmaya çalıştığı söylenebilir.

Sonuç

Bilindiği üzere her düzen nihayetinde nasıl bir dünya, nasıl bir benlik ve nasıl bir yaşam olması gerektiği fikri etrafında örgütlenir. Ağırılık merkezini benliğin inşasının oluşturduğu bu üçlü organizasyon ile insanın içinde ikamet eden *benlik*, modernlik ile birlikte akıl denetiminde nesnel bir düzen oluşturma çabası ile etiketlenmiştir. Buna karşın günümüzde insan performans varlığı olarak tanımlandığı için, benliğin inşası da özgürlük, arzular ve duyarlılıklar ile yeniden kurgulanmıştır. Bize ontolojik

⁶² Taha Abdurrahman, *Ruhu'l-hadâse el-Medhâl ilâ te'sisi'l-hadâseti'l-İslamiyye* (Fas: el-Merkezu's-Sekâfiyyü'l-Arabî, 2006), 199-200.

⁶³ Wael B. Hallaq, *Modernitenin Reformu*, 351-354.

⁶⁴ Emrullah Kılıç, "Taha Abdurrahman Felsefesinde İnsan ve Ahlakın Yeniden Temellendirilmesi", *Beytulhikme Dergisi* 2 (2021), 890.

güvenin zeminini sağlayan büyük anlatılar ise ne yazık ki süreç içerisinde dünyayı kavrayışımızı şekillendiren yapılar olmaktan çıkarak kariyerlerimize payandalık yapan estetize edilmiş hakikat güzellemelerine dönüşmüştür. Arzunun ve tüketimin yürüncesinde dönen benlik arayışları karşısında bugün ahlaki benliği yeniden öznel kılma girişimi son derece önemlidir. Fakat özellikle İslami bilimlerin temelinde bu arayışları karşılamak her zamankinden daha karmaşık bir hal almaktadır. İddia edildiği gibi tefsir ve hadis gibi temel disiplinleri daha bütünlükçü bir yaklaşımdan ziyade ahlak felsefesinin altyapısı olarak konumlandırmak nihayetinde yeni bir öznellik biçimi oluşturacak bir tercih ve yönelimin sonucu olan çok önemli bir yaklaşımı seslendirdiğini söylemek gerekmektedir. Aynı şekilde hem Tatar hem de Abdurrahman'ın tekliflerinin birbirine paralel biçimde kavram yerine kıssaları öne çıkararak benlik konusunda yapılacak çalışmalara da ufuk vermektedir. Benliği sadece duygular, arzular ve ilişkiler bakımından temellendiren seküler anlayışlardan farklı olarak bir şeyi, başka bir var olanın varlık zemininde arayarak, daha açık bir ifadeyle hakikati referans alarak onu anlam ve zamansallıkta Kur'an ile *kelime* bazlı kurulan asli bir rabıta içinde aramaları önemlidir. Fakat Tatar'ın teklif ettiği söz konusu yeterli birikimin oluşmasının zamanı ve mahiyeti belirsizlikler barındırmaktadır. Aynı şekilde insanın dünyayı kavrama ve davranışlarını biçimlendirmede zaman içerisinde idrakin değişmesi yeterli birikimin hangi birikim olacağı konusunda zorlukları beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda her sistemin sabitelerini ve kendini koruma hakkının olduğunu yadsımamak gerekir.

Taha Abdurrahman'ın yaklaşımı her ne kadar nesneleştirme süreçlerinden ziyade benliğin inşasına gayb gibi konuları ilave ederek ahlaki faili açık alanlara davet eden yaratıcı bir temellendirme olsa da belli dini bakış açısını evrenselleştirme girişimi olması hasebiyle özünde pratik yaşam ile ilgili olan ahlaki hayatın kamusallaşması konusunda büyük zorluklarla karşılaşacağı da aşikardır. Çünkü ahlaki hayata dair herkesçe muteber kabul edilecek fenomenolojik kesinlikler oluşturmak imkân dahilinde değildir. Dolayısıyla İslami bilimlerin ve felsefe konusundaki yaklaşımımızın birini diğerine indirgeyecek ya da tamamen dışlayacak sistemler olarak görülmesinden ziyade karar verme becerimizi artıracak seçenekleri çoğaltan unsurlar olarak görülmesinin daha ufuk açıcı olduğunu ifade edebiliriz. Benliğin oluşumunda faile istikamet veren kim olduğumuz sorusu mutlaka bir ufuk verir fakat bu soru bireysel tutumlar konusunda yeterince ayırt edici değildir. Bu nedenle kim olduğumuzdan ziyade bugün nerede olduğumuza odaklı bir yaklaşım geliştirmek gerekmektedir. Bu tutumun kozal ve dinamik olayları anlama ve karşılaşılan sorunlar ile baş etmede işimizi kolaylaştıracağını söyleyebiliriz. Mez-kûr durum da ancak temel İslami bilimlerin, felsefe ve şimdi-burada yapılması gereken toplumsal pratikler arasında, mevcut duruma uygun kavramların üretimi ve yeni dengelerin kurulması ile mümkün olabilir.

İntihal Taraması	Bu makale intihal taramasından geçirildi.
Plagiarism Detection	This paper was checked for plagiarism.
Yayın Etiği	<i>Tetkik</i> dergisi, araştırma ve yayın etiği konusunda ulusal ve uluslararası standartlara bağlıdır. Basın Kanunu, Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu ile Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'ne uymaktadır. Ayrıca Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan uluslararası etik yayıncılık ilkelerini benimsemiştir. Dergimiz Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama İlkeleri'nde açıklanan yönergelere de tabidir. ⁶⁵
Publication Ethics	<i>Tetkik</i> is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on https://doi.org/10.24318/cope.2019.1.12
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Finansman	Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
Grant Support	The author(s) declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması	Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
Conflict of Interest	The author(s) have no conflict of interest to declare.
Açık Erişim Lisansı	Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
Open Access License	This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License
Telif Hakkı	Yazar
Copyright	Author

⁶⁵ <https://doi.org/10.24318/cope.2019.1.12>

Kaynakça | References

- Abdurrahman, Taha. *Amel Sorunsalı: Bilim ve Düşüncenin Pratik Temelleri Üzerine Bir Araştırma*. çev. Tahir Uluç. Ankara: Pınar Yayınları, 2021.
- Abdurrahman, Taha. *Ahlak Sorunsalı: Batı Modernitesinin Ahlaki Eleştirisine Bir Katkı*. çev. T. Uluç. İstanbul: Pınar Yayınları, 2020.
- Abdurrahman, Taha. *Bilgi Ahlaktan Ayrıldığında*. çev. A. Keskinsoy. Ankara: Pınar Yayınları, 2020.
- Abdurrahman, Taha. *Dini Amel ve Aklın Yenilenmesi*. çev. M. E. Güleçyüz. Ankara: Pınar Yayınları, 2020.
- Abdurrahman, Taha. *Ruhu'l-hadâse el-Medhâl ilâ te'sisi'l-hadâseti'l-İslamiyye*. Fas: el-Merkezu's-Sekâfiyyü'l-Arabî, 2006.
- Abdurrahman, Taha. *Rûhu'd-din min dayki'l-Almâniyye ilâ si'âti'l-i'timâniyye*. Fas: el-Merkezü's-Sekâfiyyü'l-Arabi, 2012.
- Bauman, Zygmunt - Raud, Rein. *Benliğin Pratikleri*. çev. Mehmet Ekinci. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2008.
- Beyssade, Jean-Marie. "Descartes: Felsefi Bir Devrim mi?". çev. Tülin Bumin. *Cogito Üç Aylık Düşünce Dergisi* 10 (1997), 63-81.
- Changeux, Jean-Pierre – Ricoeur, Paul. *Neden Nasıl Düşünürüz: Etik, İnsan Doğası ve Beyin Üzerine Bir Tartışma*. çev. İsmet Birkan. İstanbul: Metis Yayınları, 2013.
- Colling, Randall. *Dünya Felsefe Tarihinin Oluşumu*. çev. Tufan Göbekçin. İstanbul: Alfa Yayınları, 2020.
- Davutoğlu, Ahmet. "Medeniyetlerin Ben-idraki". *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 2/3 (1997-1), 1-53.
- Deleuze, Gilles. *Kıvrım: Leibniz ve Barok*. çev. Hakan Yücefer. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2006.
- Descartes, Rene. *Metot Üzerine Konuşma*. çev. Atakan Altınörs. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2015

Foucault, Michel. *Özne ve İktidar*. çev. Işık Ergüden ve Osman Akınhay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.

Gusdorf, Georges. *İnsan ve Tanrı*. çev. Zeki Özcan. Bursa: Alfa Yayınları, 2000.

Hallaq, W. *Modernitenin Reformu: Abdurrahman Taha'nın Felsefesinde Ahlak ve Yeni İnsan*. çev. Tahir Uluç. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.

Hegel, G.W.F. *Tarihte Akıl*. çev. Önay Sözer. İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık, 3. Basım, 2016.

Heidegger, Martin. *Metafizik Nedir?*. çev. Yusuf Örnek. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 3. Basım, 2009.

Heidegger, Martin. "Metaphysics as History of Being". *The End of Philosophy*. Trans. Joan Stambaugh. 1-54. United States of America: University of Chicago Press, 2003.

Kılıç, Emrullah. "Taha Abdurrahman Felsefesinde İnsan ve Ahlakın Yeniden Temellendirilmesi". *Beytulhikme Dergisi* 2 (2021), 877-893.

Mansfield, Nick. *Öznellik: Freud'dan Haraway'e Benlik Kuramları*. çev. Elif Okan Gezmiş. İstanbul: Babil Kitap, 2021.

Nietzsche, Friedrich. *Böyle Buyurdu Zerdüşt*. çev. Murat Batmankaya. İstanbul: Say Yayınları, 2016.

Nietzsche, Friedrich. *Güç İstenci*. çev. Nilüfer Epçeli. İstanbul: Say Yayınları, 2014.

Nutku, Uluğ. *Yeniçağ Felsefesinde Apiriori Problemi*. Ankara: Doğubatu Yayınları, 2016.

Platon. *Yasalar*. çev. Candan Şentuna-Saffet Babür. İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 3. Basım, 2007.

Ricoeur, Paul. *Başkası Olarak Kendisi*. çev. Hakkı Hünler. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2010.

Touraine, Alain. *Modernliğin Eleştirisi*. çev. Hülya Tufan. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.

Tatar, Burhanettin. "Günümüz İlahiyat Fakültelerinde Tefsir, Hadis, Ahlak Felsefesi ve Müzik Derslerinin Anlamı Üzerine Notlar". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2013), 83-96.

Tatar, Burhanettin. *İslam Düşüncesine Giriş*. İstanbul: Vadi Yayınları, 2016.

Tatar, Burhanettin. “Din ve Ahlâk İlişkisi”. *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi*. ed. Müfit Selim Saruhan. 21-40. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016b.

Tatar, Burhanettin. *Din, İlim ve Sanatta Hermenötik*. Ankara: İSAM Yayınları, 2014.

Taylor, Charles. *Benliğin Kaynakları: Modern Kimliğin İnşası*. çev. Selma Aygöl Baş-Bilal Baş. İstanbul: Küre Yayınları, 2008.

Türer, Celal. “Modernliğin Yöntem Tiranlığı”. *Eskiyeni* 17 (2010), 5-10.

Türer, Celal. “Sunuş”. *Rasyonalite Duygusu*. Ankara: Fol Yayınları, 2021.

Dinamik Bir İlmî Anlayışın İnşası Açısından Niçin Ebû Hanîfe'den Başlanılmalı?

Mustafa Selim Yılmaz | <https://orcid.org/0000-0002-2346-804X> | msyilmaz@karabuk.edu.tr

Karabük Üniversitesi | Karabük, Türkiye | <https://ror.org/04wy7gp54>

İslami İlimler Fakültesi, Kelam ve İtikadi İslam Mezhepleri Anabilim Dalı

Öz

Ebû Hanîfe (öl. 150/767), Müslüman düşünce tarihinin en önemli bânilerindendir. Çünkü o, tüm renk ve tonlarıyla akılcı düşünce biçiminin şemsiye ismi olan “Ehl-i re’y” geleneğinin tartışmasız reisi olarak kabul görmüştür. Bu kabulün kökenlerini, onun yaşadığı zaman diliminde aramak gerekir. Bu zaman dilimi de Müslüman düşüncenin metodolojilerinin teşekkül etmeye başladığı tâbiîn asrıdır. Kaldı ki Ebû Hanîfe, tâbiîn neslinin önde gelen âlimlerindendir. Onu bu bağlamda ön plana çıkaran husus ise ortaya koyduğu hedeftir. Bu hedefin, parçacı bir yaklaşımdan öte Müslüman toplumun kimliğinin inşası bakımından sistematik bir söylem oluşturma çabası olduğunu söylemek mümkündür. Bu çaba, dönemin şartları açısından gerçekten anlamlıdır. Zira dünya medeniyet tarihine yeni bir aktör olarak katılan ve kadim medeniyetlerin neşvünemâ ettiği devasa bir coğrafyaya hâkim olan Müslümanların, kalıcı olmalarını sağlayacak tutarlı bir dünya görüşü kurma ihtiyacı vardı. Bunun farkında olan ve bakış açısını bu minvalde inşa eden Ebû Hanîfe'nin ilmî kişiliği, yüzyılların geçmesine rağmen lehte ve aleyhte her zaman dikkat çeken ve gündemde olan yapısını korumuştur. Bu itibarla onun bakışı açısı, günümüzün şartları da dikkate alınırca ufuk açıcı bir mahiyet taşımaktadır. Bu yazıda Ebû Hanîfe'nin ön plana çıkmasına neden olan hususlar irdelenerek onun ortaya koyduğu sistematiğin günümüzde nasıl yararlanabileceği noktasında birtakım değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Kelâm, Medeniyet, İlim, Metodoloji, Ehl-i re'y, Ebû Hanîfe

Geliş: 27.11.2021 Kabul: 12.12.2021 Yayın: 26.03.2022 Değerlendirme: Dış Bağımsız

Mustafa Selim Yılmaz, “Dinamik Bir İlmî Anlayışın İnşası Açısından Niçin Ebû Hanîfe'den Başlanılmalı?“, *Tetkik* 1 (2022), 21-36. <https://doi.org/10.55709/tetkikdergisi.10>

© Yazar | CC BY-NC 4.0 Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Why to Start with Abū Ḥanīfah for Building a Dynamic Comprehensive Evaluation of the Knowledge?

Mustafa Selim Yılmaz | <https://orcid.org/0000-0002-2346-804X> | msyilmaz@karabuk.edu.tr

Karabük University | Karabük, Türkiye | <https://ror.org/04wy7gp54>

Faculty of Islamic Studies, Department of Kalam and History of Islamic Sects

Abstract

Abū Ḥanīfah (d. 150/767) is one of the foremost founders of the history of Islamic thought. For the reason that he was accepted as the undisputed leader of the tradition of “Ahl al ra’y” which is an umbrella name for rational thought with all different varieties. The roots of this recognition have to be traced back to the era which he lived. That is to say that this period is the era of the tābi'ūn, which the methodologies of Islamic thought began to form. Moreover, Abū Ḥanīfah is the one of the leading scholars of the generation of the tābi'ūn. What gives prominence to him is his target that he wanted to meet. It could be said that this target is an effort to create a systematic discourse in terms of constructing the identity of the Muslim community rather than a cherry-picking approach. With respect to the conditions of that time, this effort is remarkable. For the reason that Muslims, who participated in the history of the world civilization as a new actor and ruled over a huge number of territories where most ancient civilizations flourished, needed to build a coherent worldview in order to make them permanent. Abū Ḥanīfah was aware of this reality and established his viewpoint to meet this need. As a result, his methodology has been paid more attention both for and against throughout centuries. Considering contemporary conditions, his methodology has a distinguishing and eye-opening feature. In this paper, the most prominent points of his systematic discourse and how to be benefit from it today will be evaluated.

Keywords

Kalām, Civilization, the Knowledge, Methodology, Ahl al-ra'y, Abū Ḥanīfah

Received: 27.11.2021 Accepted: 12.12.2021 Published: 26.03.2022 Peer Review: Externally

Mustafa Selim Yılmaz, “Why to Start with Abū Ḥanīfah for Building a Dynamic Comprehensive Evaluation of the Knowledge?”, *Tetkik* 1 (2022), 21-36. <https://doi.org/10.55709/tetkikdergisi.10>

© Author | CC BY-NC 4.0 Attribution-NonCommercial 4.0 International

RESEARCH ARTICLE

Giriş

Toplumlar, ilme değer verdikleri ölçüde sağlıklı ve üretken sosyal yapılar oluşturabilirler. Bir medeniyet üreterek insanlığa yaptığı katkı dikkate alınırsa Müslüman dünyanın büyük bir önemi vardır. Ancak bu dünya, vahyin rehberliğinde kazandığı ivmeyi tam anlamıyla sürdürememiş ve şu anki hâliyle gerçekten trajik bir duruma düşmüştür. Genel itibariyle parçalanmış ve birçok sorunlar yumağı içinde mevcudiyetini sürdürmektedir. Buna rağmen sahip olduğu köklü ilim mirasını, yeniden çağın ruhunu anlayacak bir şekilde yorumlayarak yeni çözüm kapıları açma imkânına da sahiptir. Bu bağlamda yapılacak araştırmalar noktasında Ebû Hanîfe'nin ayrıcalıklı bir yeri olduğu düşünülmektedir. Zira onun ortaya koyduğu ilim metodolojisi sadece kendi çağı için değil bugünün sorunlarıyla yüzleşmek durumunda olan Müslüman dünya için büyük önem arz etmektedir. Zira o, tartışmasız bir şekilde Müslüman düşünce tarihine damgasını vurmuş iki ana anlayıştan biri olan Ehl-i re'y'in önderi olarak kabul edilmiştir. Bu itibarla onun ilim metodolojisini önemli kılan hususların ne olduğu, burada irdelenmeye çalışılacaktır. Daha açık bir ifadeyle bu yazının amacı, “dinamik bir ilmî anlayışın inşası açısından niçin Ebû Hanîfe'den başlanılmalı?” sorusunu cevaplamaya çalışmaktır.

Bu yazı, daha önce bir sempozyumda sunulan “Mâverâünnehir İlim Mirasının Kök Metinleri: İmâm-ı A'zam'ın Akâid Risaleleri”¹ isimli çalışmanın devamı niteliğinde bir analiz girişimidir. Söz konusu çalışmada Ebû Hanîfe'yi ön plana çıkaran görüşleri ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Dolayısıyla zaman zaman atıf yapacağımız bu ayrıntılara, burada geniş ölçekte yer verilmeyip okuyucu, söz konusu önceki çalışmaya yönlendirilecektir. Burada asıl itibariyle temel amaç gerek çağdaşları ve gerekse de sonrasındaki ilmî şahsiyetler arasında Ebû Hanîfe'nin ismini ön plana çıkaran bağlam üzerine yoğunlaşmaktır. Buradan hareketle yazının, iki ana başlık altında işlenmesi düşünülmektedir. İlk önce Ebû Hanîfe'nin şahitlik ettiği dönem, Hz. Peygamber'in tevhid mücadelesinin değerlendirilmesiyle başlayan bir analizle ortaya konulmaya çalışılacaktır. Akabinde gelen başlıkla da bu bilgiler ışığında onu, çağını aşan bir sistem düşünürü yapan çerçevenin mahiyeti irdelenecektir. Nihâî olarak da bu değerlendirmelerden hareketle ulaşılan sonuçlar ve öneriler paylaşılacaktır.

¹ Mustafa Selim Yılmaz, “Mâverâünnehir İlim Mirasının Kök Metinleri: İmâm-ı Âzam'ın Akâid Risaleleri”, *Uluslararası Orta Asya'dan Anadolu'ya İslâmî İlimler Sempozyumu* (Karabük, 3-4-5 Haziran 2021), ed. Murat Şimşek vd. (Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2021).

1. Ebû Hanîfe'nin Asrı ve Müslüman Düşüncenin Seyri

Ebû Hanîfe'ye ilişkin bugüne kadar yaptığımız okumalar sonucunda ulaştığımız ana bulgu, onun belli başlı bir ilmî disiplinin önde gelen bir âlimi değil aksine bütüncül anlamda ilmî bir metodolojinin temellerini atması itibarıyla bir sistem düşünürü olduğudur. Çünkü o, Müslüman düşüncenin kodları ve seyrinin belirlendiği tedvin asrının kurucu şahsiyetlerinin başında gelmektedir. İnsanın anlam serüveninde, nebevî anlamda, Hz. Peygamber'le örnek ve nihaî bir ahlak inşası gerçekleştirilmiştir. Bu inşanın anlaşılması bakımından ilmî bakış açılarının tesis edildiği dönem ise Müslümanların ikinci nesli olan “tâbiîn asrı” olmuştur. Bu itibarla Ebû Hanîfe'nin konu bağlamındaki önemini anlaşılabilmesi için Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu tecrübenin değerlendirilmesiyle konuya başlamak faydalı olacaktır.

Hz. Adem'le birlikte başlayan nübüvvet geleneği, son ve mütemmim halka olan Kur'ân-ı Kerîm'in kendisine indirildiği Hz. Muhammed'le birlikte nihayete ermiştir. Hz. Peygamber ve Kur'ân-ı Kerîm ayrılmaz bir bütünü ifade etmektedir. Bunları birbirinden ayrı, farklı kaynaklar olarak düşünmek her iki değeri de anlamsız kılmak olacaktır. Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber'in şahsı ve onun etrafında kenetlenen sahâbe toplumu örneğinde insanı insan yapan evrensel ilkelerin öğretildiği tevhid mücadelesinin ifadesidir. Bu mücadelenin ana konusu, tek değer koyucu olarak Allah'ı tanımak anlamında “tevhid”dir. Diğer ana konuları da insanı sorumlu kılan temel rehber olan akla ilâhî desteğin ifadesi “nübüvvet” ve ahlaklı bir toplumun tesisinin dayanağı olan adaletin teminatı “âhiret”tir. Hz. Peygamber, bu ilkeler temelinde İslâm davetinin son halkasının ilk toplumunu kurmuştur.² Bu çerçeve, Müslüman dünya görüşünün ana mihverini oluşturmaktadır. Tarih boyunca Müslüman sosyal muhayyileyi inşa etmek amacıyla bütün renk ve tonlarıyla İslâmî düşüncenin açıklamaya çalıştığı temel çerçeve budur.

Bu noktada geçmişten günümüze Müslümanların tarihini yeniden yapısal bir okumaya tâbi tutarak sistematik çözüm önerileri getirmek isteyen son dönem ilim adamlarından Muhammed Âbid el-Câbirî'nin ürettiği kavramsal çerçeveden faydalanmak yerinde olacaktır. Câbirî, Müslümanların sosyal muhayyilesini belirleyen sürecin hicretin ilk 3-4 asrı olduğunu söyler.³ Bu minvalde oluşan kimlik sonraki asırların seyrini belirleyen temel unsur olmuştur. Câbirî, bu süreci “referans çerçevesi” ve “bu çerçevenin indirgemeci yansımaları” diye iki kısma ayırır. Referans çerçevesi ile kastı, Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler dönemleridir. Yansımaldan

² Konuyla ilgili bir değerlendirme için bk. Mustafa Selim Yılmaz – Recep Önal, “Ahit Geleneğinde Vahiy Tasavvuru”, *Sistematik Kelam*, ed. Mehmet Evcuran, (Ankara: Bilay, 2. Basım, 2020), 260-61, 266-71.

³ Bk. el-Câbirî, *Tekvînu'l-'akli'l-'Arabî* (Beyrut: el-Merkezu's-Sekâfiyyi'l-'Arabî, 1991), 42-43 vd.

maksadı ise “ısırcı saltanat” olarak da nitelendirilen Emevî ve Abbâsî devirleridir.⁴ Bu süreçte teşekkül ettirilen sosyal muhayyileyi de üç kavram ışığında değerlendirir. Bunlar da toplumsal aidiyeti belirleyen “kabile”, ekonomik ilişkileri ifade eden “ganimet” ve siyasal aklı imleyen “akîde” kavramlarıdır.⁵

Bu kavramlar, Hz. Peygamber öncesi Arap kültüründen beri cari olan bir gerçekliği ifade eder. Hz. Peygamber'in mücadelesinde bu vâkıaların bir takım olumlu etkileri olsa da uzun vadede teşekkül etmekte olan Müslüman düşüncenin önünü tıkayan temel unsurlar olmuştur. Haddi zatında Hz. Peygamber'in tevhid mücadelesi bu vâkıalar muvacehesinde insanı ve toplumu yozlaştıran anlayışları ortadan kaldırmayı hedef almıştır. Bu noktada o, Kur'ân'la örülü örnek bir bireysel ve toplumsal ahlâk anlayışı inşa etmeye çalışmıştır. Câbirî'nin de motto olarak ifade ettiği üzere “ben ve amca oğlum, yabancıya; ben ve kardeşim, amca oğluna karşı”⁶ şeklindeki soya dayalı ve bireyi yok sayan toplumsal bir anlayışın karşısında ahlâklı ve nitelikli insanları buluşturan bir temel olarak “iman kardeşliği” ekseninde nübüvvet geleneğinin mührü kimliğiyle Hz. Peygamber ilk Müslüman toplumu kurmuştur. Zira bu çerçeve, Ebû Hanîfe'nin ana gündem maddelerinden biri olacaktır. Sonuç itibarıyla Hz. Peygamber, Müslümanlara insanı insan yapan ilkeleri miras bırakmış ve bu ilk toplumdaki onları kendi ve örnek tecrübelerini ortaya koymaları için hedefi göstermiştir. İşte bu noktada ifade etmek gerekir ki sahâbe neslinden günümüze Müslümanlar arasında “söz” ve “yorum” merkezli şekilde kısaca ifade edebileceğimiz temel iki anlayış cari olmuştur.

Bu anlayışların net bir şekilde anlaşılabilmesi için referans asrına tekrar bakmalı ve Benî Kurayza olayına odaklanmalıdır. Bilindiği üzere Hendek Savaşı, Müslümanlar için türlü sıkıntılara sebebiyet veren büyük bir imtihan olmuştur. Onlar ihanete uğramış ve Benî Kurayza tarafından arkalarından vurulmuşlardı. Bu savaşın badiresini atlattıktan sonra Hz. Peygamber ciddi bir dahili sorun olan bu ihanetin bir an önce cezasını vermek istedi ve ashâbından bir grubu sorunu halletmeleri için Benî Kurayza yurduna yolladı. Onlara şu talimatı vermişti: “İkinci namazını Benî Kurayza yurdunda kılacaksınız.”⁷ Ashâb yola çıktı ve ikindinin vakti daralmaya başladığında aralarında namazın yolda kılınıp kılınmaması noktasında bir tartışma yaşandı. İlk grup, sözün açık olduğunu ve ne olursa olsun Benî Kurayza sorunu halledildikten sonra namazın kılınması gerektiğini savundu. İkinci grup ise Hz. Peygamber'in sözünden maksadın, konunun ivedilikle halledilmesi olduğu ve dolayısıyla namazın vaktinde oyalanmadan kılınmasının buna engel olmayacağı kanaatindeydi. Her iki

⁴ Bk. el-Câbirî, *el-'Aklü's-siyâsiyyul-'Arabî* (Beyrut: el-Merkezu's-Sekâfiyyu'l-'Arabî, 1991) 57-362.

⁵ Bk. el-Câbirî, *el-'Aklü's-siyâsiyyul-'Arabî*, 51 vd.

⁶ Bk. el-Câbirî, *el-'Aklü's-siyâsiyyul-'Arabî*, 79.

⁷ Bk. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 2/581.

grup kendi görüşüne göre hareket etti. Sorun çözümlü ashâb Medine'ye dönünce söz konusu görüş ayrılığını Hz. Peygamber'e anlattılar ve o da sükût etti.⁸ İşte bu olay, sembolik olarak söz konusu ettiğimiz iki temel anlayışın kökeni olarak anlatılır. İlk grup, söz varsa görüş belirtilmez ona tâbi olunur mantığıyla hareket eden “Ehl-i hadîs”in öncüleri olarak kabul edilirler. İkinci grup ise sözün arkasındaki maksadı keşfetmeyi usul edinen “Ehl-i re’y”in ataları olarak zikredilirler.⁹

Ebû Hanîfe, ikinci grubun tabii neslinden temsilcisi ve hocası Hammâd b. Ebî Süleyman (öl. 120/738) kanalıyla İbrâhim en-Nehaî (öl. 96/714) ondan da Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Ali ve Hz. Ömer gibi dirayet ehli sahâbeye uzanan bir ilim mirasının sistemleştiricisi zirve halkayı ifade eder. Bu düşünce damarı, temel itibariyle sözün arkasındaki ilkeyi bulmayı amaçlayan ve ilim temelinde akıl sahiplerini ikna etmeyi hedefleyen bir anlayıştır. Dolayısıyla evrensel ilkeleri yakalamayı ve içinde bulunulan realiteyi buna göre yorumlayıp anlamlandırmayı itiyat edinen bu anlayış, daha esnek ve dinamik bir yapının ifadesi olmuş ve her kesime hitap edebilecek bir söylem tarzını benimsemiştir. Buna karşın Ehl-i hadîs söylemi ise altın çağ ve dinin tamamlanmış hâli olarak gördüğü Hz. Peygamber döneminin yaşanmışlığını donuklaştıran bir mantıkla sözü literalist değerlendiren ve gücünü sözün ilkelerden yalıtılmış otoritesine dayandıran bir anlayışın ifadesi olmuştur. Bir anlamda kendi yağıyla kavrulmayı tercih eden ve yeniliğe mesafeli yaklaşan Arap muhayyilesinin İslâmî bir formu olarak neşvünema bulmuştur. Bu bilgiler ışığında şunu söylemek gerekir: Müslüman düşünceye rengini veren tedvîn dönemi, bu iki anlayışın karşı karşıya gelmesinin ve yer yer birbirlerini dönüştürmelerinin bir tezahürü olarak tebellür etmiştir. Dolayısıyla buradaki ilmî, kültürel ve temel etken olarak siyasetin şekillendirdiği bir mücadelenin değerlendirmesine geçmek gerekir.

Câbirî'nin haklı olarak vurguladığı üzere bir toplumun mefkuresi olan kültürel artalanı inşa eden otorite ile siyasî otorite birbiriyle çok yakından ilişkilidir.¹⁰ Haddi zatında siyasal erk, yönetimini berkitmek ve halkın nezdinde meşruiyetini tesis etmek için mutlaka kültürel kodlara ve ilim alanına dokunmak zorundadır. Dolayısıyla siyasal ve kültürel otorite birlikte değerlendirilmelidir. Bu saptama, yalnızca Müslüman âlemi için değil insanî bir vâkıyı ortaya koyması bakımından geçmişten bugüne bütün dünyayı ilgilendiren bir şeydir. Bu bakımdan âhir zaman Müslümanlarının ilk tecrübesi olan Hz. Peygamber dönemine bakılacak olursa şunları

⁸ Bk. Ebu'l-Fidâ 'Imâduddîn İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. 'Alî Şîrî (Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1408/1988), 4/134.

⁹ Bk. Hüseyin Atay, “Ehlu'd-Diraye - Ehlu'r-Rivaye”, *Tarihte ve Günümüzde Seleflik-Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı* (İstanbul, 8-10 Kasım 2013), ed. Ahmet Kavas (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 64-65.

¹⁰ Bk. el-Câbirî, *Tekvînu'l-'akli'l-'arabî*, 7.

söylemek gerekir: Nebevî davetin iki temel evresi vardır. İlki Mekke, ikincisi de Medine dönemidir. Hz. Peygamber, birebir iletişim metodunu kullanmış ve cari olan ahlâkî yozlaşmadan insanları düze çıkaracak töre tanır ve nitelikli bireyler yetiştirmeye odaklanmıştır. Bu ahlâkî bilinçlenme hareketi, Mekke'nin siyasî elitlerini rahatsız etmiş ve onlar da Hz. Peygamber ve müminlere karşı şiddeti zamanla artan bir baskı mekanizması kurmuşlardır. Özü itibariyle bu dönemi, müminlerin garip ve mazlum oldukları bir durumda nasıl davranmaları gerektiğini somutlaştırarak öğreten ilk örnek tecrübe olarak nitelendirmek mümkündür. Bu süreç Hz. Peygamber'i bir arayışa itmiş ve nihayetinde tevhid mücadelesi, Medineli Ensâr'ın davetiyle yeni bir tecrübeye evrilmiştir. Medine'de siyasal bir erk olarak Hz. Peygamber'in önderliğinde Müslümanlar yeni ve taze bir güç olarak tarih sahnesindeki yerlerini almışlardır. Bu dönem de müminlerin güç ve iktidar, yed-i kudretlerinde olduğunda nasıl davranmalarını somut olarak gösteren ilk tecrübe olarak nitelendirilebilir. Bu süreçte Hz. Peygamber, rahle-i tedrisine talip olan sahâbesini, ilkesel bir duruş temelinde eğitmiştir. Bu hâl üzere sahâbesini bırakıp âhirete irtihal ettiğinde ilk Müslüman nesil, Ahmet Akbulut'un deyişiyle "peygambersiz bir hayata intibak etmek"¹¹ durumunda kalmış ve Hz. Muhammed'den tevarüs ettikleri mirası sonraki nesillere aktarmak sorumluluğunu omuzlarında hissetmişlerdir.

Hz. Peygamber sonrasında özellikle siyaset, hayatın tüm alanlarını belirleyen bir konumda olmuştur. Nitekim tedvîn asrının tamamlanmasıyla birlikte her mezhebin tarih algısını "siyaset merkezli" ortaya koyması gerçeğinden hareketle bu bağlam anlaşılabilir. Râşid Halifeler döneminde siyasal liderlik sorunu, Câbirî'nin deyişiyle geçmişten aşına oldukları "emirlik" mantığıyla çözüldü. Ancak bu, geçici bir çözüm olmaktan öteye gidemedi.¹² İlk iki halifenin tecrübeli ve dirayetli yöneticiler olması bakımından ilk zamanlar ciddi bir sorun yaşanmadı. Ancak son iki halife döneminde çok ciddi sıkıntılar patlak verdi ve daha sonra kelâm ilminin ortaya çıkışına zemin hazırlayan bir dizi siyasal-toplumsal çatışmalar, ayrışmalar ve felaketler yaşandı. Diğer taraftan bu dönem, Müslümanların ikinci en önemli tecrübelerini yaşadıkları bir süreçti. Hz. Peygamber'in kurduğu ilk toplum görece yeknesak ve temel nüvesi Medine'de teşekkül eden bir yapıydı. Ancak Hz. Ömer'le birlikte Müslümanlar kadim medeniyetlerin coğrafyasının yeni hâkimleri olmuşlar ve artık farklı milletlerle ortak bir yaşam kültürü inşa etmek durumundaydılar. Sonuç itibariyle Râşid Halifelerin sonuncusu Hz. Ali, meşruiyet için her yolu mubah gören Muâviye'nin siyasî dehasıyla saf dışı bırakılınca artık süreç farklı bir safhaya evrilmişti. Zaten Benî Sâide gölgeğinde kurucu figür Kureyş kimliğine dönünce kültürel ve ilmî seyri belirleyen

¹¹ Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri* (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1992) 72 vd.

¹² Bk. el-Câbirî, *el-'Aklü's-siyâsiyyul-'Arabî*, 369-371.

siyasal muhayyile Benî Hâşim ve Benî Ümeyye çerçevesinde şekillendi ve bu sürecin ilk galipleri Emevîler, sonrasında Abbâsîler oldu.¹³

Emevîler, siyasal tecrübelerinde kabile mantığından hareketle bir söylem ortaya koydular. Müslüman toplumun yeni üyeleri olan mevâlî, bu süreçte ciddi anlamda dışlanmasına rağmen ilmî derinliğiyle varlığını hissettirdi. Emevîler, bu süreçte dayandıkları temel itibariyle evrensel bir söylem üretme yeterliliğine sahip olmadıkları için iktidarları uzun süreli olamadı. Bu süreçte Emevîlerin rakipleri Abbâsîler, mevâlînin enerjisinden faydalanmasını bildiler. Hâkimiyeti elde ettikleri zamandan itibaren bu enerjiyi, genel itibariyle, ustaca kullandılar ve tüm farklılıkları kuşatacak bir söylem üretme gayretinde oldular. Özellikle Me'mûn dönemi, bu gayretin en zirve noktasını teşkil etmekteydi. Her ne kadar Abbâsîler, lokallikten evrensel bir bakış açısına sıçrama çabasında olsalar da geldiği kökler itibariyle kendi içerisinde de bir çatışkı içerisindeydiler. Bunun patlak verdiği nokta ise halku'l-Kur'ân tartışmaları etrafında şekillenen "Mihne" dönemi oldu. Aslında bu dönem, bir anlamda Ehl-i hadîs ile Ehl-i re'y çekişmesinin en çetin savaşıydı. Her ne kadar birtakım etkileşimler olsa da bu savaşın galibinin Ehl-i hadîs olduğunu söylemek mümkündür. Bu sürece kadar Haricî ve Şîî gibi siyasal iddiada bulunan grupların dışında kalan tüm Müslümanları kapsayacak şekilde ümmetin ana gövdesini Ehl-i sünnet oluşturuyordu. Ancak Hasan Onat'ın tabiriyle "karşı mihne"yle¹⁴ birlikte Ehl-i hadîs, Ehl-i sünnet çerçevesini domine etmeye başladı ve o günden bugüne farklı seviyelerde bu tavrından hiçbir zaman vazgeçmedi.¹⁵ Müslüman toplumun sağduyusunun gayretiyle hem Ehl-i hadîs hem de Ehl-i re'y söylemini telfik çabaları olsa ve bunlar çok ciddi meyveler verse de Mehmet Zeki İçsan'ın tabiriyle Ehl-i sünnetin söylemi, Ehl-i hadîsin irrasyonelitesine boyun eğmek zorunda kalmıştır.¹⁶ Tedvîn döneminde gerçekleşen bu vâkıa, daha sonraki zamanların da seyrini etkilemiş ve yönlendirmiştir. Bu eğilim, haricî bir aktör olarak sömürgeci güçlerin Müslüman dünyaya tasallut ettiği döneme kadar devam etmiştir. Esasında bu süreçte, Müslüman

¹³ Konuyla ilgili bir değerlendirme için bk. Ayhan Işık – Mustafa Selim Yılmaz, "The Basic Matters in the Formative Period of Kalâm", *ULUM* 3/1 (2020), 111-132.

¹⁴ Bk. Hasan Onat, "Mu'tezile ve Mihne İlişkisi", *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkileri*, ed. M. Mahfuz Söylemez, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 179. Ayrıca konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Ahmet Akbulut, *Müslüman Kültürde Kur'an'a Yabancılaşma Süreci* (Ankara: Otto, 2017), 166-179; Zübeyr Bulut, "Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risaletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 15/1 (Ocak 2017), 75-110.

¹⁵ Konuyla ilgili bir değerlendirme için bk. Faruk Sancar, "Halku'l-Kur'an: Kur'an'ın Yaratılmışlığı Problemi", *Sistematik Kelam*, ed. Mehmet Ekvuran (Ankara: Bilay Araştırma Yayınları, 2. Basım, 2020), 290-291.

¹⁶ Bk. Mehmet Zeki İçsan, *Selefilik, İslami Köktencilüğün Tarihi Temelleri* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 4. Basım, 2012), 251 vd.

toplumun karşılaştığı sorunların üstesinden gelinmesi için modern dönemlerde çok ciddi tartışmalar olsa da söz konusu eğilimin hâlâ güçlü olduğunu söylemek mümkündür.¹⁷

Tarihi süreç dikkate alındığında Müslüman düşüncenin kodlarını belirleyen tedvîn asrında mevâlinin en güçlü temsilcilerinden biri olan Ebû Hanîfe'nin, önemli bir fonksiyon icra ettiği düşünülmektedir. Öyle ki Mu'tezile'den Mâtürîdîliğe Ehl-i re'yin tüm renk ve tonları düşünüldüğünde bu anlayışın reisi konumuna (yazının ikinci başlığı altında genel hatlarıyla işleneceği üzere) ilmî ve ahlâkî duruşuyla ondan daha öne çıkan bir isim olmamıştır. Daha önce işaret ettiğimiz yazımızda onu, sahiplenen birçok farklı gruplara ilişkin ilgili literatüre referansla bir değerlendirme yapılmıştı. Konunun ayrıntıları oradan takip edilebilir.¹⁸ Daha ötesi Ehl-i hadîs, Ehl-i re'y söylemlerinin telfiki çabalarının sonucunda bile karşıt söylemin, onu sahiplenmek durumunda kaldığını da söylemek mümkündür. Nitekim bu nokta, örneğin Taşkoprüzâde'nin (öl. 968/1561) *Miftâhu's-sa'ade* isimli eserinin “İlm-i Kelâm” bölümü ve Molla Aliyyu'l-Kârî'nin (öl. 1014/1605) *Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber*'inin mukaddimesinin satır aralarında fark edilebilir.¹⁹ Ancak söz konusu bu sahiplenme, Ehl-i hadîs anlayışının, “selef” algısı boyasına büründürülmüş bir kimlikte kendisini göstermiştir.

Netice itibarıyla şunu söylemek gerekir: Hz. Peygamber devri, bir ahlâkî duruş ve insanlığa nefes aldırın bir mefkûre olması bakımından İslâm'ın eylemsel inşa zamanıdır. Tâbiîn asrı ise bu eylemsel inşanın ilmî bakımdan sistematik bir söyleme dönüştürülme sürecidir. Bu bakımdan Ebû Hanîfe'nin üstlendiği misyon ve ortaya koyduğu yaklaşım dikkatleri çekmektedir. İslâmî düşüncenin tarihi seyrine dair bu genel değerlendirmenin ışığında artık Ebû Hanîfe'yi düşünsel sistemi bakımından ön plana çıkaran hususları ele almaya geçebiliriz.

2. Ebû Hanîfe'yi Bir Sistem Düşünürü Kılan Fikir Evreni

Ebû Hanîfe'nin İslâm'a dair bütüncül bir bakış açısı vardır. Vahyin hedefinin insanın varoluş amacını ve ona uygun hayat tarzını ortaya çıkarmak olduğu düşünülürse bu son derece anlamlıdır. Onun düşüncesinin merkezinde Hz. Peygamber'in insanlara ilkesel bir duruşu öğrettiği mirasın yegâne kaynağı olan

¹⁷ Konuyla ilgili bir değerlendirme için bk. Mustafa Selim Yılmaz, “İslami Düşünce Tarihinde Bir Anlama Biçimi Olarak Selefilik Üzerine Bir Deneme”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 3/3 (2014): 532-553.

¹⁸ Bk. Yılmaz, “Mâverâünnehir İlim Mirasının Kök Metinleri: İmâm-ı Âzam'ın Akâid Risaleleri”, 646-47.

¹⁹ Bk. Ahmed b. Mustafa Tâşkoprüzâde, *Miftâhu's-sa'ade ve misbâhu's-siyâde fi mevdu'âti'l-ilm*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985), 2/132-162; 'Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber*, thk. Mervân Muhammed eş-Şea'âr (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1417/1997), 21-35.

Kur'ân vardır ve metodolojisi akli yorum biçimidir. Bu noktada onun, evvel emirde Allah-insan-evren tasavvurunu sistematik olarak ortaya koyma çabası vardır. Öncelikle vurguladığı şey, “tevhid”dir. Bu tevhid, matematiksel bir birlik değil aksine Allah'ın varlığının eşsizliğini ifade eden bir birliktir. Ebû Hanîfe, bu ilkesel yaklaşımıyla Allah ile O'nun mahlûkatını, ontolojik olarak kesin hatlarla ayırır. Allah yarattığı hiçbir şeye benzemez ve yarattığı hiçbir şey de O'na benzemez. Allah, kemâli, hiçbir şeye muhtaç olmamayı ve değişmezliği; mahlûkat ise noksanlığı, Allah'a muhtaç ve değişmeye yazgılı olmayı ifade eder. Bu bakımdan kişinin ilk olarak öğrenmesi gereken şey, Allah'ı bilmek ve tanımdır. Ancak mârifetullah, kul tarafından kuşatıcı bir şekilde bir bilme anlamında değildir. Zira her şeyi kuşatan anlamda bilmek Allah'a mahsustur. Bununla birlikte kişinin aklının sınırları dahilinde insanlığının anlamını ortaya koyacak şekilde Allah'ı bilmesi mümkündür. Böylece insan, en büyük hakikate hürmet etmiş ve kendi gerçekliğini de keşfetmiş olur. Bu bağlamın açıklanmasında Ebû Hanîfe'nin ilâhî sıfatlara odaklandığı görülmektedir. İlâhî sıfatları, tam anlamıyla Allah-insan ilişkisinin tezahürünü sistemli bir şekilde ifade etme maksadıyla değerlendirdiğini görmekteyiz: İlim, irâde ve kudret gibi sıfatları “zâtî”; tahlîk, terzîk ve ihyâ gibi nitelikleri de “fiilî” şeklinde iki kategoride değerlendirir. Böyle bir ayırım, gerçekten önemlidir. Zira bu sıfatlar, Allah'ın âlemlerle ilişkisi bağlamında söz konusu olan sıfatlardır.

Ebû Hanîfe, bu perspektiften hareketle insan fiillerini ele alır. Bu noktadaki görüşleri dikkate alındığında her şeyin varlık yasalarını²⁰ koyan yegâne kudretin Allah olduğu vurgusu ana temadır. Zira söz konusu yasalar, ancak ilâh olan bir varlık tarafından ortaya konulabilir. Kazâ ve kader bahislerinde bu noktanın vurgulanmasına özel bir hassasiyet gösterir. Bu vurgunun yanında insanın özgür iradeyle tercihte bulunmaya yazgılı olduğu yorumu da dikkat çekicidir. Nitekim bu bağlamda, onun düşüncelerinden hareketle varlık yasalarını “imkânlar skalası” olarak değerlendirmek mümkündür. Allah'ın değişmez, insanın değişen bir gerçekliğe sahip olduğu dikkate alınırsa Allah'ın ilim, irâde ve kudret sıfatlarının tecellisi anlamında ortaya çıkan bu imkânlar skalasından kul belirlenmiş olan seçenekler arasında tercihini ortaya koyar. Bunun neticesinde fiilî sıfatların bir tezahürü olarak bu tercihler vücut bulur. Bu sistematik yaklaşım, sonraki süreçte Mâtürîdî düşüncesinin “küllî” ve cüz'î irâde” şeklindeki kavramsallaştırmasının ilham kaynağı olmuştur. Bunun doğal bir sonucunu, söz konusu düşüncesinin fiil kavramını “halk” ve “kesb” şeklinde anlamlandırmasında da görmek mümkündür.²¹

²⁰ Konuyla ilgili bir değerlendirme için bk. Şaban Ali Düzgün, *Aydınlanmanın Keşif Araçları: Varlık ve Bilgi* (Ankara: Otto, 2018), 164 vd.

²¹ Geniş bilgi için bk. Yılmaz, “Mâverâünnehir İlim Mirasının Kök Metinleri: İmâm-ı Âzam'ın Akâid Risaleleri”, 653-55.

Ebû Hanîfe'nin, söz konusu Allah-insan ilişkisinin ilkesellikten yaşanmışlığa uzanan bir düzlemde somutlaşan bir ifadesi olan “din” kavramı üzerinde durduğunu görüyoruz. Ebû Hanîfe'nin metodolojik olarak temel kavramları ele alışını noktasında şunu söylemek gerekir: O, bir terimi yalnızca bir yöne hasretmekten öte mümkün olduğunca bütün yönleriyle değerlendirmeye çalışmaktadır. Onun bu yaklaşımının en güzel takip edilebileceği kavramlar “din” ve “iman” kavramlarıdır. Din kavramı bağlamında onun ilk dikkat çeken metodolojik ayrımı, Kur'ân'dan aldığı ilhamla ifade ettiği “din-şariat” şeklindeki taksimidir. Kısaca din, sabiteleri; şariat ise değişkenleri ifade eder. Din, Hz. Adem'den Hz. Muhammed'e kadar bütün peygamberlerin insanlara yılmadan öğrettiği ilkeleri ifade eder. Bu bakımdan din, bütün insanların buluşabileceği ortak noktadır. Zaten Kur'ân'da tevhidi başkalaşıma uğratarak özünden koparan önceki vahyin emanetçileri bu ortak noktanın hakikatini kabul etmeye çağrılırlar.²² Şariat ise değişken tabiattaki yaşam ortamlarını, söz konusu bu ilkelerin ışığında, o muhitlerin sakinlerinin anlamlandırması ve bunun, onlar tarafından güzel bir örneklik olarak ete kemiğe büründürülmesini ifade eder. Sonuç itibarıyla bu ayrım, insanların fikir dünyalarını kurarken tartışma, müzakere, muhakeme ve anlaşabilme, daha öz bir ifadeyle yorum ve bunu paylaşma ahlakının da nasıl olması gerektiğini net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Diğer taraftan Ebû Hanîfe, dini, mukaddem sabite ve değişkenlikleri kapsayan bir şekilde ifade etmekte ve Cibrîl hadisinden hareketle bunu temellendirmektedir. Bu noktadaki açıklamalarından hareketle “iman”la ilkeleri, “İslâm”la mümin kimliğini ve “ihsan”la da bir yaşam tarzı ortaya koyması bakımından müminin niteliğini vurguladığını söylemek mümkündür. Bu çerçeveden hareketle bütün bu bağlamın ilmî zeminde metodolojik olarak açıklanabilmesini mümkün kılacak bir taksimi yaptığını görmekteyiz: “Dinde fıkıh” ve “ahkamda fıkıh”. Dinde fıkıh olmadan, ahkamda fıkıh olmaz. Dinde fıkıh, ilkelerin sistematik olarak ortaya konulmasını, buna karşın ahkamda fıkıh ise bu sistematik dahilinde bireysel ve sosyal yaşamın inşa edilmesini imlemektedir. Yeri gelmişken şu noktaya da işaret etmek gerekir: Ebû Hanîfe'nin asrı, günümüzdeki gibi ilmî disiplinlerin teşekkül ettiği bir dönem değildi. O dönemde bütün ilim faaliyetlerini kapsayacak şekilde “fıkıh” tabiri kullanılıyordu. Ebû Hanîfe'nin yukarıdaki ayrımı dikkate alınırsa onun, ilmî disiplinlerin şekillenmesinde öncü bir rol oynadığını söylemek mümkündür. Evvel emirde o, Müslüman bir dünya görüşünün normlarını belirleyen bir ilim olarak “kelâm”ı ve bu normlar doğrultusunda yaşamın anlamlandırılmasını ifade eden (bugünkü anlam içeriğiyle) “fıkıh”ı temellendirerek onlara belirleyici bir alan açıyordu. Bu bakımdan

²² Örneğin bk. Âl-i İmrân 3/64.

onu belli bir disiplinin öncüsü olarak görmek, onun miras bıraktığı ilim anlayışına bir haksızlık olacaktır.²³

İman kavramına gelince Ebû Hanîfe'nin onu; fitrat, inanılacak ilkeler, tasdik, marifet ve yakîn gibi bütün boyutlarıyla ele almaya çalıştığını söylemek mümkündür. Başka bir ifadeyle imanı, potansiyelden aktifliğe çıkan bir sürecin dinamik gücü olarak açıklama gayreti içerisinde olmuştur. Esasında o, imanı yalnızca âhirete ilişkin bir olgu olarak değil insanın dünya serüvenini anlamlandıran bir gerçeklik olarak değerlendirmiştir. Bu bağlamda en dikkat çeken yorumu ise imanı kalbin bir eylemi olarak betimlemesidir. Nitekim kalp; bireyselliği, kişinin sorumluluğunu ve dokunulmaz olan bağlamını nitelemektedir. Kalplerdekini bilen ancak Allah'tır. Tabir yerindeyse kalpleri okuma iddiasında olanlar bir anlamda ilâhî olanın yerine kendilerini koymaktadırlar. Böyle bir tavır ise yapılabilecek en büyük cürümdür. Burada tam anlamıyla toplumsal hayatın kodlarına ilişkin sistematik bir yaklaşım söz konusudur. Hz. Ali'nin siyasî mücadeleyi kaybetmesine neden olan Hâricîlerin tekfir anlayışını çürüten bir yaklaşımdan bahsediyoruz. Bu öyle bir yaklaşımdır ki kendisine yöneltilen tekfir silahına karşı misliyle mukabele eden bir bakış açısı değildir. Aksine muhatabının acizliğini delile dayanarak gün yüzüne çıkaran ve sözün ruhuyla zihinleri ikna etme çabasında olan bir yaklaşımdır. Bu nokta çok önemlidir. Zira Hâricîlerin fitilini ateşlediği bu yangın, “iman kardeşliği” şeklinde temellendirilen Müslüman toplumun varlık nedenini kökten tehdit ediyordu. Bu tehlikenin farkında olan Ebû Hanîfe, iman merkezli anlayışıyla Hz. Peygamber'in söyleminde mayası çalınan bir toplum sözleşmesinin ilmî temellerini inşa ediyordu. Nitekim bu inşa, Müslüman topluma nefes aldırılmış ve onun bugünlere ulaşmasında hayati bir rol oynamıştır.

Diğer taraftan Ebû Hanîfe, iman ile amelini (birbirinden ayrı düşünülmesi mümkün olmayan gerçeklikler olsa da) aynı şey olmadıkları kanaatindedir. Esasında onlar, birbirlerini besleyen farklı gerçekliklerdir. Bununla birlikte kişinin konumunu belirleyen temel dinamik, imandır. Amel ise onun meyvesidir. Meyvenin nitelik ve niceliği aslın gücü nispetindedir. Bu ikisi arasındaki ilişkinin sağlıklı gerçekleşmesinin zemini ise “havf” ve “recâ” kavramlarıdır. Bunlar bir anlamda kişinin oto kontrol mekanizması ve aynı zamanda insanın karakterinin mâhiyetine ilişkin kararın ancak Yaratan tarafından verilebileceğinin ifadesidir. Başka bir ifadeyle Allah-insan ilişkisinde kişinin, Allah karşısındaki konumunun farkına varması ve Yüce Mevlâ'nın ulûhiyetine saygı ve edebini göstermesinin ikrarıdır.²⁴ Sözün özü, ana hatlarıyla

²³ Geniş bilgi için bk. Yılmaz, “Mâverâünnehir İlim Mirasının Kök Metinleri: İmâm-ı Âzam'ın Akâid Risaleleri”, 649-650.

²⁴ Geniş bilgi için bk. Yılmaz, “Mâverâünnehir İlim Mirasının Kök Metinleri: İmâm-ı Âzam'ın Akâid Risaleleri”, 650-53.

gösterilmeye çalışılan bu fikir evrenine dikkat edilirse “din” kavramından “iman”a bütün temel değerlerin Müslümanca bir dünya görüşünün temeli olarak; iç içe, ahenkli ve birbirlerini tamamlayan bir mantıkla sistematik olarak inşa edildiği görülecektir.

Sonuç

On dört asrı aşan bir tecrübeye sahip olan Müslüman dünya, son üç yüzyıldır büyük bir meydan okumayla ve bunun sonucunda ciddi sorunlar yumağıyla karşı karşıyadır. Bu da dünya arenasını domine eden ve yükselen bir güç olan Batı medeniyeti ve onun sömürgeci karakteriyle gün yüzüne çıkmış bir realitedir. Bu süreçte Müslüman dünya, fay hatlarıyla parçalanmış ve neredeyse sömürgeci güçlerin kaderini tayin ettiği bir yapıya evrilmiştir. Tarihi tecrübe ciddi bir şekilde okunduğu takdirde bu durum, hiç de şaşırtıcı değildir. Bir medeniyetin banisi olmakla birlikte Müslümanlar, yüzyıllarca enerjisini tüketen kritik çatışmalar yaşamış ve evrensel bir söylem iddiasını besleyecek şekilde zamanın ruhunu okuma yetisini kaybetmişlerdir. Diğer taraftan onların sosyal, siyasal, kültürel ve ilmî kodlarını iyi tahlil eden ve bu çerçevede var olan fay hatlarını ustalıklı kullanan harici bir gücün ürettiği projeksiyonlara karşı çözüm üretme yetisini de ciddi ölçüde yitirmişlerdir. Bu süreçte uyanışçı ve ıslahatçı birtakım girişimler ve bir dizi önemli açılımlar olmasına rağmen ciddi bir mesafe kat edilememiştir. Hâli hazırda Müslüman coğrafyanın önemli bir kısmı kan ve gözyaşının eksik olmadığı bir yapı arz etmektedir. Bu nedenle tarihi artalanını iyi okuyan, kendisini bir medeniyet müessisi kılan hususları ön plana çıkaran ve çıkmazlarını cesaretle görüp eleştirebilen rasyonel ve yapısal bir yaklaşıma ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu yazıda ana hatlarıyla ortaya konulmaya çalışılan bu ilkesel yaklaşımın parametrelerinin açığa çıkarılabileceği köken, Ehl-i re'y tavrı ve dolayısıyla onun reisi Ebû Hanîfe'nin düşünce evrenidir. Bu itibarla o, Müslüman düşüncenin kurucu asrının bir şahidi olarak muasırlarının arasından sıyrılıp ön plana çıkmış ve bu öncü kimliğini her zaman korumuştur. Tarihî tecrübenin gösterdiği üzere belli yaşamışlıkları, ilkeleri süzmeksizin donuklaştırıp bütün çağlara teşmil eden her türlü anlayış, değişkenlik tabiatına yazgılı hayatı durağanlık çizgisine sabitlemiştir. Bunun varacağı yer de var oluşunu belirleyeceği kendi zamanını kullanamamak ve anakronizme saplanmaktır. Esasında Müslüman dünyanın yaşadığı realite budur. Geçmişte böyle sorunlu bir realitenin çıkmazlarından sıyrılmak adına önemli girişimler olmuştur. Bu noktada da ön plana çıkan aktörlerin başında Ehl-i sünnet fikri gelmektedir. Onun en mütemayiz kimliği, farklılıkları kendi bünyesinde birleştirme güdüsüyle ümmetin birlikteliğini korumaktır. Bu noktada bu fikir, geniş bir skalada birbirine zıt anlayışları uzlaştırmanın adı olmuştur. Bu uzlaştırmanın en üst düzeydeki ifadesi de Müslüman düşüncenin iki temel damarı olan Ehl-i hadîs ile Ehl-i re'y çizgisini telfik etmektir. Ne var ki bu telfik çabasında belirleyici unsur ilk çizgi olmuş ve ikincisi “söz”e ilişkin

kurgulanmış algıya makuliyet kazandıran bir araca dönüştürülmüştür. Böyle bir uygulama ise ikinci çizginin sağlayacağı dinamizmi baskılamış ve asli çizgisinden uzaklaştırmıştır. Dolayısıyla burada çözüm açıktır. Dinamizmi karakter edinen çizginin metodolojisinin merkeze alınması ve “söz”ün ruhunu keşfederekten onun gücüne dayanan yeni bir söylem üretmektir. Bu bakımdan dinamik ilmî bir anlayışın inşası açısından başlangıç noktasının Ehl-i re’yin reisi Ebû Hanîfe olacağı aşîkârdır.

İntihal Taraması	Bu makale intihal taramasından geçirildi.
Plagiarism Detection	This paper was checked for plagiarism.
Yayın Etiği	<i>Tetkik</i> dergisi, araştırma ve yayın etiği konusunda ulusal ve uluslararası standartlara bağlıdır. Basın Kanunu, Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu ile Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'ne uymaktadır. Ayrıca Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan uluslararası etik yayıncılık ilkelerini benimsemiştir. Dergimiz Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama İlkeleri'nde açıklanan yönergelere de tabidir. ²⁵
Publication Ethics	<i>Tetkik</i> is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on https://doi.org/10.24318/cope.2019.1.12
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Finansman	Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
Grant Support	The authors declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması	Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
Conflict of Interest	The author(s) have no conflict of interest to declare.
Açık Erişim Lisansı	Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
Open Access License	This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License
Telif Hakkı	Yazar(lar)
Copyright	Author(s)

25 <https://doi.org/10.24318/cope.2019.1.12>

Kaynakça | References

- Akbulut, Ahmet. *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1992.
- Akbulut, Ahmet. *Müslüman Kültürde Kur'an'a Yabancılaşma Süreci*. Ankara: Otto, 2017.
- Atay, Hüseyin. "Ehlu'd-Diraye – Ehlu'r-Rivaye". *Tarihte ve Günümüzde Selefilik-Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı (İstanbul, 8-10 Kasım 2013)*. Ed. Ahmet Kavas. 51-90. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Bulut, Zübeyir. "Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risaletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)". *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 15/1 (Ocak 2017), 75-110.
- Câbirî, Muhammed 'Âbid. *Tekvînu'l-'akli'l-'Arabî*. Beyrut: el-Merkezu's-Sekâfiyyi'l-'Arabî, 1991.
- Câbirî, Muhammed 'Âbid. *el-'Aklü's-siyâsiyyul-'Arabî*. Beyrut: el-Merkezu's-Sekâfiyyu'l-'Arabî, 1991.
- Düzgün, Şaban Ali. *Aydınlanmanın Keşif Araçları: Varlık ve Bilgi*. Ankara: Otto, 2018.
- İşık, Ayhan – Yılmaz, Mustafa Selim. "The Basic Matters in the Formative Period of Kalâm". *ULUM* 3/1 (2020), 111-132.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ 'İmâduddîn. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. 'Alî Şîrî. 4. Cilt. Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1408/1988.
- İşcan, Mehmet Zeki. *Selefilik, İslami Köktencilik'in Tarihi Temelleri*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 4. Basım, 2012.
- Onat, Hasan. "Mu'tezile ve Mihne İlişkisi". *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkileri*. ed. M. Mahfuz Söylemez. 179-182. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Sancar, Faruk. "Halku'l-Kur'an: Kur'an'ın Yaratılmışlığı Problemi". *Sistemik Kelam*. ed. Mehmet Evkuran. 279-293. Ankara: Bilay Araştırma Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. 2. Cilt. Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, ts.
- Yılmaz, Mustafa Selim. "İslami Düşünce Tarihinde Bir Anlama Biçimi Olarak Selefilik Üzerine Bir Deneme". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 3/3 (2014), 532-553.

Yılmaz, Mustafa Selim – Önal, Recep. “Ahit Geleneğinde Vahiy Tasavvuru”. *Sistemantik Kelam*. ed. Mehmet Evkuran. 255-277. Ankara: Bilay, 2. Basım, 2020.

Yılmaz, Mustafa Selim. “Mâverâünnehir İlim Mirasının Kök Metinleri: İmâm-ı Âzam'ın Akâid Risaleleri”. *Uluslararası Orta Asya'dan Anadolu'ya İslâmî İlimler Sempozyumu (Karabük, 3-4-5 Haziran 2021)*. Ed. Murat Şimşek vd. 644-658. Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2021.

Malezya’da İslami İlimler Alanındaki Akademik Dergilerden Journal Afkar’ın İngilizce ve Arapça Makalelerinin Bibliyografik Taraması

Adnan Arslan | <https://orcid.org/0000-0002-3989-6612> | adnan.arslan@bilecik.edu.tr

Bilecik Ünivesitesi | Bilecik, Türkiye | <https://ror.org/00dzfx204>

İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belâğati Anabilim Dalı

Öz

Belirli bir bilim dalında incelemelerde bulunan araştırmacıların çalışma alanına panoramik bakabilmeleri en başta sağlam bir literatür taraması ile mümkündür. Alanda neler yazıldığıın bilgisi, nelerin yazılabileceğine dair ipuçları vereceği için literatür taramaları araştırma serüveninin başarı ile sonuçlanması açısından önem arz etmektedir. Alana dair kaleme alınmış çalışmaların geneline bakabilmenin en pratik bir yolu bibliyografyalardır. Bibliyografik çabalar, çalışma alanının adeta haritasını çıkarır ve araştırmacının ilerlemesinde yardımcı olur. Bu çalışmada söz konusu Malezya ilahiyat/İslami araştırmalar dergileri hakkında genel bir tanıtım yapılacaktır. Bu dergilerde Türk araştırmacıların ilgisini çekecek konuların ele alınmış olabileceği ve yeni çalışmalara kaynaklık edebilecek bulgulara ulaşılmış olma ihtimali bu çalışmanın varsayımını oluşturmaktadır. Bu makale ile İslami ilimler alanında yapılacak bir literatür taramasının Malezya ilahiyat dergilerini de kapsamı amacı güdülmüş ve böyle bir çalışmanın yeni çalışmaların özgünlüğüne katkısı olabileceği ümit edilmiştir. Çalışmada İslami ilimler alanında akademik düzeyde araştırmalar yapanların önüne Malezya menşeli çalışmaların bir haritası konulmak istenmiştir. Coğrafya ve kültür açısından ülkemizden epey uzak bir konumda olan Malezya’da İslami araştırmalar açısından oldukça nitelikli uluslararası dergiler olduğu fark edilmiş ve bu dergiler içerisinde saygınlığı ile öne çıkan *Journal Afkar*’ın yayımladığı İngilizce ve Arapça makalelerin künye bilgileri kronolojik olarak Türkçe çevirileri ile birlikte listelenmiştir. *Journal Afkar* Malaya Üniversitesinin akademik yayın organı olmasına rağmen içinde en az üçte bir oranında İngilizce ve Arapça yayın kabul etmektedir. Girişte literatür taramasının önemine dair bilgiler verilmiş, sonrasında ise Malezya’da İslami ilimler alanında ESCI ve AHCI indeksler tarafından taranan akademik dergiler hakkında kısaca tanıtım yapılmıştır. Dergide yayımlanan İngilizce ve Arapça makalelerde karşılaştırmalı çalışmaların dikkat çekecek bir yoğunlukta olduğu gözlemlenmiştir. Malay araştırmacıların farklı mezhepsel görüşte olan İslam bilginlerinin tek bir konu üzerindeki farklı yorumlarını bir araya getirmek gibi bir eğilime sahip oldukları dikkat çekmiştir.

Anahtar Kelimeler

Bilgi-Belge, Bibliyografya, Afkar, İslami İlimler, Malaya, Literatür Taraması

Geliş: 02.01.2022 Kabul: 21.03.2022 Yayın: 26.03.2022 Değerlendirme: Dış Bağımsız

Adnan Arslan, “Malezya’da İslami İlimler Alanındaki Akademik Dergilerden Journal Afkar’ın İngilizce ve Arapça Makalelerinin Bibliyografik Taraması”, *Tetkik* 1 (2022), 37-58. <https://doi.org/10.55709/tetkikdergisi.28>

Yazar | CC BY-NC 4.0 Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası

ARAŞTIRMA MAKALESİ



A Bibliometric Analysis of English and Arabic Articles in Journal Afkar, one of the Academic Journals in the Field of Islamic Studies in Malaysia

Adnan Arslan | <https://orcid.org/0000-0002-3989-6612> | adnan.arslan@bilecik.edu.tr

Bilecik University | Bilecik, Türkiye | <https://ror.org/00dzfx204>

Faculty of Islamic Studies, Department of Arabic Language and Rhetoric

Abstract

Carrying out a qualified literature review enables researchers who conduct studies in a particular branch of science to have a panoramic view of the study area. Literature reviews are important for the successful conclusion of the research adventure as the knowledge of what is written in the field could give clues as to what can be studied. Bibliographies are the most practical way of looking at general studies in the field. Bibliographic efforts virtually map the field of study and assist researchers in their progress. In this study, a general introduction will be made about the Malaysian theology/Islamic studies journals. The assumption of this study is that the topics that will attract the attention of Turkish researchers may have been discussed in these journals and that findings that could serve as a source for new studies have been reached. With this article, it is aimed that a literature review in the field of Islamic studies will also include Malaysian theology journals, and it is hoped that such a study will contribute to the originality of prospective studies. This study aims to provide those who do academic research in the field of Islamic studies with a map of Malaysian studies. It was noticed that there are highly qualified international journals in the field of Islamic studies in Malaysia, which is quite far from our country in terms of geography and culture. The bibliographic data of the English and Arabic articles published by Journal Afkar, which stands out with its prestige among these journals, are listed chronologically with their Turkish translations. Although Journal Afkar is the academic publication of the University of Malaya, it accepts at least one-third of publications in English and Arabic. In the introduction, information about the importance of literature review was provided, and then a brief introduction was made about the academic journals in Malaysia in the field of Islamic studies indexed by ESCI and AHCI. It was observed that there is a remarkable number of comparative studies in English and Arabic articles published in the journal. It was found that Malay researchers have a tendency to bring together the different interpretations of Islamic scholars with different sectarian views on a single subject.

Keywords

Information Management, Bibliography, Afkar, Islamic Studies, Malaya, Literature Review

Received: 02.01.2022 Accepted: 21.03.2022 Published: 26.03.2022 Peer Review: Externally

Adnan Arslan, "A Bibliometric Analysis of English and Arabic Articles in Journal Afkar, one of the Academic Journals in the Field of Islamic Studies in Malaysia", *Tetkik* 1 (2022), 37-58.

<https://doi.org/10.55709/tetkikdergisi.28>

© Author | CC BY-NC 4.0 Attribution-NonCommercial 4.0 International

RESEARCH ARTICLE

<https://tetkik.okuokut.org>

Giriş

Bilimsel araştırmalarda elde edilen bulguların ilmi bir değere sahip olabilmesi için o bulguların ilk defa ortaya çıkarılıyor olması gerekir ki bu ilk oluş, özgünlük denilen akademik kıymet-i harbiyenin bizatihi kendisini teşkil etmektedir. Özgünlük, sadece bilimsel araştırmalarda değil, hemen her türlü sanat ve edebiyat eserinde en başta aranan ve yapıtın ileride bir klasik haline gelmesinde büyük öneme sahip bir kıstastır. Bilim, sanat ve edebiyat alanlarında esere özgünlük kazandıracak hususiyeti yakalayabilmenin en birinci yolu, doğal olarak eseri kendinden öncekilerden farklı kılabileceği yönü/yönleri bulmaktır ki bu da önceki çalışmalara vakıf olmayı zorunlu kılmaktadır. Ortaya konulacak eserin özgün oluşunu temin eden öncekilere ait incelemenin akademik araştırmalarda karşılığı literatür taramasıdır.

Literatür taramaları henüz hiç çalışılmamış ve incelenmeye değer bir konunun tespitinde, daha önce kullanılagelen temel kavramların ve bilgi boşluklarının öğrenilmesinde ve en önemlisi de araştırma soruları ve hipotezlerin teşkil edilmesinde yardımcı olacak olmazsa olmaz akademik çabaları ifade etmektedir.¹ Titi bir alan yazın taramasında ilk başvurulması gereken kaynaklar akademik makaleler ve kitaplar olmalıdır.² Zira bilimsel makaleler, kaleme alındığı alanda uzman birden fazla hakem kontrolünü geçtikten sonra yayımlandığı için elde edilen bulguların doğruluğu hususunda güven vermektedir.

Türkiye’de İslami ilimler alanında yapılan araştırmalar, son yıllarda İlahiyat ve dengi fakülte sayılarının artmasına paralel olarak zenginleşen öğretim üyesi kadrolarıyla oldukça yoğunluk ve çeşitlilik arz etmiştir. Başta Temel İslam Bilimleri olmak üzere diğer bölüm ve alt anabilim dallarında tamamlanan akademik tezler ve kaleme alınan makalelerin sayısı yıldan yıla takibi güç bir hızda artmaktadır. Bu artışın en somut göstergelerinden birisi de belirli anabilim dallarında ortaya konulmuş tez ve makalelere dair bibliyometrik tarama ve değerlendirme çalışmalarına ihtiyaç duyulmasıdır.³ Bu türden alan yazın tarama ve derleme

¹ Anol Bhattacharjee, *Social Science Research: Principles, Methods, and Practices*, Testbooks Collection, Florida, 2012, 21.

² Andrew S. Denney - Richard Tewksbury, “How to Write a Literature Review”, *Journal of Criminal Justice Education* 24/2 (2012), 219.

³ Örnek çalışmalar için bk. Hasan Harmancı, *Arap Dili Literatürü* (Konya: Çizgi Kitapevi, 2020); Ömer Kara, *Tefsir Akademisyenleri Biyografisi* (Bursa: Kurav Yayınları, 2007), Bilal Yorulmaz, “Türkiye’de Din Eğitimi Alanında Yapılan Lisansüstü Çalışmalar Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi* 12/46 (Temmuz 2016), 41-62; Faruk Tuncer, “Tefsir Alanında Yapılan

çalışmaları, saha içerisinde incelenmeyi bekleyen yeni soru ve sorunların tespiti açısından aydınlatıcı olmaktadır.

İslami ilimler alanında Türk ilahiyat ve dengi fakültelerinde akademik araştırmaların özellikle son yıllarda göz kamaştırıcı bir yoğunlukta incelendiği bir hakikat olmakla birlikte bu hususta Arap akademi dünyasının Türkiye ilahiyatlarından daha önde olduğu da yadsınamaz bir vakıdır. Zira Arap üniversiteleri Irak'tan Fas'a, Yemen'den Suriye'ye kadar oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Sayısı yüzlerce denilebilecek fakülte, enstitü, araştırma merkezi vb. akademik platformlarda oldukça kalabalık bir araştırma kadrosuyla Arap araştırmacıları, onlarca yıldır İslami ilimler alanında incelemeler yapmaktadır. Ana dillerinin Arapça olması gibi büyük bir avantaja sahip olan Arap araştırmacılar, bilhassa Arap edebiyatı incelemelerinde Türk akademisyenlerle kıyaslanamayacak nicelik ve nitelikte çalışmalar ortaya koymaktadırlar. Dolayısıyla İslami ilimler alanında araştırma yapan Türk akademisyenlerin literatür taraması yaparken Arap üniversitelerinde kaleme alınmış tez ve makaleleri tetkik etmesi bir zaruretten denilebilir. Bundan dolayıdır ki İslami İlimler alanında ülkemizde hazırlanan tezlerin literatür taraması başlıklarına bakıldığında Arap dünyasında yapılmış tezlere atıfta bulunulduğu görülmektedir. Hatta Arap araştırmacılarının hazırlamış oldukları akademik çalışmaları ele alan müstakil araştırmalar burada bahsedilen taramanın lüzumunu göstermesi bakımından önemlidir.⁴

Coğrafi mesafe bakımından Ortadoğu'dan dolayısıyla da Türk ve Arap dünyasından oldukça uzakta bulunan Malezya'da da, İslami ilimler alanında pek çok bilimsel çalışma yapılmıştır ve halen de yapılmaktadır. Buna binaen İslami İlimler alanında bir literatür taramasından söz edildiğinde Malezya ilahiyatlarında kaleme alınmış bilimsel araştırmalara da kulak verilmesi gerekmektedir. Ancak en azından ülkemizde İslami ilimlere dair hazırlanmış tez ve makalelere bakıldığında Malezya menşeli çalışmalara oldukça az yer verildiği göze çarpmaktadır. Hâlbuki Malezya'da ilahiyat

Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/26 (2012), 149-177; Betül Yılmazörnek, “Türkiye’de Hadis Usûlü Alanında Hazırlanan Tezler -Bir Liste Çalışması”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/599254>; Recep Emin Gül, “2012-2017 Yıllarında Türkiye’de Yapılan Hadis Tezleri Bibliyografyası ve Değerlendirilmesi”, *Mîzânü’l-Hak İslami İlimler Dergisi* 6 (2018), 93-123; Abdullah Kılınçkaya, “Türkiye’de Arap Dili Alanında Yapılan Yüksek Lisans Ve Doktora Tezleri -III (2004-2013)”, *Şarkiyat Mecmuası* 27/2 (2015), 95-130; M. Vecih Uzunoğlu, “Türkiye’de Arap Dili Alanında Yapılan Yüksek Lisans Ve Doktora Tezleri-III, (1956-2013)”, *Nüsha* 40 (2015), 1-52.

⁴ Örnek çalışmalar için bk. Muammer Erbaş, “Arap dünyasında Yapılan Bazı Tefsir Tezleri Üzerine (I)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14 (2001), 185-218; Yasin Beyaz, “Ürdün Üniversitesi Kütüphanesi’nde Bulunan Osmanlı ve Türkiye ile Alakalı Tezler”, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 11 (Nisan 2018), 295-310.

alanındaki araştırmacıların çalışmalarını paylaşabildiklerini akademik dergi sayısı nicelik kadar nitelik bakımından da olgunluğa ulaşmış bir keyfiyettir. Zira akademik dergileri etkinlik faktörü bakımından tarayan en saygın dizinlerden olan ESCI indeksi tarafından Malezya’da yayınlanan altı İslami ilimler akademik dergisi taranmaktadır. Nitelik bakımından SSCI indeksinden bir önceki indeks olan ESCI’nin Türkiye’de dokuz, tüm Arap dünyasında da sadece bir dergiyi tarıyor olması göz önüne alındığında Malezya ilahiyatlarının İslami ilimler alanında kayda değer bir performans gösterdikleri söylenebilir.⁵

Bu çalışmada söz konusu Malezya ilahiyat/İslami araştırmalar dergileri hakkında genel bir tanıtım yapılacaktır. Bu dergilerde Türk araştırmacıların ilgisini çekecek konuların ele alınmış olabileceği ve yeni çalışmalara kaynaklık edebilecek bulgulara ulaşılmış olma ihtimali bu çalışmanın varsayımını oluşturmaktadır. Bu makale ile İslami ilimler alanında yapılacak bir literatür taramasının Malezya ilahiyat dergilerini de kapsamı amacı güdülmüş ve böyle bir çalışmanın yeni çalışmaların özgünlüğüne katkısı olabileceği ümit edilmiştir. Bu dergilerin tanıtımı yapıldıktan sonra çalışma, kadrajını *Journal Afkar* dergisine sabitleyecek ve derginin yaklaşık yirmi yıllık akademik geçmişinde yayımladığı İngilizce ve Arapça makalelerin künye bilgileri Türkçe çevirileri ile birlikte listelenecektir.

1. Malezya’da İslami İlimler ve İslami İlimler Akademisi

1957 yılında İngiltere’den bağımsızlığını kazanan ve ilk olarak Malay Federasyonu olarak kurulan şimdiki Malezya’da dini eğitim ilk olarak gayr-ı resmi mektep tarzı medreselerde yürütülmekte idi. Bağımsızlık öncesi 1952 yılında Sultan Hishamuddin Alam Shah’ın kendi sarayını İslami Araştırmalar Enstitüsü için bağışlamasının ardından 1955 yılında Islamic College of Malaya (ICM) kurulmuştur. Burada Câmîu’l-Ezher’den gelen öğretim üyelerinin desteğiyle yetişen ilk elli beş öğrencinin çabaları Malezya’da daha sonraki yıllarda neşvünema bulacak İslami araştırmaların nüvelerini oluşturmuştur.⁶ Zira buradan mezun olan öğrencilerin Malezya Üniversitesi İslami İlimler Bölümünün kurulması ve akademik istikrarının sağlanmasında büyük rolü olmuştur.⁷ Malaya Üniversitesine bağlı olarak 1959 yılında kurulan İslami İlimler

⁵ Bilgiler <https://mjl.clarivate.com/home> sitesinden alınmıştır. (Erişim: 02 Ocak 2022)

⁶ Ibrahim Abu Bakar, “A History of Islamic Studies in Malaysia”, *Oriente Moderno* 19/80 (2000), 376. 371-393.

⁷ Mohd Roslan Mohd Nor, Ahmad Zaki Berahim Ibrahim, Faisal Ahmad Faisal Abdul Hamid, Hamidah Jalani, Mhd Faizal Mhd Ramli, Abdullah Yusof, Asyiqin Abdul Halim, Faizuri Abdul Latif, “Islamic Educational System in Kelantan, Malaysia: Traditional and Modern Approaches”, *Middle-East Journal of Scientific Research* 11/9 (2012), 1242.

Bölümü, 1981 yılında İslami İlimler Akademisi şeklinde müstakil ve daha kapsamlı bir kurumsal kimliğe kavuşmuştur. Akademi bünyesinde birkaç yıl içerisinde yüksek lisans ve doktora programları da faaliyete geçmiştir.⁸ Akademi, Şeriat ve Usûlu'd-Dîn olmak üzere iki fakülte ve dokuz anabilim dalından oluşmaktadır.⁹ Akademi çatısı altında yayımlanan 11 süreli yayın bulunmaktadır. Müfredat programı bakımından Türkiye'deki İlahiyat/İslami İlimler fakülteleri düzeyinde eğitim veren tek bir akademi bünyesinde 11 derginin istikrarlı bir şekilde yayın yapmış olması açıkçası takdire şayan bir başarıdır denilebilir. Burada bu dergilerin isimleri ve yayın geçmişine dair kısaca göz atılacaktır:

1. Journal Syariah (1993/Yılda 2 kez)
2. Journal of Usuluddin (1995/Yılda 2 kez)
3. Journal Of Shariah Law Research (2016/Yılda 2 kez)
4. Journal Fiqh (2004/ Toplam 21 sayı. 2019'dan itibaren yılda 2 sayı)
5. AFKAR - Journal of 'Aqidah & Islamic Thought (2000/Toplam 34 sayı. 2014'ten itibaren yılda iki sayı)
6. Journal of Al-Tamaddun (2005/ Toplam 25 sayı. 2012 'den itibaren yılda 2 sayı)
7. [al-Bayan \(Journal Of Al-Qur'an & Hadith Studies\)](#) (2011/ Toplam 11 sayı. Yılda 1 sayı)
8. al-Basirah Journal (2016/ Toplam 11 sayı. 2017'den itibaren yılda 2 sayı)
9. The Journal of al-Muqaddimah (2017/ Toplam 6 sayı)
10. The Online Journal of Research in Islamic Studies (RIS) (2014/ Yılda iki kez. Toplam 16 sayı)
11. Journal of Islamic Educational Research (JIER) (2016/Yılda tek sayı. Toplam 8 sayı)¹⁰

Yayıncılık bakımından yukarıdaki dergiler içerisinde istikrar, köklülük ve indekslenme bakımından bazıları diğerlerinden daha niteliklidir. İlk yayımladığı 1993

⁸ Muhammad Nur Manuty, *Islamic Studies Programs In Malaysia's Higher Learning Institutions: Responses To Contemporary Challenges Of Modernity, Globalization And Post 9/11*, Islamic Studies and Islamic Education in Contemporary Southeast Asia, ed. Kamaruzzaman Bustamah, Ahmad Patrcik Jory, Yayasan Ilmuwan, Malaysia, 2011, 138.

⁹ Raihanah Abdullah, *Islamic Legal Education: Malaysian Experience*, International Law Conference Asean Legal Systems and Regional Integration, 3-4 Eylül 2001, Malaya Üniversitesi, 2.

¹⁰ Uluslararası Malezya İslam Üniversitesi'nin burada yer vermediğimiz başka akademik dergileri de bulunmaktadır. *Burhan, Teccid, Law Journal* ve *IKIM Law Journal* gibi diğer dergilerde de İslami araştırmalara özel yayınlar yapılmaktadır.

yılından bu yana toplam 71 sayı çıkaran *Syariah* ve bunun yanında *Fiqh* dergileri İslami araştırmaları tarayan Index Islamicus tarafından taranmaktadır. Toplamda 53 sayı ile *Usuluddin* dergisi ise Web of Science veri tabanında taranmakta olduğunu belirtmişse de ilgili sitede derginin ismi bulunamamıştır. Bu dergiler arasında indekslenme değeri açısından öne çıkan *Afkar* ve *al-Tamaddun* dergileri ise ESCI indeksi tarafından taranmaktadır. Burada ayrıntısına girmediğimiz diğer altı derginin ise uluslararası olmakta başarılı olamadığı söylenebilir. Malezya Üniversitesi İslami İlimler Akademisi İslam Düşünce ve Akidesi Bölümü’nün süreli yayını olan *Journal Afkar/Mecelletu’l-Afkâr*, 2000 yılından günümüze kadar yılda iki sayı olmak üzere toplam 33 sayı yayımlanmış istikrarlı bir dergidir. Dergi ESCI ve SCOPUS gibi uluslararası saygınlığı olan akademik dizinler tarafından taranmaktadır.

2. Al-Shajarah: Journal Of The International Institute Of Islamic Thought And Civilization (Istac)

1982 yılında Mahatir Muhammed tarafından kurulan Uluslararası Malezya İslam Üniversitesi’ne bağlı Uluslararası İslam Düşünce ve Medeniyeti Enstitüsü’nün akademik yayını olan *al-Shajarah*, 1996 yılında yayın hayatına başlamış ve günümüze kadar yılda iki sayı olmak üzere toplam 59 sayı çıkarmayı başarmıştır. Dergi İslam dünyasında, İslami ilimler alanında Arts & Humanities Citation Index (AHCI) dizininde taranan tek dergi olma özelliğine sahiptir.¹¹ Dergide yayımlanan makalelere genel olarak bakıldığında tartışmalı ve problematik konulara değinilen yayınların ağırlıkta olduğu görülmektedir. Örneğin, bir makalede Arap dili hakkında genel kabul görmüş bazı yargılara dair Ignaz Golziher’in ileri sürdüğü düşüncelerinin kritiği yapılmıştır.¹² Bir diğer makalede Suriyeli çağdaş İslam bilgini Said Ramazan el-Bûtî’nin *siyasal İslamcılık* denilen akıma yönelik eleştirilerinin günümüz İslami teşekküllere ne ölçüde tekabül ettiği incelenmiştir. Bu makalede Türkiye’den de Adalet ve Kalkınma Partisi’ni araştırma ölçeğinin içine alarak kritik yaptığı görülmüştür. Diğer bir makalede ise sonradan Müslüman olmuş mühtedi bireylerin İslam’a dair yeterli bilgiye sahip olabilmeleri ve yeni girdikleri dini daha kısa sürede ve etkin bir şekilde öğrenebilmelerine yönelik Kur’ân merkezli bir öneri nitel bir araştırmayla sunulmuştur.¹³ Çalışma mühtediler üzerine yapılan çalışmalara kaynaklık edebilecek derinliğe sahip olduğu izlenimi uyandırmaktadır. Dergide Türkiye’den de Necati Aydın ve Caner Taslaman’ın makaleleri yayımlanmıştır.

¹¹ Bilgi <https://mjl.clarivate.com/> kaynağından alınmıştır. (Erişim 02 Ocak 2022)

¹² Solehah Yaacob, “The Critics On The History Of Arabic Grammar”, *Al-Shajarah* 23/1 (2018), 97-124.

¹³ Ahmed Mabrouk, “A Quranic-Based Aptitude Assessment For New Muslim Converts”, *Al-Shajarah* 18/2 (2013), 133-174.

3. Global Journal Al-Thaqafah (GJAT)

Sultan Azlan Shah Üniversitesi'nin akademik dergisi olan kısaca *GJAT*, yayın hayatına 2011 yılında başlamış bir dergidir.¹⁴ Yayın dili Malayca, İngilizce ve Arapça olan dergide daha ziyade bankacılık ve İslam ekonomisi alanlarında yapılmış çalışmaların yayımlandığı görülmektedir. Dolayısıyla katılım bankacılığı ve diğer iktisadi konularda başvurulabilecek çok sayıda makalenin dergide mevcut olduğu söylenebilir. Bunun dışında dergide disiplinler arası çok sayıda makale göze çarpmaktadır. Örneğin bir makalede psikolojinin konularından olan Obsesif Kompulsif Bozukluk (OKB) dini referanslar perspektifinden ele alınmıştır.¹⁵ Bu dergide de Türkiye'den araştırmacıların yayın yaptığı görülmüştür. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden Hayati Aydın, *Jihad in Islam*¹⁶ ve *Positive Effects of Believing, Prayer and Spending in Charity on the Inner Peace of Believers*¹⁷ başlıklı iki makale yayımlamıştır.

4. Islamiyyat-The International Journal of Islamic Studies

Malezya Ulusal Üniversitesi'nin akademik yayın organı olan bu dergi de 1997 yılından bu yana toplam 48 sayı ile istikrarlı bir yayın geçmişine sahip köklü bir dergidir.¹⁸ Derginin köklü ve istikrarlı oluşunun sonucu olarak ESCI dizinde taranmaktadır. Dergi yayın dili bakımından da çok dilli bir hüviyete sahiptir. Diğer akademik dergilerden farklı olarak Endonezya araştırmaları hakkında da yayınlar bulunmaktadır.

5. *Journal Afkar* Dergisinde Yayımlanmış İngilizce ve Arapça Makalelerin Künye Taraması

Yukarıda genel olarak tanıttığımız dergilerde Türk akademisyenlerin yararlanabileceği çok sayıda makale yer almaktadır. Bu çalışma bibliyografik bir tanıtımı amaçladığı için makalenin kalan kısmında bu dergiler içinden *Journal Afkar*'da yayımlanmış İngilizce ve Arapça makteleler künye bilgileriyle verilecektir. Burada bibliyografik bilgilerine yer vereceğimiz çalışmaların tamamı erişime açık olduğu için

¹⁴ Dergiye erişim için bk. <http://www.gjat.my/> (Erişim 02 Ocak 2022)

¹⁵ Abdul Latif Abdul Razak, Obsessive-Compulsive Disorder: Its What And How From An Islamic Perspective, *GJAT* 4/1 (2014), 7-15.

¹⁶ Hayati Aydın, "Jihad in Islam", *GJAT* 2/2 (2012), 7-15.

¹⁷ Hayati Aydın, "Positive Effects of Believing, Prayer and Spending in Charity on the Inner Peace of Believers", *GJAT* 3/2 (2013), 37-43.

¹⁸ Dergiye erişim için bk. <https://ejournal.ukm.my/islamiyyat> (Erişim 02 Ocak 2022)

diğnotta ayrıca internet adresleri verilmemiştir. İçeriğine ulaşılması istenen makalenin sadece başlığını arama motorlarında aramak yeterli olacaktır. Makale içerisinde araştırma konusuna kolaylıkla ulaşılabilmesini sağlamak için de İngilizce ya da Arapça olan başlığın Türkçesi de verilmiştir. Türk araştırmacıların Malayca kaleme alınmış makalelerden yararlanabilme ihtimalinin çok düşük olması ve Malayca bilmememiz sebebiyle bu makalede sadece İngilizce ve Arapça yazılmış çalışmaların künyelerine yer verilmiştir. Makalenin amacı bibliyografik bir tarama olduğu için içerik tanıtımı-kritiği yapılmayacaktır. Amacımız Malezya’nın Temel İslam Bilimleri alanındaki köklü bilimsel birikiminden Türk akademisyenleri haberdar etmek hatta daha ileri bir hedef olarak bu dergilerde yayınlanan hiç olmazsa Arapça ve İngilizce makaleleri Türkçeye çevirmek üzere teşvikte bulunmaktadır. Künye taramasında görünürlüğü kolaylaştırmak amacıyla Türkçe çeviri koyu punto ile yazılmıştır. Çalışmamızın sonuç kısmında Journal Afkar’ın İngilizce ve Arapça kaleme alınmış makaleleri hakkında genel bir değerlendirmede bulunulacaktır.

- Amilah Awang Abd Rahman, “Free Will versus Belief in Qadr? The Response of Sa’id Nursi and its Modern Relevance”, (**Cüzi İrade Kader İnancına Karşı mı? Said Nursi'nin Cevabı ve Modern Geçerliliği**), *Afkâr 2* (2021).
- Syed Redzuan Alsagoff & Asan Ali Golam Hassan & Wan Suhaimi Wan Abdullah, “The Concept of Gender and Its Acceptability as a Category of Analysis in Economics: An Islamic Perspective”, (**İktisatta Bir Analiz Kategorisi Olarak Cinsiyet Kavramı ve Kabul Edilebilirliği: İslami Bir Perspektif**), *Afkâr 2* (2021).
- Dheen Mohamed Mohamed Meerasahibu, “Some Early Definitions of Taşawwuf: Exploring the Centrality of Abū Yazīd al-Biştāmī in Its History”, (**Tasavvufun Bazı Erken Tanımları: Ebû Yezid el-Biştâmî'nin Tasavvuf Tarihindeki Merkeziliğini Kavramak**), *Afkâr 2* (2021).
- Mohammad Abdelhamid Salem Qatawneh & Yaser Ahmed Salem Rababah: “Reflections of Faith (‘Aqidah) on Arts: A Comparative Analytical Study on Islamic and Western Arts”, (**İnancın (Akide) Sanata Yansımaları: İslam ve Batı Sanatları Üzerine Karşılaştırmalı Analitik Bir Çalışma**), *Afkâr 2* (2021).
- Arif Munandar Riswanto & Wan Suhaimi Wan Abdullah, “On the Authorship of Fakhr al-Dīn al-Rāzī’s al-Khalq wa al-Ba‘th”, (**Fahreddīn er-Rāzī'nin el-Halk ve'l-ba's Adlı Eserin Yazarlığı Üzerine**), *Afkâr 23/2* (2021).
- Badrane Benlahcene, حضور أفكار ابن خلدون وتوينبي في تفسير مالك بن نبي للحركة الدورية للحضارة, (**Mâlik b. Nebî'nin Medeniyetin Döngüsel Hareketi Hakkındaki Yorumunda İbn Haldûn ve Toynbee'nin Düşüncelerinin Yansıması**), *Afkâr 23/2* (2021).

- Amar Benboudina, صورة التقدم في الفكر الإسلامي الحديث (Modern İslami Düşüncede İlerleme Biçimi), *Afkar* 23/2 (2021).
- Muhammad Fawwaz Muhammad Yusoff & Nur Izah Ab Razak, Medieval Theoretical Principles of Medicine in Ibn Sīnā's al-Qānūn fī al-Ṭibb and al-Dhahabī's al-Ṭibb al-Nabawī (İbn Sīnâ'nın el-Kânûn fî't-Tıbb ve el-Zehabî'nin el-Tıbbu'n-Nebevî'sinde Orta Çağ Tıbbının Teorik İlkeleri), *Afkar* 22/2 (2020).
- Mohd Hilmi Ramli, Al-Taftāzānī's Sources of Knowledge in Sharḥ al-Talwīḥ 'alā al-Tawḍīḥ li Matn al-Tanqīḥ fī Uṣūl al-Fiqh, (Taftāzānī'nin Şerhu't-telwīḥ 'alâ et-tevdīḥ li matni't-tangīḥ fī usūli'l-fikh Adlı Eserindeki Bilgi Kaynakları), *Afkar* 22/2 (2020).
- Ungaran Rashid, Fadzilah Din, Abdul Salam Muhamad Syukri, The Concept of Peace in The Bible and The Qur'an: A Comparative Study (İncil ve Kuran'da Barış Kavramı: Karşılaştırmalı Bir Çalışma), *Afkar* 22/2 (2020).
- Che Zarrina Sa'ari, Mohd Syukri Zainal Abidin, Siti Sarah Hj. Ahmad, Syed Mohammad Hilmi Syed Abdul Rahman, Mohd Khairul Naim Che Nordin, Sharifah Basirah Syed Muhsin, Mohd Manawi Mohd Akib, The Development of Islamic Psychospiritual Scale for Drug Addicts, (Uyuşturucu Bağımlıları İçin İslami Psikospiritüel Ölçeğin Geliştirilmesi), *Afkar* 22/2 (2020).
- Salasiah Hanin Hamjah, Izzah Nur Aida Zur Raffar, Zaizul Ab. Rahman, Rosmawati Mohamad Rasit, Applying Spiritual Aspect of Parenting Skills to Adolescents in the Family, (Ebeveynlik Becerilerinin Manevi Yönünün Ailedeki Ergenlere Uygulanması), *Afkar* 22/2 (2020).
- Mohamed Amine Hocini, Mustaffa Abdullah, Fouad Bounama, جوانب البناء القرآني للإنسان ودور العقيدة فيها: دراسة موضوعية عند سيد قطب من خلال تفسيره الظلال (İnsanın Kur'ânî İnşasının Yönleri Ve Onda İmanın Rolü: Fî Zılâl Tefsiri Üzerinden Seyyid Kutub'un Objektif Bir İncelenmesi), *Afkar* 22/2 (2020).
- Muhammad Mustaqim Mohd Zarif, The Significance of the 'Ten Fundamentals' (al-Mabādi' al- 'Asharah) in Conceptualizing the Epistemic Aims of Learning in Islam, (İslam'da Öğrenmenin Epistemik Amaçlarını Kavramsallaştırmada el-Mebadi'ül-'aşera'nın Önemi), *Afkar* Özel Sayı 2/2020.
- Norafifah Ab Hamid, Mohd Fauzi Hamat, Azmil Zainal Abidin, Studies on Ibn Khaldun by Muslim Scholars in Malaysia (Malezya'daki Müslüman Âlimlerin İbn Haldun Üzerine Çalışmaları), *Afkar* Özel Sayı 2/2020.
- Muhammad Widus Sempo, Norullisza Khosim, Said Nursi's Thoughts on Environmental Sustainability in Risale-i Nur, (Said Nursi'nin Risale-i Nur'da Çevresel Sürdürülebilirlik Üzerine Düşünceleri), *Afkar* Özel Sayı 2/2020.
- Muhammad Arif Musa, Ahmad Sanusi Azmi, Adnan Mohamed Yusoff, An Analysis of al-Kindi and John of Damascus's Argument and Allegation of the

- Inconcistencies in the Qur'an, (el-Kindî ve Şamlı Yuhanna'nın Kuran'daki Tutarsızlıklara İlişkin İddia ve İddialarının Bir Analizi), *Afkar* Özel Sayı 2/2020.
- Main Sayel Friawan, Faizuri Abd. Latif, Ali Ali Gobaili Saged, أسباب الإلحاد المعاصر: دراسة في فهم طلاب جامعات عمان، الأردن (Çağdaş Ateizmin Sebepleri: Ürdün Amman Üniversitesi Öğrencilerini Anlama Üzerine Bir Araştırma), *Afkar* Özel Sayı 2/2020.
 - Abdulwahab Mahyoub Murshed Abdo Amer, Eftekhar Ali Abdo Amer, المدّ الشيعي في البلدان الإسلامية: دراسة في الغايات والأساليب والآثار (İslam Ülkelerinde Şii Doktrinlerinin Yayılmasının Amaçları, Yöntemleri ve Etkileri), *Afkar* Özel Sayı 2/2020.
 - Adibah Abdul Rahim, Zuraidah Kamaruddin, The Religious Thought of Conservative Judaism: An Analysis (Muhafazakâr Yahudiliğin Dini Düşüncesi: Bir Analiz), *Afkar* 22 1/2020.
 - Mohammad Syifa Amin Widigdo, Philosophical and Religious Justification of Prophecy: A Comparative Analysis Between al-Ghazālī and Maimonides' Accounts of Prophecy, (Peygamberliğin Felsefi ve Dini Gerekeçesi: Gazzâlî ile İbn Meymun'un Peygamberlik Anlatımları Arasında Karşılaştırmalı Bir Analiz), *Afkar* 22/1 (2020).
 - Mohamed Abdelhamid Qatawneh, Modern Schools of Thought and Their Impact on the Sectarian Texts in the Islamic and Western Thought: Hermeneutics as an Example, (Modern Düşünce Ekolleri ve İslam ve Batı Düşüncesinde Mezhebi Metinler Üzerindeki Etkileri: Bir Örnek Olarak Hermeneutik), *Afkar* 22/1 (2020).
 - Syamsuddin Arif, The Art of Debate in Islam: Textual Analysis and Translation of Ṭaşköprüzade's Ādāb al-Baḥṭh wa al-Munāzarah, (İslam'da Münazara Sanatı: Ṭaşköprüzade'nin Ādāb al-Bahs ve'l-munāzarah Adlı Eserinin Metin Analizi ve Çevirisi), *Afkar* 22/1 (2020).
 - Dheen Mohamed Mohamed Meerasahibu, موقف ابن حزم من المنطق الأرسطي: رؤية علمية (İbn Hazm'ın Aristo Mantığı Karşısındaki Duruşu: Eleştirel Bir Okuma), *Afkar* 22/1 (2020).
 - Syed Mohammad Hilmi Syed Abdul Rahman, Che Zarrina Sa'ari, Mohd Khairul Naim Che Nordin, دراسة مقارنّة: الحسن والقبح عند الزمخشري والنسفي (Zemahşerî ve Nesefî'de Hüsün Kubuh: Karşılaştırmalı Bir Araştırma), *Afkar* 22/1 (2020).
 - Dziauddin Sharif, Norizah Mohamed, Haji Daud, Wan Noor Hazlina Wan Jusoh, Amal Hayati Ishak, Fadhilah Adibah Ismail, The Methodology of Comparative School of Thought on al-Rahn Discussion: A Reference to the Selected Islamic Jurisprudence Classical Books, (er-Rahn Tartışması Üzerine

Karşılaştırmalı Düşünce Okulu Metodolojisi: Seçili Klasik İslam Fıkıh Kitaplarına Bir Referans), *Afkar* Özel Sayı 1 (2020).

- Tareq Sharawi, The Inviolability of the Non-Muslims in Islamic Law: A Comparative Reading of Modern and Classical Debates, (**İslam Hukukunda Gayrimüslimlerin Dokunulmazlığı: Modern ve Klasik Tartışmaların Karşılaştırmalı Okuması**), *Afkar* Özel Sayı 1 (2020).
- Abdul Qayuum Abdul Razak, S. Salahudin Suyurno, Rawi Nordin, The 'Umrānic Thoughts of Ibn Khaldūn and Its Contributions to the Studies of Islamic Sociology and Civilization, (**İbn Haldun'un Umran Hakındaki Düşünceleri ve İslam Sosyolojisi ve Medeniyeti Çalışmalarına Katkıları**), *Afkar* Özel Sayı 1 (2020).
- Alwani Ghazali, Nadzrah Ahmad, Khadijah Mohd Khambal, Jilani Touhami Meftah, Abdul Rahim, Characteristics of the Prophetic Interfaith Dialogue: Foundation for Contemporary Interfaith Dialogue Enterprise, (**Nebevî Dinler arası Diyalogun Özellikleri: Çağdaş Dinlerarası Diyalog Girişimi Vakfı**), *Afkar* 21/2 (2019).
- Ibrahim Elshahat, Abdullatif Ahmadi Ramchahi, Mohd Yakub, Zulkifli Mohd Yusoffi, Theistic Evolutionists' View of the Words Bashar and Insan in the Qur'an: A Critical Analysis, (**Teist Evrimcilerin Kuran'daki Beşer ve İnsan Sözlerine Bakış: Eleştirel Bir Analiz**), *Afkar* 21/2 (2019).
- Akilu Aliyu Muhammad, Adibah Abdul Rahim, The Remnant of Medieval Christian Attitudes Towards Prophet Muhammad: A Critical Evaluation of Margoliouth's Pathological Theory, (**Hız Muhammed'e Yönelik Ortaçağ Hıristiyan Tutumlarının Kalıntısı: Margoliouth'un Patolojik Teorisinin Eleştirel Bir Değerlendirmesi**), *Afkar* 21/2 (2019).
- Santhad Borna, Mohd Fauzi Hamat, Ali Ali Gobaili Saged, مع الإنصاف في التعامل مع المخالفين عند السلف (Selef Âlimlerin Muhaliflerine Karşı Tutumlarında İnsaf), *Afkar* 21/2 (2019).
- Syed Mohammad Hilmi Syed Abdul Rahman, الصلاح والأصلح عند المعتزلة والماتريدية؛ دراسة مقارنة بين الزمخشري في الكشاف والنسفي في مدارك التنزيل (Mutezile ve Maturidiye'ye Göre es-Salah ve'l-aslah: Keşşaf'ta Zemehşâri'nin Keşşâfi İle Nesefi'nin Medârik Tefsirleri Arasında Karşılaştırmalı Bir Çalışma), *Afkar* 21/2 (2019).
- Javad Fakhkhar Toosi, Asyraf Isyraqi Jamil, Mohd Yakub, Zulkifli Mohd Yusoffi, The Essentiality of Considering the Kantian Theory of Autonomy by Islamic Education, (**Kant'ın Özerklik Kuram'ını İslami Eğitimle Düşünmenin Esaslılığı**), *Afkar* 21/1 (2019).
- Che Zarrina Sa'ari, Nurul Salikin Sa'ari, Syed Mohammad Hilmi Syed Abdul Rahman, Mohd Khairul Naim Che Nordin, Emotional Stimuli on Intellect

Among Older Adults from Islamic Psychospiritual Perspective, (İslami Psikospiritüel Perspektiften Yaşlı Yetişkinlerde Akıl Üzerindeki Duygusal Uyarıcılar), *Afkar* 21/1 (2019).

- Dheen Mohamed Mohamed Meerasahibu, وماذا يمكن أن يقدمه التراث الفلسفي الإسلامي: ولماذا يمكن أن يقدمه الحضارة الإنسانية ومستقبلها؟ (İslam Felsefi Geleneği: İnsan Medeniyetinin Bugününe ve Geleceğine Ne Katkı Sağlayabilir?), *Afkar* 21/1 (2019).
- Nurhanisah Senin, Khadijah Mohd Khambali, Wan Adli Wan Ramli, Preliminary Analysis on Muslim-Jewish Discourse in Medieval Period: The Case of al-Ghazali (d. 1111) and Maimonides (d. 1204), (Ortaçağda Müslüman-Yahudi Söylemi Üzerine Ön İnceleme: Gazali (ö. 1111) ve İbn Meymun (ö. 1204) Örneği), *Afkâr* 20/2 (2018).
- Syed Mohammad Hilmi Syed Abdul Rahman, Bassam al-Amoush, Mohd Khairul Naim Che Nordin, حدوث العالم عند الإمام النسفي (İmam Neseffî'de Alemin Hudûsu), *Afkâr* 20/2 (2018).
- Methaq Sadeq Mahmood Hazae Almaliki, Ridzwan Ahmad, إسهامات البوطي في مقصد العقيدة: دراسة تحليلية في كبرى اليقينيّات الكونية (Saîd Ramazân el-Bûti'nin Akidenin Maksadı Konusunda Katkısı Üzerine: Kubra'l-yakîniyyâti'l-keveniyye Üzerine Analitik Bir İnceleme), *Afkâr* 20/2 (2018).
- Muhamad Afiq Abd Razak, Mohd Anuar Ramli, The Concept of `Umûm al-Balwâ in the Shade of Taşawwuf: Wisdom Between Concession (Rukhsah) and Being Abstinence (Wara'), (Tasavvufun Gölgesinde Umûmü'l-Belvâ Kavramı: İmtiyaz (Ruhsat) ile Yoksunluk (Vara') Arasındaki Hikmet), *Afkar* 20/1 (2018).
- Abdullah Ahmed Mubarak Bawadi, الموضوعية في دراسة الأديان: إشكالية المفهوم والمصطلح (Dini Araştırmalarda Objektiflik: Kavram Ve Terminoloji Sorunu), *Afkar* 20/1 (2018).
- Abdullah Awad al-Ajmi, دراسة تحليلية: الحديث: دراسة تحليلية (Modern Arap Düşüncesinde İnanç Konularının Yorumbilimi: Analitik Bir Çalışma), *Afkar* 19/2 (2017).
- Abdunaser Sultan Mohsen, Syed Mohammad Hilmi Syed Abdul Rahman, Mohd Khairul Naim Che Nordin, دلالة الإيمان بين العقيدة والعمل: دراسة تحليلية مقارنة (İnanç Ve Eylem Arasındaki İnançın Delaleti: Karşılaştırmalı Bir Analitik Çalışma), *Afkar* 19 (2017).
- Ali Ali Gobaili Saged, Abdulmajid Obaid Hasan, نماذج من مجددي الأزهر في العصر الحديث: الإمام محمد الغزالي والإمام محمد أبو زهرة (Modern Çağda Ezher Müceddidlerinden Örnekler: Muhammed Gazalî ve Muhammed Ebû Zehra), *Afkar* 19 (2017).

- الأسماء الإلهية وعلاقتها بالعالم في فكر محيي الدين بن محمد أمين، *الاسماء الإلهية وعلاقتها بالعالم في فكر محيي الدين بن محمد أمين*, *Afkar* 19/1 (2017).
- Ibrahım İlyas Adam, دراسة نقدية تحليلية: دراسة المدرسة العقلية الحديثة: *(Modern Akli Ekolün Tefsiri Çerçevesinde İsrâîlî Rivayetler: Analitik Bir Eleştirel Çalışma)*, *Afkar* 19/1 (2017).
- Syed Mohammad Hilmi Syed Abdul Rahman, Mohd Khairul Naim Che Nordin, *Zemahşerî ve Nesefî'de Allah'ın Tenzihî: Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, *Afkar* 19/1 (2017).
- Zohreh Sadatmoosavi, Wan Zailan Kamaruddin Wan Ali, Mohammad Ali Shokouhi, *The Conceptions of Modesty and Modest Dress in the Scriptures of Abrahamic Religions, (İbrahimi Dinlerin Kutsal Yazılarında Dürüstlük ve Mütevazı Kıyafet Kavramları)*, *Afkar* 818/2 (2016).
- Moctar Moussa Djibrilla, Ahmad Hidayat Buang, *الشيخ أبو بكر هاشم وطريقته الروحية في تقوية الأخوة الإيمانية بالنيجر (Şeyh Aboubacar Hachim ve Nijer'deki İman Kardeşliğini Güçlendirmede Manevi Yöntemi)*, *Afkar* 18/2 (2016).
- Sabah Faraj Madi, Ruzman Md Noor, Ali Saged, *Women's Right to Divorce: A Comparative Study of al-Khula` on Libyan and Malaysian Women, (Kadınların Boşanma Hakkı: Hul' Üzerine Libyalı ve Malezyalı Kadınlar Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma)*, *Afkar* 18/1 (2016).
- Mohamed Hamdikinane Maiga, *المنحى الاستدلالي عند الإمام أبي الحسن الأشعري في المسائل العقدية (İmam Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin İstidlâli Yaklaşımını Kullanarak Akide Sorunları Üzerine Bir İnceleme)*, *Afkar* 18/1 (2016).
- `Ammar Abdullah Naseh `Ulwan, *أثر قطعية المباحث اللفظية على المنهج المعرفي الأصولي: الرازي والشاطبي نموذجان (Lafzın Delaletinin Kesinliğinin Fıkıh Usulünün Epistemolojik Yöntemine Etkisi: Râzî ve Şatıbî Örneği)*, *Afkar* 18/1 (2016).
- Sayyed Abdul Hamid Sayyed Ali al-Mahdaly, Syed Mohammad Hilmi Syed Abdul Rahman, *المنهاج الصوفي ودوره في إصلاح آليات التعامل مع كتاب الله تعالى (Tasavvuf Metodolojisi ve Kur'an'ı Anlama Araçlarını İslah Etmedeki Rolü)*, *Afkar* 17/1 (2015).
- Mohamed Safiullah Munsoor, *The Soul (Heart) and Its Attributes: An Islamic Perspective With Reference To Self in Western Psychology, (Ruh (Kalp) ve Nitelikleri: Batı Psikolojisindeki Benliğe Yönelik İslami Bir Perspektif)*, *Afkar* 16/1 (2015).
- Muhammad Obaidullah, *Philosophical Sufism: An Analysis of Suhrawardi's Contribution with Special Reference to His School of Illumination (Ishraqi) (Felsefi Tasavvuf: Aydınlanma Okulu'na (İşraqi) Özel Referansla Sühreverdi'nin Katkılarının Analizi)*, *Afkar* 16/1 (2015).

- Amad Kazim Muhammad Soleh, Mustaffa `Abdullah, برهنة وجود الله وتفنيد النظرية الداروينية من منظور النورسي (Said Nursi'nin Perspektifinden Allah'ın Varlığını gösterilmesi ve Darwin Teorisini Reddedilmesi), *Afkar* 16/1 (2015).
- Mohd. Fakhrudin Abdul Mukti, Philosophical Ideas in Islam: The Attitude of Ibn Khaldun, (İslam'da Felsefi Fikirler: İbn Haldun'un Tavrı), *Afkar* (2014).
- Noor Shakirah Mat Akhir, Wan Rose Eliza Abdul Rahman, Salasiah Hanin Hamjah, 'The Call to Islam' Focusing on the Role of Translation as a Method of Da`wah and its Importance towards the Spiritual Development of the Mualafs in Islam, (İslam'a Çağrı Bir Dava Metodu Olarak Tercümenin Rolü ve Müellefe-i Kulûb'un İslam'da Manevi Gelişimi Açısından Önemine Odaklanma), *Afkar* (2014).
- Syed Mohammad Hilmi Syed Abdul Rahman, Sayyed Abdul Hamid Sayyed Ali al-Mahdaly, استعمال القضايا اللغوية عند الزمخشري للدفاع عن عقيدته الاعتزالية: عرض ونقد في مسألة (Zemahşeri'nin Mu'tezile Görüşünü Savunmak İçin Dilsel Konuları Kullanması: Rü'yetullâh Meselesine İlişkin Takdim ve Tenkit), *Afkar* (2014).
- Ali Ali Saged, واقع المرأة المسلمة في المجتمعات المعاصرة: ماليزيا نموذجاً (Modern Toplumlarda Müslüman Kadının Durumu: Malezya Örneği), *Afkâr* 15/1 (2014).
- Idris Zakaria, Ibn Sina on the Benefits of Worship to the Masses (İbadetlerin Kitlelere Faydaları Üzerine, İbn Sina), *Afkar* 15/1 (2014).
- `Abduh `Abdullah Soma`ah, Ahmad Hidayat Buang, إدارة الأزمات في ضوء العقيدة: غزوة (İnancın Işığında Kriz Yönetimi: Tebuk Gazvesi Örneği), *Afkar* 14/1 (2013).
- Zuraidah Kamaruddin, Wan Zailan Kamaruddin Wan Ali, An Analysis of SIS's Understanding of Ijtihād from an Islamic Thought Perspective (Sisters in Islam Cemiyetinin İctihad Anlayışının İslam Düşüncesi Perspektifinden Bir Analizi), *Afkar* 13 (2012).
- `Abdulnasser Sultan Mohsen Salam, المفهوم التوحيدي لقداسة الكعبة وللحج (Kabe ve Haccın Kutsiyetinin Tevhidi Kavramı), *Afkar* 13 (2012).
- Syed Mohammad Hilmi Syed Abdul Rahman, Mohd Khairul Naim Che Nordin, السيرة العلمية للإمامين الزمخشري والنسفي: دراسة مقارنة (İmam Zemahşeri ve Neseî'nin İlmi Biyografileri: Karşılaştırmalı Bir Araştırma), *Afkar* 13/2012.
- Mohd Sani Badron, Ibn al-'Arabi on the One Who Is Transcendent (al-Ahad) and Immanent (al-Wahid) (el-Ehad ve el-Vâhid İsimleri Üzerine İbn Arabî'nin Yorumu), *Afkar* 12/1 (2011).

- Mohd Radhi Ibrahim, The Theology of Knowledge: A Study on the Definition of Knowledge Among the Early Mutakallimun (**Bilgi Teolojisi: İlk Mütakellim Alimler Arasında İlmî Tanımı Üzerine Bir Araştırma**), *Afkar* 12/1 (2011).
- Fatimah Abdullah, Therapeutic Ethics: Managing Anger, Negative Thoughts and Depression According to al-Balkhî (**Terapötik Etik: Belhî'ye Göre Öfke, Olumsuz Düşünceler ve Depresyonu Yönetme**), *Afkar* 12/1 (2011).
- Ahmad Hamid Mukhlef, تأثر شعراء نصارى العرب بمبادئ الإسلام وأفكاره (**Hristiyan Arap Şairlerin İslam'ın İlkeleri ve Düşüncelerinden Etkilenmesi Üzerine**), *Afkar* 12/1 (2011).
- Ahmet Kamil Cihan, The Notion of Religion in the Fusus Al-Hikam of Ibn â€™Arabi (**İbn Arabî'nin Fususu'l-Hikem'in de Din Kavramı**), *Afkar* 11/1 (2010).
- Mohd Sani Badron, Ibn al-'Arabi on Affirming the Oneness of Allah's Divinity (al-Tawhid) (**Allah'ın Birliğini Teyit Etme Hususunda İbn Arabî**), *Afkar* 11/1 (2010).
- Hamid Fahmy Zarkasyi, Ibn Taymiyyah's Critique of Aristotelian Metaphysics (**Aristo Metafizikine İbn Teymiye'nin Eleştirisi**), *Afkar* 11/1 (2010).
- Sergio AbdusSalam Scatolini Apostolo, Some Remarks on Western and Islamic Perceptions of the Law: With a Reference to the Right to Freedom of Speech (**İfade Özgürlüğüne Referansla: Batılı ve İslami Hukuk Algılarına İlişkin Bazı Notlar**), *Afkar* 11/1 (2010).
- Noor Amali Mohd Daud, من الانعزال التام إلى الاندماج الكلي: تجربة اليهودية الإصلاحية في مواجهة الحداثة الغربية (**Tam Uzletten Külli Entegrasyona: Batı Modernitesine Karşı İslahçı Yahudi Deneyimi**), *Afkar* 11/1 (2010).
- Bannacer el Bouazzati, بعض سمات التدليل الخلدوني (**İbn Haldûn'un Çıkarımlarının Bazı Özellikleri**), *Afkar* 11/1 (2010).
- Yasien Mohamed, The Concept of Jihad in Qutb and Shari'ati (**Seyyid Kutub ve Ali Şeriatî'de Cihad Kavramı**), *Afkar* 10/1 (2009).
- Adi Setia Mohd Dom, The Genesis of Greek Intellectuality in Islamic and Western Historiographies of Science: A Comparative Overview (**İslam ve Batı Bilim Tarihyazımlarında Yunan Entelektüelliğinin Doğuşu: Karşılaştırmalı Bir Bakış**), *Afkar* 10/1 (2009).
- Mesut Idriz, Ahmad Yasawî as a Leading Early Central Asian Sūfi: Reexamination of His Perceptions on Tariqah (Order), (**Önde Gelen Bir Erken Orta Asya Sufisi Olarak Ahmed Yesevi: Tarikat Algılarının Yeniden İncelenmesi**), *Afkar* 9/1 (2008).
- Nurdeng Deuraseh: Risalat al-Biruni fi Fihrist Kutub al-Razi: Abu Bakr al-Rāzī A Comprehensive Bibliography of the Works of Abu Bakr al-Rāzī (D. 313

A.H/925) and al-Birūni (D. 443/1051) (**Risâletü'l-Bîrûnî fî Fihristi'l- Kutubi'r-Râzî: Bîrûnî'nin Râzî Eserleri üzerine Kapsamlı Bir Bibliyografyası**), *Afkar* 9/1 (2008).

- Anke Iman Bouzenita, The Impact of Language in the Formation of an Islamic Identity: 'Arabi and A'jami (**İslami Kimliğin Oluşmasında Dilin Etkisi: Arapça ve Diğer Diller**), *Afkar* 9/1 (2008).
- Syamsuddin Arif, Ibn Sina's Idea of Nature and Change (**Doğa ve Değişim Hakkında İbn Sina'nın Düşünceleri**), *Afkar* 8/1 (2007).
- Thameem Ushama, The 'Aqidah in the Discourse of Sayyid Qutb (**Seyyid Kutub'un Söyleminde Akide**), *Afkar* 7/1 (2006).
- Ssekamanya Siraje Abdallah, Ibn Taymiyyah on the Hadith of the 73 Sects (**Yetmiş Üç Fırka Hadisine İbn Teymiye'nin Yorumu**), *Afkar* 7/1 (2006).
- Yasien Mohamed, The Concept of Predestination and Free Will in Iqbal and Nursi (**İqbal ve Nursi'de Kader ve Cüzi İrade Kavramı**), *Afkar* 7/1 (2006).
- Muhammad Azizan Sabjan, Noor Shakirah Mat Akhir, The Concept of the People of the Book (Ahl Al-Kitab) in Islamic Religious Tradition (**İslam Din Geleneğinde Ehl-i Kitap Kavramı**) *Afkar* 6/1 (2005).
- Che Zarrina Sa'ari, Analysis of the Doctrine of Sufism in Jami'al-Haqa'iq Bi Tajrid Al-'Ala'iq (**Câmi' u'l-hakâik bi tecrîdi'l-'alâik Adlı Eserde Sufi Öğretinin Analizi**), *Afkar* 5/1 (2004).
- Che Zarrina Sa'ari, Some Aspects of Sufism in Minhaj al-'Arifin of al-Ghazali (**Gazâlî'nin Minhâcu'l-'ârifin Adlı Eserinde Tasavvufun Bir Takım Yönleri**) *Afkar* 4/1 (2003).
- Yasien Mohamed, Islamic Psychotherapy: Isfahani's Treatment of Anger, Fear and Sorrow (**İslami Psikoterapi: İsfehânî'nin Öfke, Korku ve Keder Tedavisi**), *Afkar* 4/1 (2003).
- Joni Tamkin Borhan, Qur'anic Principles of Islamic Banking (**İslami Bankacılığın Kur'ânî İlkeleri**), *Afkar* 4/1 (2003).
- Muhidin Mulalic, Al-Tabari: The Conception of History (**Taberî'de Tarih Kavramı**), *Afkar* 4/1 (2003).
- Ahmad Muhammad Al-Tayyib, الاتجاه الفلسفي عند أبي البركات البغدادي (**Ebu'l-Berekât el-Bağdâdî'nin Felsefi Yönü**), *Afkar* 4/1 (2003).
- Syamsuddin Arif, Sufi Epistemology: Ibn 'Arabi on Knowledge ('İlm) (**Sufi Epistemolojisi: İbn Arabî'de Bilgi**), *Afkar* 3/1 (2002).

- Che Zarrina Sa'ari, A Purification of Soul According to Sufis: A Study of al-Ghazali's Theory (**Sufilere Göre Ruhun Arınması: Gazâlî'nin Teorisi Üzerine Bir İnceleme**), *Afkar* 3/1 (2002).
- Yasien Mohamed, The Educational Ethics of Isfahani and Ghazzali (**İsfahânî ve Gazâlî'nin Eğitim Ahlakı**), *Afkar* 3/1 (2002).
- Yasien Mohamed, The Classical Islamic Concept of Man as a 'Small World' (**Klasik İslam Kavramı Olarak İnsanın 'Alem-i Asgar' Oluşu**), *Afkar* 2/1 (2001).
- Mohd Fakhrudin Abdul Mukti, The Mysticism of Abu Yazid al-Bistami (**Ebü Yezîd el-Bistâmî'nin Mistitizmi**), *Afkar* 1/1 (2000).

Sonuç ve Değerlendirme

Yaklaşık 30 milyon nüfuslu Malezya'da Müslümanların oranı %61,3'tür. Bu da yaklaşık 18 milyonluk bir nüfusa tekabül etmektedir. Henüz 1957 yılında İngiltere sömürgesi olmaktan kurtulan ülkenin İslami ilimler alanında ilk yükseköğretim kurumu da çok geçmeden 1960'lı yıllardan itibaren faaliyete başlamıştır. Dolayısıyla ülke, İslami araştırmalar alanında altmış yıllık bir deneyime sahiptir. Türkiye'ye nispeten az bir nüfusu olan Malezya'da bu süre zarfında, İslami ilimler fakülte/merkez/enstitü/akademi kurumlarında uluslararası indekslere giren akademik dergiler çıkarılmış ve çok sayıda makale bu dergilerde yayınlanmıştır. Bu çalışmada dergiler hakkında kısa bir tanıtım yapılmış ve içlerinde *Journal Afkar* dergisindeki İngilizce ve Arapça kaleme alınmış makalelerin künye bilgileri Türkçe çevirileri ile birlikte listelenmiştir. Görüldüğü kadarıyla yayımlanan İngilizce ve Arapça makalelerde karşılaştırmalı çalışmalar dikkat çekecek bir yoğunluktadır. Farklı mezhebi görüşte olan İslam bilginlerinin tek bir konu üzerindeki farklı yorumlarını bir araya getirerek karşılaştırmalar yapmak anlaşılan Malay araştırmacıların ilgisi çekmektedir. Diğer taraftan söz konusu dergide tasavvufi araştırmalar da hatırı sayılır çoklukta ele alınmıştır. Türk akademisinde de yoğun bir ilgiye mazhar olan İbn Arabi ve Gazâlî gibi şahsiyetler hakkında *Journal Afkar*'da çok sayıda makale yayımlanmıştır. Malezya'da İslami ilimler araştırmalarının nüvesini oluşturan ilk akademik kadronun çoğunluğu Ezher Üniversitesinden gelen öğretim üyeleri oluşturmuştur. Hatta ilk İslami İlimler Akademisinin rektörü Ezher'den gelmiştir. Dolayısıyla dergide Seyyid Kutup ve Muhammed Gazâlî gibi Mısırlı isimler hakkındaki çalışmalara rastlanması şaşırtıcı olmamıştır. Diğer taraftan dergide dikkatimizi çeken ve bir Türk araştırmacı olarak da açıkçası bizi memnun eden bir husus, Türkiye'de yetişmiş Said Nursi'nin kaleme aldığı risaleler hakkında üç makalenin yer almasıdır. Malezya çok dinli ve kültürlü mozaik bir yapıya sahip olduğu için sosyal uzlaşma kültürünün geliştiği izlenimi veren makaleler de dergide göze çarpmaktadır. Bir Arap edebiyatı araştırmacısı olarak dikkatimizi çeken son bir husus

★ Malezya'da İslami İlimler Alanındaki Akademik Dergilerden Journal Afkar'ın İngilizce ve Arapça Makalelerinin Bibliyografik Taraması 55

da dergide Arap edebiyatı hakkında bir makale dışında İngilizce ve Arapça araştırmanın olmamasıdır.

İntihal Taraması	Bu makale intihal taramasından geçirildi.
Plagiarism Detection	This paper was checked for plagiarism.
Yayın Etiği	<i>Tetkik</i> dergisi, araştırma ve yayın etiği konusunda ulusal ve uluslararası standartlara bağlıdır. Basın Kanunu, Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu ile Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'ne uymaktadır. Ayrıca Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan uluslararası etik yayıncılık ilkelerini benimsemiştir. Dergimiz Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama İlkeleri'nde açıklanan yönergelere de tabidir. ¹⁹
Publication Ethics	<i>Tetkik</i> is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on https://doi.org/10.24318/cope.2019.1.12
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Finansman	Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
Grant Support	The authors declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması	Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
Conflict of Interest	The author(s) have no conflict of interest to declare.
Açık Erişim Lisansı	Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
Open Access License	This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License
Telif Hakkı	Yazar(lar)
Copyright	Author(s)

19 <https://doi.org/10.24318/cope.2019.1.12>

Kaynakça | References

- Abdul Razak, Abdul Latif. *Obsessive-Compulsive Disorder: Its What And How From An Islamic Perspective*. *GJAT* 4/1 (2014), 7-15.
- Abdullah, Raihanah. *Islamic Legal Education: Malaysian Experience*. International Law Conference Asean Legal Systems and Regional Integration, 3-4 Eylül 2001, Malaya Üniversitesi.
- Abu Bakar, Ibrahim. “A History of Islamic Studies in Malaysia”. *Oriente Moderno* 19/80 (2000), 371-393.
- Aydın, Hayati, “Positive Effects of Believing, Prayer and Spending in Charity on the Inner Peace of Believers”. *GJAT* 3/2 (2013), 37-43.
- Aydın, Hayati, “Jihad in Islam”. *GJAT* 2/2 (2012), 7-15.
- Beyaz, Yasin. “Ürdün Üniversitesi Kütüphanesi’nde Bulunan Osmanlı ve Türkiye ile Alakalı Tezler”. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 11 (Nisan 2018), 295-310.
- Bhattacharjee, Anol. *Social Science Research: Principles, Methods, and Practices*. Florida: Testbooks Collection, 2012.
- Denney, Andrew S. & Tewksbury, Richard. “How to Write a Literature Review”. *Journal of Criminal Justice Education* 24/2 (2012), 218-234.
- Erbaş, Muammer. “Arap dünyasında Yapılan Bazı Tefsir Tezleri Üzerine (I)”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14 (2001), 185-218.
- Gül, Recep Emin. “2012-2017 Yıllarında Türkiye’de Yapılan Hadis Tezleri Bibliyografyası ve Değerlendirilmesi”. *Mizânü’l-Hak İslami İlimler Dergisi* 6 (2018), 93-123.
- Harmancı, Hasan. *Arap Dili Literatürü*. Konya: Çizgi Kitapevi, 2020.
- Kar, Ömer. *Tefsir Akademisyenleri Biyografisi*. Bursa: Kurav Yayınları, 2007.
- Kılınçkaya, Abdullah. “Türkiye’de Arap Dili Alanında Yapılan Yüksek Lisans Ve Doktora Tezleri -III (2004-2013)”. *Şarkiyat Mecmuası* 27/2 (2015), 95-130.
- Mabrouk, Ahmed. “A Quranic-Based Aptitude Assessment For New Muslim Converts”. *Al-Shajarah* 18/2 (2013), 133-174.

- Manuty, Muhammad Nur. *İslamic Studies Programs In Malaysia's Higher Learning Institutions: Responses To Contemporary Challenges Of Modernity, Globalization And Post 9/11*. Islamic Studies and Islamic Education in Contemporary Southeast Asia, ed. Kamaruzzaman Bustamah, Ahmad Patrcik Jory, Yayasan Ilmuwan, Malaysia, 2011.
- Mohd Nor, Mohd Roslan vd. "Islamic Educational System in Kelantan, Malaysia: Traditional and Modern Approaches". *Middle-East Journal of Scientific Research* 11/9 (2012), 1238-1243).
- Tuncer, Faruk. "Tefsir Alanında Yapılan Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme". *Sakarya üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/26 (2012), 149-177.
- Uzunoğlu, M. Vecih. "Türkiye'de Arap Dili Alanında Yapılan Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri-III (1956-2013)". *Nüsha* 40 (2015), 1-52.
- Yaacob, Solehah. "The Critics On The History Of Arabic Grammar". *Al-Shajarah* 23/1 (2018), 97-124.
- Yılmazörnek, Betül. "Türkiye'de Hadis Usûlü Alanında Hazırlanan Tezler -Bir Liste Çalışması", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 12/1 (2014), 103-130. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/599254>
- Yorulmaz, Bilal. "Türkiye'de Din Eğitimi Alanında Yapılan Lisansüstü Çalışmalar Hakkında Genel Bir Değerlendirme". *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi* 12/46 (Temmuz 2016), 41-62.

Mu'tezile'nin Nübüvvet Savunusu: Kādî Abdülcebbar Örneği *

Mikail İpek | <https://orcid.org/0000-0001-7594-0230> | mikailipek@klu.edu.tr

Kırklareli Üniversitesi | Kırklareli, Türkiye | <https://ror.org/00jb0e673>

İlahiyat Fakültesi, Kelam ve İtikadi İslam Mezhepleri Anabilim Dalı

Öz

İslam düşüncesinde ve diğer semavî dinlerde nübüvvet, büyük bir önem arz etmektedir. Müslümanlar, Allah'ın mesajına değer verdiklerinden, bu mesajları insanlara tebliğ eden peygamberlere de kutsiyet atfetmişlerdir. Öte yandan tarih boyunca peygamberlik düşüncesine farklı cihetlerden itiraz edenler olmuştur. Nübüvveti yönelik bu itirazların temeli Aristo'ya dayandırılmaktadır. Ayrıca bu fikrin sistematik bir karakterle vücut bulduğu akımlar da mevcuttur. Berâhime ve Sümeniyye bunlardan en çok öne çıkanlardır. Bu iki akımın menşei hakkında ihtilaf bulunsa da çoğunluğa göre her ikisi de Hint kökenlidir. Berâhime ve Sümeniyye gibi sistemlerin yanı sıra İbnü'r-Râvendî (öl. 301/913), onun üstadı Ebû İsâ el-Verrâk (öl. 247/861), ve "Arapların Galen"i olarak anılan Ebû Bekir er-Râzî (öl. 313/925) gibi kişiler de peygamberliği reddeden fikirleri ile tarihin bazı dönemlerinde öne çıkmayı başarmıştır. Bu şahsiyetler sadece peygamberliğe değil, Hz. Muhammed'in risâletine, "Hatmü'n-Nübüvve"ye ve Kur'ân'a yönelik eleştirilerde bulunmuştur. Mu'tezile'den Câhız (öl. 255/869) ve Kādî Abdülcebbar (öl. 415/1025) gibi mütekelimiler, kendi dönemlerinde söz konusu itirazlara cevaplar vermek suretiyle nübüvveti savunmaya çalışmıştır. Günümüzde Deizm ve Pozitivizm gibi hareketler, söz konusu inkârcı akımların fikirlerine paralel düşünceler ortaya koymaktadır. Bu çalışmada amaç Mu'tezile'den Kādî Abdülcebbar'ın, nübüvveti yöneltilen eleştirilere verdiği cevapların günümüz açısından arz ettiği önemi ortaya koymaktır. Geçmişte nübüvveti yöneltilen itirazlar ile çağımızdaki deizm ve pozitivizm gibi akımların, peygamberliğe dair fikirlerinin benzer olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda Kādî Abdülcebbar'ın yaptığı nübüvvet müdafaasının önemli olduğu, özellikle deizm akımının ortaya çıkardığı şüpheleri azaltan ve çağımıza ışık tutacak bir nitelikte olduğu söylenebilir. Benzer konularda daha önce çeşitli çalışmalar kaleme alınmıştır. Metin Özdemir'in "Mu'tezile'nin Nübüvvet Savunması" adlı eseri ve Orhan Aktepe'nin Peygamberliğin Hz. Muhammed ile Sona Ermesi" adlı kitabı bunlara örnek verilebilir. Ancak nübüvveti bir bütün olarak ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışmada nübüvvet, "Hatmü'n-Nübüvve", Hz. Muhammed'in peygamberliği ve Kur'ân'ın i'câzı gibi konular bir arada ele alınmıştır. İslam düşüncesinde Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile literatüründe yer alan, mülhitlere yönelik nübüvvet savunusunun, deist akımların

itirazlarına verilecek cevap için oldukça yeterli ve değerli altyapı oluşturduğu kanaatindeyiz. Konuya tarihî bir perspektifle bakıldığında, deizm düşüncesinin, tarihin önceki dönemlerinde de zuhur ettiği ancak zamanın âlimleri kanalıyla bertaraf edildiği müşahede edilmektedir. Dolayısıyla deistik düşüncenin yeni bir hareket olmayıp, tarihin farklı dönemlerinde ve değişik formatlarda nübüvvet olgusunun karşısında konumlandığı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler

Kelâm, Mu'tezile, Nübüvvet, Berâhime, Deizm

- * Bu çalışma Prof. Dr. Orhan Aktepe danışmanlığında 30.11.2020 tarihinde tamamladığımız “Mu'tezile'nin Nübüvvet Savunması” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır (Doktora Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, 2020).

Geliş: 27.11.2021 Kabul: 09.03.2022 Yayın: 26.03.2022 Değerlendirme: Dış Bağımsız

Mikail İpek, “Mu'tezile'nin Nübüvvet Savunusu: Kādî Abdülcebâr Örneği“, *Tetkik* 1 (2022), 59-94.
<https://doi.org/10.55709/tetkikdergisi.13>

© Yazar | CC BY-NC 4.0 Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Mu'tazila's Defense of Prophethood: The Example of al-Qādî Abd al-Jabbār *

Mikail İpek | <https://orcid.org/0000-0001-7594-0230> | mikailipek@klu.edu.tr

Kırklareli University | Kırklareli, Türkiye | <https://ror.org/00jb0e673>

Faculty of Theology, Department of Kalam and History of Islamic Sects

Abstract

Prophethood is of great importance in Islamic thought and other monotheistic religions. Since the Muslims value the message of God, they also attribute a religious value to the prophets who conveyed these messages to people. Nevertheless, throughout history, there have been those who objected to the idea of prophethood from different points of view. The basis of these objections to prophethood is based on Aristotle. There are also currents where this idea embodies a systematic character. The most prominent of these are Barâhima and Sumeniyya, which are disputed about their origins and accepted to be of Indian origin according to the majority. In addition to systems such as Barâhima and Sumeniyya, Ibn al-Rawandî (d. 301/913), his master Abū Isa al-Varraq (d. 247/861), and Abū Bakr al-Razî (d. 313/913) have also managed to come to the fore in some periods of history with their ideas that reject prophethood. These personalities are not only prophethood but also criticized the prophethood of Muhammad, “Khatm Al-Nubuwwa/Last prophet” and the Qur'ân. Today,

it is observed that movements such as Deism and Positivism continue the ideas of these denialist movements. Mutakallims such as Jāhiz (d. 255/869) and al-Qādī Abd al-Jabbār (d. 415/1025) from the Mu'tazila tried to defend the prophethood by responding to the objections in question in their own time. Today, movements such as deism and positivism reveal thoughts parallel to the ideas of these denialist movements. The aim of this study is to reveal the importance of the responds given by al-Qādī Abd al-Jabbār from the Mu'tazila to the criticisms directed at the prophethood in terms of today. It has been determined that the objections to prophethood in the past and the deism and positivism have similiar ideas about prophethood. In this context, it can be said that the defense of prophethood made by al-Qādī Abd al-Jabbār is important, especially that it reduces the doubts of the deism movement and sheds light on our age. Various studies have been written on similar subjects before. Metin Özdemir's work "Mu'tazila's Defense of Prophethood" and Orhan Aktepe's article "The End of Prophecy with the Prophet Muhammad" can be given as an example. However, no study has been found that deals with prophecy as a whole. In this respect, Subjects such as the prophethood, "Khatm al-Nubuwwa", the prophethood of Muhammad, and the i'jaz (*inimitability*) of the Qur'ān were discussed together. We believe that the defense of prophethood against the apostates in the Ahl al-Sunnah and Mu'tazila literature constitutes a very sufficient and valuable infrastructure for the response to the objections of deist movements. Looking at the subject from a historical perspective, it is observed that the idea of deism also appeared in previous periods of history, but was eliminated by the scholars. Therefore, it can be said that deistic thought is not a new movement, and has always been positioned against the prophethood in different forms in some periods of history.

Keywords

Kalām, Civilization, the Knowledge, Methodology, Ahl al-ra'y, Abū Ḥanīfa

- * This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "The Mu'tezile's defention of the prophethood", supervised by Professor Orhan Aktepe (Ph.D. Dissertation, Erzincan Binali Yıldırım University, Erzincan, Türkiye, 2020).

Received: 27.11.2021 Accepted: 09.03.2022 Published: 26.03.2022 Peer Review: Externally

Mikail İpek, "Mu'tazila's Defense of Prophethood: The Example of al-Qādī Abd al-Jabbār", *Tetkik* 1 (2022), 59-94. <https://doi.org/10.55709/tetkikdergisi.13>

© Author | CC BY-NC 4.0 Attribution-NonCommercial 4.0 International

RESEARCH ARTICLE

Giriş

İslam dini farklı dönemlerde birçok ilhâd¹ hareketine maruz kalmıştır. Bu hareket genellikle kendini doğrudan yaratıcıyı inkâr şeklinde gösterirken, bazen de şekil değiştirerek vahiy, din, nübüvvet vb. mefhumları reddetmek suretiyle dikkatlerin odağında yer almıştır. Bilhassa tarihin her döneminde bir yaratıcının mevcudiyetine inanmakla birlikte, nübüvveti inkâr eden birtakım kişi ve guruplarla karşılaşmak mümkündür. Oysaki İslamiyet ve diğer semavî dinlerin orijinal hâllerine bakıldığında, dinin iman esasları yönüyle bir bütün olduğu, bazı inanç esaslarına inanıp bazılarını inanmama gibi bir anlayışın, dinin getirdiği emir ve yasaklarla çeliştiği görülmektedir. Bununla beraber böyle bir inkârın varlığı da yadsınamaz bir realitedir. Çalışmanın birinci bölümünde nübüvveti reddeden akımlar, şahsiyetler ve nübüvveteye yöneltilen itirazlar ele alınacaktır. Daha sonra söz konusu itirazlara Kâdî Abdülcebbar'ın verdiği cevaplar değerlendirilecektir. Peygamberliğe yönelik itirazlar dört noktada toplanmıştır. Bunlar, nübüvveteye, Hz. Peygamber'in nübüvvetine, *Hatmü'n-Nübüvve*'ye ve Kur'ân'ın mucize oluşuna yönelik itirazlardır. Öte yandan günümüzde nübüvveteye ve vahye birtakım itirazlarda bulunan Deizm ve Pozitivizm'in konuyla ilgili iddiaları da çalışmamız açısından önemlidir.

1. Nübüvveteye İtiraz Eden İslam Dışı Akımlar

Nübüvveteye itiraz eden İslam dışı akımların başında Berâhime² gelmektedir. Klasik İslam kaynaklarında Berâhime, nübüvveti reddeden Hint menşeli bir düşünce sistemi olarak telakki edilmektedir.³ Genel kanaat bu şekilde olsa da Berâhime'nin kökeni konusunda birtakım farklı fikirler söz konusudur. Mâtürîdî âlimlerinden Pezdevî (öl. 493/1100)'ye göre Berâhime ekolünün kökleri Hz. İbrahim'e dayanmaktadır. Hatta ona göre Berâhime nübüvveti inkâr eden değil aksine kabul eden bir ekoldür. Peygamberliği asıl reddeden Sümeniyye'dir. Pezdevî'ye göre Berâhime Hz. Âdem, Hz. İbrahim ve Hz. İdris'in nübüvvetini kabul edip diğer peygamberleri reddeden bir akım

¹ “Mücadele ve Münakaşa etmek, emredilene yerine getirmeme” gibi anlamlara gelmektedir. Ebu'l-Fadl İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Kahire: Dârü'l-Meârif, ts.), 4005-4006. Terim olarak ise ilhâd, Allah'ın varlığına ve birliğine iman etmemek, temel inanç esaslarından birini inkâr etmek, alaya almak veya hakkında şüphe uyandırmak gibi anlamalara gelmektedir. Bk. Topaloğlu ve Çelebi Bekir ve İlyas, *Kelam Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 149.

² Geniş bilgi için ayrıca bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 270; Râğîb İsfahânî, *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2012), 45; Cürçânî Seyyid Şerif, *Mu'cemü't-ta'rifât* (Kahire: Dârü'l-Fazile, ts.), 40; Günay Tümer, “Brahmanizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1992), 6/329-333; Bekir ve İlyas, *Sözlük*, 49.

³ Ebu'l-Abbâs Ya'kûbî, *Târihu'l-ya'kûbî* (Beyrut, ts.), 1/92-93.

olduğu için onların nübüvveti büsbütün reddettiği söylenemez.⁴ Bunun dışında Paul Kraus (1904-1944) ve Norman Calder (1950-1998) gibi yakın dönem batılı düşünürler Berâhime’nin Hint kökenli olmadığı kanaatini taşımaktadır. Onlara göre bu fırka İbrâhimî gelenekten gelen, Hristiyan-Müsevî karışımı bir oluşumdur.⁵ Binyamin Abrahamov’a göre ise Berâhime Sâbî bir firkadır.⁶

Berâhime’nin İslam kaynaklarında yer almasının en önemli nedeni nübüvveti reddetmesidir. İslam kelâmcıları Berâhime’ye muhtelif eserlerde cevaplar vermek suretiyle söz konusu itirazları bertaraf etme yoluna gitmiştir. Bu eserlerden bir tanesi de Kādî Abdülcebâr’ın *el-Muğnî* adlı eseridir. Kādî Abdülcebâr bu eserinde Berâhime’nin itirazlarını on beş başlıkta ele alarak hepsini tek tek cevaplamıştır. Berâhime’nin itiraz noktaları ise çoğunlukla “aklın yeterliliği”, “ibadetlerin şekli” ve “mucize” konuları olmuştur.⁷

İslam kaynaklarına göre nübüvveti reddeden diğer bir akım ise Sümeniyye’dir.⁸ Bazı araştırmacılar bu fırkanın kökenini Budizm’e dayandırırken⁹ bazıları ise Şamanizm ile olan yakınlığına dikkat çekmiştir.¹⁰ Mâtürîdî (öl. 333/944), bu fırkanın dehrî bir anlayışa sahip olduğunu ileri sürerek onu eleştirmiştir.¹¹ Hârizmî’nin (öl. 387) bildirdiğine göre Sümeniyye âlemin ve zamanın kıdemini savunan ayrıca tenasühü kabul eden bir firkadır.¹² Sümeniyye akımına İslam kaynaklarında yer verilmesinin en önemli nedeni, âlemin ve zamanın¹³ kıdemini benimsemesi¹⁴, ayrıca ahiret ve nübüvvet düşüncelerini kabul etmemesidir.¹⁵ Sümeniyye’nin peygamberlik

⁴ Ebu’l-Yusr el-Pezdevî, *Usûlü’l-dîn (Ehl-i Sünnet Akâidi)*, çev. Şerafettin Gölçük (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2013), 137-138; Abdülkâhir Bağdâdî, *Usûlü’l-dîn* (İstanbul: Matba’atü’l-Devle, 1968), 159.

⁵ Norman Calder, “Berâhime: Literal Yapı ve Tarihsel Gerçeklik”, çev. Süleyman Akkuş, *Marife Dergisi* 1 (2003), 181-194.

⁶ Binyamin Abrahamov, “The Barahima’s Enigma: A Search for a New Solution”, *Die Welt des Orients* 18 (1987), 72-91.

⁷ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğnî fî ebvâbi’t-tevhîd ve’l-âdîl* (Kahire, 1965), 15/109-146.

⁸ Ebu’l-Ferec İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, ts.), 484; Ahmet Güç, “Sümeniyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2010), 33/132-133; Hammet Arslan, “Mâtürîdî’nin Eleştirdiği ‘Sümeniyye’, Budizm midir?”, *Kastamonu Üniversitesi Matbaası* (2017), 527-538; Bekir ve İlyas, *Sözlük*, 286; Harun Güngör, “Şamanizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2010), 33/325-328.

⁹ Güç, “Sümeniyye”, 33/132-133.

¹⁰ Güngör, “Şamanizm”, 33/325-328; Güç, “Sümeniyye”, 33/132-133.

¹¹ Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Kitâbü’l-Tevhîd* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 236.

¹² Muhammed Hârizmî, *Mefâtihu’l-ulûm* (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabiyye, ts.), 55.

¹³ Hârizmî, *Mefâtihu’l-ulûm*, 55; Güç, “Sümeniyye”, 33/132.

¹⁴ Mâtürîdî, *Tevhîd*, 236.

¹⁵ Ebu’l-Berekât Nesefî, *el-İtimâd, fi’l-İtikâd* (Kahire: Mektebetü’l-Ezheriyye, 2011), 241-242.

müessesesini farklı nedenlerle reddettiği ve bundan mütevellid hicrî II. asırdan sonra bu fırkanın İslam kelâmcıları tarafından eleştirildiği müşahede edilmektedir.¹⁶ Onların nübüvveti reddettiğine dair bilgiye ise bilhassa Ebu'l-Muîn en-Nesefî (438/1047) ve Ebu'l Yusr el-Pezdevî (493/1100)'nin eserlerinden ulaşılmaktadır.¹⁷

2. Nübüvvet'e İtiraz Eden Şahıslar

Nübüvvet'e yönelik bazı itirazlar İslam menşeli olmayan fırkalardan gelmiştir. Ancak bazı kaynaklarda Müslüman olarak tarif edilen kimseler de nübüvvet'e ve bilhassa Hz. Peygamber'in risâletine çeşitli noktalardan itiraz getirmiştir. Ebû İsâ el-Verrâk ve İbnü'r-Râvendî bunlara örnek verilebilir. Bunların ismi bazı İslam kaynaklarında İslamî mezheplerle zikredilse de onların sonraları Müslüman çizgiden ayrılıp nübüvveti ve Hz. Peygamber'in nübüvvetini reddettikleri bilinmektedir. Filozof ve hekim kimliği ile tanınan Ebûbekir er-Râzî de deistik düşünceye ilgi duyan başka bir şahsiyettir.

2.1. Ebû İsâ el-Verrâk

Nübüvvet'e itiraz getiren şahıslardan biri Ebû İsâ el-Verrâk (öl. 247/861)'tir.¹⁸ Klasik kaynaklarda ekseriyetle Maniheizm¹⁹, Şia ve Mu'tezile ile bir arada anılmaktadır.²⁰ Hayatı ile ilgili az bilgi bulunan Verrâk'ın ömrünün önemli bir kısmını Bağdat'ta geçirdiği, hicrî 247'de Remle'deki bir hapisanede hayata gözlerini yumduğu kaydedilmiştir. Hayyât'ın bildirdiğine göre, hapse atılmasının nedeni *Kitâbü'z-zümürriid* adlı kitabın ona atfedilmesidir. Söz konusu kitabın İbnü'r-Râvendî (öl. 301/913)'ye de ait olabileceği iddiası kafaları karıştırmış olmalı ki dönemin sultanı her ikisini de çağırıp sorguya çekmiş ve neticede Verrâk'ı hapse atmıştır. İbnü'r-Râvendî ise kurtulmayı başarıp Lavi isminde bir Yahudi'nin evine sığınmıştır.²¹ Mesûdî'nin bildirdiğine göre, önceleri Mu'tezile'ye mensup bir âlimken sonraları düalizm

¹⁶ Bekir ve İlyas, *Sözlük*, 286.

¹⁷ Ebu'l-Muîn Nesefî, *Tabsıratü'l-edile fi usûli-dîn* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 2/5; Pezdevî, *Usûlü'd-dîn (Ehl-i Sünnet Akâidi)*, 137.

¹⁸ Abdülemîr A'sem, *Târîhu ibni'r-râvendî el-mülhîd* (Beyrut: Dârü'l-Mâfâki'l-Cedîde, 1978), 15-16.

¹⁹ "III. yüzyılda Mani tarafından eski İran'da kurulan ve günümüzde müntesibi bulunmayan gnostik bir din." Şinasi Gündüz, "Maniheizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: DİA, 2003), 27/575-577.

²⁰ İsmail E. Erünsal, "Ebû İsâ el-Verrâk" (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/59-60.

²¹ Ebu'l-Hüseyn el-Hayyât, *Kitâbü'l-intsâr ve'r-redd alâ ibni'r-râvendî el-Mülhîd* (ts.), 204.

(seneviyye)²²e intisab eden Verrâk, Şia ve bilhassa Zeydiyye ile ilgili eserler telif etmiştir. Şehristânî'ye göre Verrâk aslında bir Mecusîdir.²³ Ebu'l-Hasan el-Eş'ârî (öl. 324/935), Verrâk'ın, İbnü'r-Râvendî ve Hişâm b. Hakem (öl. 179/795) ile beraber Şia'ya intisab ettiğini ve onun imamet meselesi ile ilgili eserler kaleme aldığını kaydetmiştir.²⁴ Kādî Abdülcebâr'a göre Verrâk Hz. Peygamber'i yalanlayan²⁵ ve peygamberlik kurumuna itiraz eden bir kişidir.²⁶ Mâtürîdî de bu görüşü benimsemekle birlikte²⁷ onu, insanları "Menâniyye" düşüncesine davet eden ve hatta bu konuda zorbalık yapan bir şahsiyet olarak tanıtmaktadır.²⁸ Zira onun nübüvveti inkâr eden düşüncelerinin toplu bir şekilde günümüze intikalini sağlayan en önemli kitap Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-tevhîdî*'dir.²⁹

2.2. İbnü'r-Râvendî

Ebû İsâ el-Verrâk'ın öğrencisi³⁰ İbnü'r-Râvendî de nübüvveteye itiraz eden şahsiyetlerdendir.³¹ Râvendî, İslam kaynaklarında mühlid ve müfrit kimliği ile öne çıkarılmıştır.³² 301/923 yılında³³ Horosan'da doğmuştur.³⁴ Küçük yaşlarda Bağdat'a gelen şahıs, dönemin Mu'tezile kelâmcıları ile tanışmış, onların bazı düşüncelerini benimsemiş, sonraları cedel ve münâzara konusunda muteber bir isim olmuştur. Ancak daha sonra Câhız'ın *Faziletü'l-Mu'tezile (Mu'tezile'nin Faziletleri)* adlı bir kitap kaleme alması ve bu kitapta Şîa'ya yönelik birtakım tenkitlerin bulunması, İbnü'r-Râvendî'nin reaksiyon göstermesine sebep olmuştur. Râvendî, Câhız'ın bu kitabına

²² Âlemi birbirine zıt iki kadîm varlığın yarattığına inanan akım ve kişilere verilen genel ad. Mustafa Sinanoğlu, "Seneviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2009), 36/521-522.

²³ Vecihi Sönmez, "Nübüvveteye Yapılan İtirazlar Bağlamında İbnü'r-Râvendî ve Nübüvveti İnkâr Düşüncesi", *Ensar Yayınları* (Van 2017), 271-279.

²⁴ Ebu'l-Hasan el-Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn (İlk Dönem İslam Mezhepleri)* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005), 62-63.

²⁵ Kādî Abdülcebâr, *Tesbîtü delâilî'n-nübüvve* (Beyrut: Dâru'l-Arabiyye, ts.), 128.

²⁶ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl* (Kahire, 1965), 16/411.

²⁷ Mâtürîdî, *Tevhîd*, 273-278.

²⁸ Mâtürîdî, *Tevhîd*, 288.

²⁹ Sönmez, "İbnü'r-Râvendî", 271-279.

³⁰ Hayyât, *İntsâr*, 96-97.

³¹ A'sem, *Târîh*, 15.

³² İlhan Kutluer, "İbnü'r-Râvendî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/179-184.

³³ İbnü'r-Râvendî'nin doğum tarihi hakkında tarihçiler arasında ihtilaf söz konusudur. Bk. Kutluer, "İbnü'r-Râvendî", 21/179-184.

³⁴ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 511.

Fadîhatü'l-mu'tezile (Mu'tezile'nin Ayıpları) adlı bir eserle mukabelede bulunmuş ve Şiâ'ya geçmiştir. Çünkü o, Mu'tezile'deyken bile Şiâ'ya ilgi duymuştur.³⁵ Oraya geçtikten sonra Hişâm b. Hakem'i kendisine hoca olarak kabul eden³⁶ Râvendî, daha sonraları, ilhâd içerikli çalışmalarına hız kazandırmıştır. Râvendî, *Kitâbü't-tâc* adlı kitabında âlemin kıdemini savunmuş, *Kitâbü'l-imâme* isimli eserinde sahabeyi tahkir etmiş ve *Kitâbü'z-zümürü'd*'de de nübüvvet ve Hz. Muhammed'in nübüvvetine itirazlar getirmiştir.³⁷ Ayrıca *Kitâbü'd-damiğ* adlı eserinde Kur'an'a yönelik itirazlar ortaya koymuştur.³⁸ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğnî*'sinin XVI. cildinde bu itirazlara, hocası Ebû Ali el-Cübbâî (öl. 303/916)'nin ağzından cevaplar vermiştir.³⁹ Kādî Abdülcebâr, peygamberliği reddeden birçok şahsiyeti sıralarken İbnü'r-Râvendî'yi de saymıştır.⁴⁰ O peygamberliğe yöneltilen eleştirileri yine *el-Muğnî*'de işlemiş ve söz konusu eleştirileri cevaplamıştır.⁴¹

Ebû İsâ el-Verrâk ve İbnü'r-Râvendî'nin gerçekte mülhîd olup olmadığı ile ilgili bir tartışma söz konusudur. Bu tartışmanın birçok paradigması olmakla birlikte, merkezinde *Kitâbü'z-zümürü'd* adlı eser vardır. Zira *Kitâbü'z-zümürü'd*'de nübüvveti reddeden fikirlerin varlığından bahsedilmiştir. Hatta bu yönüyle söz konusu eserin Berâhime'ye ait olabileceğini önceleyen teorilerden bahsedilmiştir.⁴² Yukarıda da belirtildiği gibi bu kitabın kime ait olduğu çok önemlidir. İbnü'r-Râvendî'nin mülhîd olduğuna itiraz edenler genellikle birkaç noktada birleşmiştir. Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-tevhîd* adlı eserinde İbnü'r-Râvendî'yi nübüvveti reddeden biri değil de aksine savunan bir şahıs olarak tanıtmaması, bu düşüncede olanların ileri sürdüğü bir argümandır. Ayrıca İbnü'n-Nedîm (öl. 385/995 [?])'in bildirdiğine göre İbnü'r-Râvendî'nin *Nakzü'z-zümürü'd* ve *Kitâbu isbâti'r-rusul* adlı iki eseri vardır.⁴³ Şayet İbnü'r-Râvendî gerçekten mülhîd olsaydı bu isimde eserler kaleme almazdı.⁴⁴ Ayrıca İbnü'r-Râvendî'nin mülhîd olmadığını ileri sürenler el-Verrâk'a ait *el-Garîbu'l-meşrikî* adlı eseri⁴⁵ öne çıkarmışır. Zira bu eserde nübüvvet ve Hz. Peygamberin nübüvveti eleştirilmiş, söz konusu

³⁵ Kutluer, "İbnü'r-Râvendî", 21/179-184.

³⁶ Hayyât, *İntsâr*, 108-113.

³⁷ Hayyât, *İntsâr*, 2-3.

³⁸ Kutluer, "İbnü'r-Râvendî", 21/179-184.

³⁹ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 16/387-393.

⁴⁰ Kādî Abdülcebâr, *Tesbît*, 128.

⁴¹ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 15/109-164.

⁴² Orhan Şener Koloğlu, "Kelâm ve Mezhepler Tarihi Literatüründe Berâhime", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2004), 169.

⁴³ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 217.

⁴⁴ Koloğlu, "Berâhime", 174.

⁴⁵ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 216.

eleştiriler bir Brahman metaforuyla dile getirilmiştir.⁴⁶ El-Verrâk'ın mülhîd olmadığı konusunda sağlam bir delil görünmemektedir. Gerek Kādî Abdülcebbâr⁴⁷ gerekse Mâtürîdî⁴⁸, el-Verrâk'ın nübüvveti ve Hz. Peygamber'in nübüvvetini kabul etmediğini ve bu konuda eserler kaleme aldığı belirtilmiştir. Bütün bunlar, *Kitâbü'z-zümürüd*'ün müellifi olarak el-Verrâk'ı işaret etmektedir. Ancak Hayyat'ın (öl. 300/913 [?]) bildirdiğine göre İbnü'r-Râvendî'ye ait, âlemin hudûsunu reddeden görüşleri ihtiva eden *Kitâbü't-tâc* adlı bir eser vardır. Ayrıca onun *Kitâbü'l-imâme* adlı eserde sahabeye hakaret ettiği ve *Kitâbü'd-damiğ* adlı eserde ise Kur'an'a eleştirilerde bulunduğu kaydedilmiştir.⁴⁹ İbnü'r-Râvendî'nin bu eserleri kaleme aldığı düşünülürse onun da *Kitâbü'z-zümürüd*'ün müellifi olmasa dahi- ilhâd içeren düşüncelere sahip olduğu söylenebilir. Şunu da belirtmekte fayda vardır ki tüm bu tartışmalar ışığında genel kanaate göre *Kitâbü'z-zümürüd*'ün müellifi İbnü'r-Râvendî'dir.⁵⁰ Muhtemelen bahsi geçen iki şahıs da ilhâd içeren fikirlere sahiptir. Ancak el-Verrâk zamanla unutulmuş ve nübüvveti red düşüncesi öğrencisi İbnü'r-Râvendî'ye kalmıştır.

2.3. Ebû Bekir er-Râzî

Ebû Bekir er-Râzî (öl. 313/925) nübüvveti reddeden diğer bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Râzî⁵¹, Bîrûnî'nin kaydettiğine göre Rey'de doğmuştur.⁵² Hayatıyla ilgili fazla malumat bulunmayan Râzî, gençliğinde müzik, edebiyat ve felsefeye ilgi duymuştur.⁵³ Hipokrat ve Câlînûs'tan sonra tıp ilmine sağladığı katkılar nedeniyle, ona "Arapların Galen (Câlînûs)"i denilmiştir. Ayrıca bir kimyacı olan Râzî, yaptığı laboratuvar çalışmaları esnasında göz sağlığını kaybetmiş, geri kalan hayatı boyunca bunun derdini çekmiştir.⁵⁴ İbnü'n-Nedîm'in bildirdiğine göre Râzî, felsefe ve kadim ilimleri iyi bilen coğrafyacı ve düşünür Ahmed b. Sehl el-Belhî (öl. 322/934)'den ders almış ve üstadının fikirlerini kendine mal etmiştir.⁵⁵ Râzî ayrıca Hasan b. Mansûr el-Hâllâc'dan da ilim öğrenmiştir. Ancak Bu şahsiyet, aynı dönemde yaşamış olan

⁴⁶ Koloğlu, "Berâhime", 174-175.

⁴⁷ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 16/411; Kādî Abdülcebbâr, *Tesbît*, 128.

⁴⁸ Mâtürîdî, *Tevhîd*, 273-278.

⁴⁹ Hayyât, *İntisâr*, 2-3.

⁵⁰ Kutluer, "İbnü'r-Râvendî", 21/179-184; Calder, "Berâhime", 181-194; Koloğlu, "Berâhime", 159-193.

⁵¹ Ebû Reyhân el-Bîrûnî, *Fihrist-i kitâbhâ-yı râzî*, 1032, 1.

⁵² Bîrûnî, *Fihrist*, 4.

⁵³ İbn Cülcül el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-etibbâi ve'l-hukemâi* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 77.

⁵⁴ Mahmut Kaya, "Ebû Bekir Râzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/479-485.

⁵⁵ Kaya, "Ebû Bekir Râzî", 34/479-485.

meşhur tasavvufçu Hâllâc-ı Mansûr'la karıştırılmamalıdır.⁵⁶ Âhir ömründe katarakt hastası olan Râzî, 925 (milâdî) yılında Rey'de ölmüştür.⁵⁷

Râzî, yaşadığı zamanın hoşgörü ortamından faydalanarak Eflâtun anlayışını kabul etmiştir. Dolayısıyla nübüvveti reddeden felsefeyi temellendirmeyi amaçlayan Râzî, insanın sahip olduğu adalet duygusu ve akıl vasıtasıyla doğru ile yanlışın ayırt edilebileceğini, bu itibarla bir peygambere ya da vahye ihtiyaç bulunmadığını ileri sürmüştür.⁵⁸ Bu fikirleri nedeniyle İslam âlimler tarafından eleştirilmiştir.⁵⁹ İslam düşüncesinde “mülhid” şeklinde telakki edilen Râzî, vahye ve nübüvmete çeşitli itirazlarda bulunmuştur.⁶⁰ Onun bu fikirlerini ortaya koyan *Mehâriku'l-enbiya* ve *Hiyelü'l-mütebbi* gibi kitaplar günümüze ulaşamamıştır. Ebû Bekir er-Râzî'nin risâleti tenkit eden fikirleri, İsmâilî düşünürü olan Ebû Hâtim er-Râzî (öl. 322/933)'ye ait *A'lâmü'n-nübüvve* ve başka bir İsmâilî düşünürü olan Hamîdüddin el-Kirmânî (öl. 411/1020)'ye ait *el-Akvâlü'z-zehebiyye* adlı kitaplardan bilinmektedir. Ebû Hâtim, eserinde doğrudan Ebû Bekir er-Râzî ismini söyleyemeyip “mülhid” kavramını kullanmıştır. Bu durum karşısında bazı araştırmacılar, “mülhid” diye bahsi geçen şahsın Ebû Bekir er-Râzî olmadığı gibi birtakım fikirler ileri sürmüştür.⁶¹ Ancak konuya ilişkin birtakım incelemeler yapıldığında “mülhid” şeklinde nitelenen şahsın Ebû Bekir er-Râzî olduğu görülmektedir.

Mesela *A'lâmü'n-nübüvve* adlı eserde insan ruhunun sadece felsefî düşünce aracılığıyla arınabileceği, ahiretteki saadete de sadece bu sayede ulaşılacağı söylenmiştir.⁶² Benzer bir cümle Ebû Bekir er-Râzî'nin *Tıbbü'r-rûhânî* adlı kitabında da geçmektedir.⁶³ Ayrıca Ebû Hâtim er-Râzî *A'lâmü'n-nübüvve*'de “mülhid” diye tanıttığı şahsı eleştirirken “Beş ezeli ilkeyi savunması onun aklının noksan olduğunu gösterir.” şeklindeki ifadesi, bahsi geçen şahsın Ebû Bekir er-Râzî olduğunu göstermektedir.⁶⁴ Bilindiği gibi “beş ezeli ilke” Ebû Bekir er-Râzî'ye aittir.⁶⁵ Öte yandan Ebû Hâtim, tenkit ettiği şahsın zamanı “izâfî” ve “mutlak” olmak

⁵⁶ Ebû'l-Hasen el-Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, çev. İsmâil Abdülhâdî Kindîl (Beyrut, 1980), 362.

⁵⁷ Kaya, “Ebû Bekir Râzî”, 34/479-485.

⁵⁸ Ebû Hâtim Râzî, *A'lâmü'n-nübüvve* (Lübnan: Dârü's-Sâkî, 2003), 15-16.

⁵⁹ Kaya, “Ebû Bekir Râzî”, 34/479-485.

⁶⁰ Kâdî Abdulcabbâr, *Tesbîr*, 2/624-625.

⁶¹ Kaya, “Ebû Bekir Râzî”, 34/479-485.

⁶² Râzî, *A'lâmü'n-Nübüvve*, 42-43.

⁶³ Ebû Bekir Râzî, *Tıbbü'r-rûhânî* (Kahire: Mektebetü'n-Nahzati'l-Mısriyye, 1978), 31-32.

⁶⁴ Râzî, *A'lâmü'n-nübüvve*, 102-103.

⁶⁵ Kaya, “Ebû Bekir Râzî”, 34/479-485.

suretiyle iki kategoride ele aldığı belirtmiştir.⁶⁶ Ebû Bekir er-Râzî'nin de zamanı aynı şekilde sınıflandırdığı bilinmektedir.⁶⁷

Kirmânî (öl. 635/1238) el-Akvâlü'z-zehebiyye adlı kitabında *A'lâmü'n-nübüvve*'de "mülhid" şeklinde tanıtilan şahsın Ebû Bekir er-Râzî olduğunu belirterek Ebû Hâtim'in noksan bıraktığı hususları kendisinin tamamladığını söylemiştir.⁶⁸ Ayrıca Kirmânî ve Ebû Hâtim, tenkit ettikleri şahsın sultanın yanında bulunan bir kişi olduğunu belirtmiştir.⁶⁹ Ebû Bekir er-Râzî de *Resâilü'l-felsefiyye* adlı eserinde sultanın yanında zaman geçirdiğini ve görev aldığı, bu görevin diğer mülkî amirliklere benzemediğini, sultana ve insanlara yönelik bazı ruhsal ve ahlâkî ihtiyaçlara cevap vermek gibi birtakım vazifelerinin olduğunu kaydetmiştir.⁷⁰ Ebû Bekir, Ebû Hâtim ve Kirmânî'nin aynı dönemlerde yaşamaları, Ebû Bekir er-Râzî'nin çağdaşları tarafından tenkit edilmesi ve mülhid şeklinde nitelendirilmesi söz konusu düşünceyi güçlendirmektedir. Ayrıca Kirmânî'nin el-Akvâlü'z-zehebiyye adlı kitabında Ebû Hâtim'in noksan bıraktığı noktaları tamamladığını söylemesi konuya açıklık getirmektedir.

3. Hatmü'n-Nübüvve'yi Eleştirenler

Ehl-i Kitab Hz. Peygamber'in peygamberliğini genel olarak kabul etmediğinden, onun resullerin son halkası olduğunu da inkâr etmiştir. Ayrıca Hz. Muhammed'in nübüvvetini kabul etmenin yanı sıra, son peygamber olduğuna dair bazı itirazlarda bulunan şahıs ve fırkalar vardır. Hakîm et-Tirmizî (öl. 320/932) "hatm-i velayet" düşüncesini savunarak peygamberlerin son halkası olması gibi velayet makamının da bir sonu olması gerektiğini ileri sürmüş, böylece nübüvveti velayete benzetme çabası içine girmiştir.⁷¹ Benzer bir tavır da İbnü'l-Arabî (öl. 1240)'de görülmektedir. Arabî'ye göre yalnızca teşrîf nübüvvet nihayete ermiştir.⁷² Ancak Allah'tan bilgi alma itibarıyla

⁶⁶ Râzî, *A'lâmü'n-nübüvve*, 237.

⁶⁷ Kaya, "Ebû Bekir Râzî", 34/479-485.

⁶⁸ Hamîdüddîn Kirmânî, *el-Akvâlü'z-zehebiyye* (Beyrut: Dârü'l-Mehyû, 1977), 9, 15.

⁶⁹ Mikail İpek, *Mu'tezile'nin Nübüvvet Savunması* (Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020), 85-86.

⁷⁰ Ebû Bekir Râzî, *Resâilü'l-felsefiyye* (Mısır: Câmîatü'l-Füâdi'l-Evvel- Külliyyetü'l-Êdêb, 1939), 109-110.

⁷¹ Hakîm Tirmizî, *Hatmü'l-evliyâ* (Beyrut, 1965), 421-422.

⁷² Muhiddin İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015), 61-62; Salih Sabri Yavuz, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2012), 35.

nübüvvet sona ermemiştir.⁷³ Yakın dönemde bu konu Bâbîlik⁷⁴, Bahâîlik⁷⁵ ve Kâdiyânîlik⁷⁶ aracılığıyla tekrar gündeme gelmiş, bu konuda İslam itikadına aykırı fikirler ortaya konmuştur. Onlara göre nebilerin sonuncusu gelmiştir ancak resullerin son halkası henüz gönderilmemiştir.⁷⁷

4. Günümüzde Nübüvveti Reddedenler

4.1. Deizm

Deizm, “17. asrın sonu ve 18. asırda İngiltere ve Fransa’da, özellikle dönemin Avrupa’sında yaygın olan Hristiyanlığı akıl-vahiy dengesinde tutma çabasıyla başlayan, daha sonraları geleneksel din ve Hristiyanlık anlayışına fikrî saldırılarda bulunan, gizem kokan mutaassıp anlayışlardan hareketle, vahyin ve dinin gereksizliğini savunan, dinde akli tek otorite gören teolojik bir anlayış” olarak tarif edilebilir.⁷⁸ Deizm anlayışında iki ana doktrin vardır. Birincisi Tanrı’nın âleme mudâhil olmadığı düşüncesi, ikincisi de akla ve bilgiye edilen sonsuz itibardır. Deizm’in kökenini Aristoteles’e kadar götüren araştırmacılar vardır. Bunun nedeni Aristo’nun “ilk muharrik”⁷⁹ teorisidir. Ona göre Tanrı, âlemi yaratmamış, yalnızca ilk müsebbib olmuştur. Yaratma söz konusu olmayınca nübüvvet ve vahiy gibi düşünceler de kabul görmemiştir.⁸⁰

⁷³ İbnü’l-Arabî, *Fütûhâtü’l-mekkiyye*, 73-77.

⁷⁴ Bahâîlikle paralel düşünceleri olan, dahası Bahâîliğin başlangıç noktası kabul edilen düşünce ekolü. Ayrıntılı bilgi için Bk. Ethem Ruhi Fıçlalı, “Bahâîlik” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/464-468.

⁷⁵ İran’da Mirza Hüseyin Ali (öl. 1309/1892) tarafından kurulan, fikirleri itibarıyla İslam düşüncesinden beslenmekle birlikte İslam’dan çıkmış bulunan bir ekol. Ayrıntılı bilgi için Bk. Fıçlalı, “Bahâîlik”, 4/464-468.

⁷⁶ Ayrıntılı bilgi için Bk. Ethem Ruhi Fıçlalı, “Kadiyânîlik” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 4/137-139.

⁷⁷ Fıçlalı, “Bahâîlik”, 4/464-468; Fıçlalı, “Kadiyânîlik”, 4/13-139.

⁷⁸ N. Daily Dale, *Enlightenment Deism* (Pennsylvania: Dorrance Publishing, 1999), 33; Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi* (Ankara: Selçuk Yayınları, 1996), 173-177.

⁷⁹ Tanrı’nın yaratıcı olmaktan ziyade, sadece âleme ilk hareketi veren bir varlık olduğu anlayışıdır. M. Emre Dorman, *Deizm ve Eleştirisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2009), 26; Erol Çetin, *İnancın İman Hayatına Yansımaları Anlamında Deizm Eleştirisi* (İstanbul: Hiper Yayınları, 2018), 18.

⁸⁰ Aydın, *Din Felsefesi*, 173.

4.2. Pozitivizm

Pozitivizm, “maneviyatı reddeden ve bu dünyayı kurtarmayı hedefleyen bir din” şeklinde tanımlanmaktadır.⁸¹ Farklı bir söylemle Pozitivizm, “Gerçek bilginin yegâne kaynağının doğa bilimleri (ampirik bilimler) olduğunu iddia eden ve felsefî muhakemenin bilme değerini kabul etmeyen bir akım”dır.⁸² Pozitivizm’in babası olarak bilinen Auguste Comte (1798-1857), Pozitivizm’i “insanlık dini” olarak tarif etmektedir.⁸³ Metafiziksel bilgiyi reddeden bu düşünce, dolaylı olarak nübüvveti kabul etmemiş bulunmaktadır. Pozitivizm’in genel görüşleri şöyledir:

1. Doğru ve geçerli bilgi yalnızca bilimsel bilgidir. Bilimsel bilgiye ise sadece gözlem, deney ve tecrübe ile sahip olunabilir.⁸⁴

2. Olgular bilginin yegâne kaynağıdır. Metafiziksel ve dinî argümanlar olgusal anlamda karşılığı olmayan düşüncelerdir. Bunlar bilimsellik açısından hiçbir değere sahip değildir.⁸⁵

3. Felsefenin tek vazifesi bütün disiplinler için müşterek bir dil ve metot çıkaracak kurallar ortaya koymaktır. Bu nedenle Felsefenin bilimsel bir metoda sahip olması zorunludur. Pozitivizm bu ilkeleriyle, nübüvvet aracılığıyla gelen ilahî mesajın ortaya konuş metodunu eleştirmektedir. Çünkü vahiy aracılığıyla intikal eden malumatın deney, gözlem ve tecrübeyle açıklanması muhaldir.⁸⁶

4. Tüm disiplinler fiziğin metodu olan deney ve gözlemi, tek bilgi elde etme yöntemi kabul edilmelidir. Söz konusu yöntem beşerî ve doğa bilimlerinde başat kabul edilmelidir.⁸⁷

Genel olarak bakıldığında Pozitivizm’in bilgi kaynağının gözlem ve deney olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum Pozitivizm’in esasında bir tür Ampirizm⁸⁸ olduğu

⁸¹ Auguste Comte, *İslamiyet ve Pozitivizm*, çev. Özkan Gözel (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 5; İlhan Kutluer, “Pozitivizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/335-339.

⁸² İvan Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Aziz Çalışlar (İstanbul: Cem Yayınları, 1991), 389.

⁸³ Comte, *İslamiyet ve Pozitivizm*, 5.

⁸⁴ I. S. Narski, “Pozitivizm’in Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, çev. Olcay Geridönmez, *Evensel Basım Yayın, Bilim ve Düşünce Kitap Serisi 3; Pozitivizm* (İstanbul: Doğu Basın Yayıncılık, 2013), 25-119.

⁸⁵ Narski, “Pozitivizm’in Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, 25-119; Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (Ankara: TDK Yayınları, 1995), 47.

⁸⁶ Cihan Ballıkaya, “Pozitivizm: Tarihî Süreç İçerisindeki Gelişimi ve Sosyolojik Düşünceye Etkileri” 33 (2015), 87-106.

⁸⁷ Ballıkaya, “Pozitivizm”, 87-106; Kutluer, “Pozitivizm”, 34/335-339.

⁸⁸ Bilginin yegâne kaynağının deney olduğunu iddia eden bilgi doktrindir. Buna göre, bütün bilgiler deney sonucunda elde edilir; deneyden gelmeyen bilgi gerçek değildir. Kurucusu Locke’dur. Bk. Akarsu, *Sözlük*, 47.

realitesini ortaya koymaktadır ki Ampirizm'in en önemli doktrini deneydir.⁸⁹ Bu görüşlerdeki ana düşünce temelini gözlem ve deneyden almaktadır. Tecrübe edilmemiş bilginin gerçeği yansıttığı söylenemez. Nübüvvetin getirdiği bilgi ve mesajlar da bu özelliğe haiz olmadığından bilimin konusu olamaz.

5. İtirazlar ve Kādî Abdülcebbâr'ın Verdiği Cevaplar

Nübüvveti reddeden ya da bu makama çeşitli noktalardan itiraz eden akım ve kişilerin fikirleri incelendiğinde, bunların belli başlı noktalarda yoğunlaştığı müşahede edilmektedir. Şimdi söz konusu itirazlar ve Kādî Abdülcebbâr'ın verdiği cevaplardan bazıları incelenecektir.

5.1. İbadetlerin Uygulanış Şekilleri

Muarızlara göre hac ibadetinde mekânların bir önemi söz konusu değildir. Sözelimi Kâbe'yi tavaf etmekle başka bir binayı tavaf etmek aynı şeydir. Ayrıca Ramazan'da oruç tutmak ile farklı bir ayda oruç tutmak arasında bir fark yoktur. İbadet ve uygulamaların hepsi için bu durum geçerlidir.⁹⁰ Bu itiraz Berâhime ve İbnü'r-Râvendî'ye aittir.⁹¹ Muarızların bu itirazına Kādî Abdülcebbâr şöyle cevap vermektedir:

Eğer bir eylemin maslahat sağladığı biliniyorsa, bu fiilin mahiyeti ve keyfiyeti önemsizdir. Bununla ilgili olarak polemige girmek de mantıksız ve anlamsızdır. Kādî Abdülcebbâr'a göre asıl mesele, bir fiilin veya tutumun, belli bir vakit ve mahalde gerçekleştikten sonra kendisinden beklenen faydanın ortaya çıkıp çıkmamasıdır. Bir insanın herhangi bir vakitte, mahal veya durumda elzem gördüğü bir eylemi, başka bir durumda elzem kabul etmeyebilir. Örneğin küçük bir çocuğa belli bir vakitte yumuşak davranmak gerekli olup fayda sağlarken, farklı bir zamanda aynı şekilde davranmak gerekli olmayabilir. Dahası bu yumuşak tavır çocuğun hal ve hareketlerinde deformasyona neden olabilir. Nefsin arzuladığı şeylerde de durum böyledir. Örneğin belli bir vakitte ekşi bir şeyler yemek isteyen biri, aynı şeyi farklı bir zamanda arzulamayabilir. Bunlar akıl sahibi biri için kolaylıkla anlaşılabilir şeylerdir. Diğer bir söylemle din ve dünya ile ilgili menfaat elde etmek isteyen kimse bunları akleder. Kādî Abdülcebbâr'ın burada esas vurgulamak istediği ana fikir şudur: Allah kullarına teklifte bulunarak onları ibadetlerden sorumlu kılar. Bunun nedeni kulları faydalandırmaktır. Eğer esas mesele kulların maslahat elde etmesiyse, o zaman gerçekleşen fiilden bir maslahatın zuhur etmesi gerekmektedir. Bu noktada Kādî

⁸⁹ Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, 389; Akarsu, *Sözlük*, 47.

⁹⁰ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, 15/125; Metin Özdemir, "Mu'tezile'nin Nübüvvet Müdafaası", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2006), 47-64.

⁹¹ Abdurrahman Bedevî, *Min târihi'l-ilhâd fi'l-İslam* (Beyrut: Dirâsetü'l-İslamiyye, 1980), 89.

Abdülcebbar, tekliften faydanın zuhur etmesini, ibadetin formuna, vaktine ve mahalline bağlı görmemiştir. Bu konuda önemli olan insanın kendisine dair maslahatı bilmesi ve aklederek doğru olanı tercih etmesidir. Mesela namazı vaktinde eda etmek isteyen kişi kendisini kötülüklerden temizlemek istemektedir. Ancak bu vakitte bir taşkınlık yapmaya teşebbüs ederse, namaz bu harekete mâni olmaz. Bu durum Ramazan'da oruç tutarken veya Kâbe tavaf edilirken de gerçekleşebilir. Söz konusu ibadetler kötü eylemlere mâni olmaz.⁹² Kādî Abdülcebbar nazarında bir ibadette dikkat edilmesi gereken en önemli şey onda bir faydanın ortaya çıkmasıdır. Mekân, zaman ve şekil önemsizdir. Burada zihinlerde şöyle bir düşünce belirebilir: Zaten mühlidler da aynı fikirdedir. Kādî Abdülcebbar da esasında muarızları gibi ibadetlerin mekânına, zamanına ve formuna önem vermemekte, sonuç olarak onlar gibi düşünmektedir.

Öncelikle söylemek gerekir ki mühlidler ibadetleri gerekli görmediği için böyle bir eleştiride bulunmuştur. Onların gayesi ibadetlerin ve dolayısıyla peygamberliğin gerekliliğini tamamen reddetmektir. Onlar bu yolla mantıksız kabul ettikleri bazı ilkeleri eleştirmiştir. Kādî Abdülcebbar da ibadetlerde fayda bulunduğunu ortaya koyarak bunların gerekliliğine dikkat çekmiştir. Kādî Abdülcebbar'ın ibadetlerin formunu, mekânını ve zamanını arka plana atmadaki asıl gayesi faydaya dikkat çekmektir. Onun nazarında öncelikle bir fiilin maslahat sağlayıp sağlamadığına bakılır. Yoksa elbette ki ibadette zaman, mekân ve şekiller mühimdir. Zira Kādî Abdülcebbar, ibadetlerde zaman, mekân ve formların hikmetini itina ile ele almıştır.

5.2. Dinin Kaynağı

Nübüvveti reddedenlere göre mademki vahyin getirdiği mesajlar kullar için fayda sağlamaktadır, o halde bu malumat akılda neden yoktur? Allah dileyseydi bu bilgiyi akıl vasıtasıyla insana bildirebilirdi. Nitekim akıl, bilgi araçlarından en değerlisidir. Yaratıcı bu bilgiyi kulun aklında yaratmadığına göre, peygamberliğe gerek yoktur. Dahası bu kötü bir fiildir. Aksi durumda nübüvvet fikri, "Allah'ın söz konusu bilgileri insan aklında yaratmaya gücü yoktur" gibi bir kabullenişe götürmektedir. Bu itiraz Berâhime⁹³, Sümeniyye⁹⁴, Ebû İsa el-Verrâk⁹⁵ ve Ebû Bekir er-Râzi⁹⁶ye aittir.

Kādî Abdülcebbar'a göre nebilerin teklif amacıyla getirdiği emir ve yasakların akıl ile idrak edilmesi muhaldir. Bu aklın acizliği anlamına gelmez. Akıl bunları bilemeyeceğinden, karşımıza iki ihtimal çıkmaktadır. Ya Yaratıcı kullara vasıtasız bir

⁹² Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 15/125-126; Özdemir, "Mu'tezile'nin Nübüvvet Müdafaası", 47-64.

⁹³ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 15/139; Özdemir, "Mu'tezile'nin Nübüvvet Müdafaası", 47-64.

⁹⁴ Nesefî, *el-İtimâd*, 241-242; Nüreddin Sâbûnî, *el-Bidâye fî usûlî'd-dîn (Mâtürîdiyye Akâidi)* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014), 99; Pezdevî, *Usûlü'd-dîn (Ehl-i Sünnet Akâidi)*, 138.

⁹⁵ Mâtürîdî, *Tevhîd*, 289.

⁹⁶ Râzî, *A'lâmü'n-nübüvve*, 15.

şekilde hitap edecek ya da mesajları peygamber getirecektir. İlahî malumatın akıl tarafından idrak edilememesi, aklın sınırlı oluşu ile ilgilidir. Öte yandan acizlik bir fiilin aksini gerçekleştirmenin mümkün olduğu durumlarda, eylemi gerçekleştirenin eyleme güç yetiremediğinde söz konusudur. Kādî Abdülcebâr'a göre aklın tek başına ilahî mesajların hepsini bilmesi muhaldir. Allah dileyseydi bu bilgileri kulların aklında en başta ve zaruri olarak yaratabilirdi. Allah bunu yapmaya kâdirdir. Ancak böyle olması durumunda Allah'ın kullara mükellef tuttuğu bilgilerin hepsini akıl vasıtasıyla iletmesi gerekirdi. Bu durumda da teklifin bir anlamı kalmazdı. Zira bu bilgiler akılda zaruri olarak bulunduğu teklife zorunlu olarak uyulacak, dolayısıyla teklif ve imtihanın bir önemi kalmayacaktır. Böyle bir durumda mükellefiyet de maslahat olmaz.⁹⁷ Kādî Abdülcebâr bu meselede “teklif” kavramına dikkat çekerek konuyu ele almış görünmektedir. Şayet yaratıcı peygamber göndermeyip mesajları kulların aklında doğuştan yaratmış olsaydı, kullar zaruri olarak bu mesajlara ittiba edecekti. Böylece teklifin hükmü kalmayacaktı. Zira kullardan teklife kulak verenler olduğu gibi vermeyenler de vardır. Tam bu noktada “imtihan” anlayışı öne çıkıp kulların birbirinden üstünlüğünü ortaya koymasına vesile olacaktır. Mesela insan susadığında su ihtiyacını gidermesi gerektiğini, aksi halde öleceğini yakinen bilir. Peygamberlerin getireceği mesajlar da insan aklında doğuştan olsaydı, bütün kullar ibadet eder kimse çirkin fiil icra etmezdi. Fakat bu durumda imtihan ortadan kalkardı.

6. Hatmü'n-Nübüvve

Bu bölümde “Hatmü'n-Nübüvve” meselesi iki farklı açıdan incelenecektir. Birincisi Yahudilerin, ikincisi ise Süffilerin ve Şiâ'dan bazı grupların yönelttiği itirazlardır. Şimdi Yahudilerin itirazı ve Kādî Abdülcebâr'ın itiraza verdiği cevap ele alınacaktır.

Bu meseledeki problemin temel noktası, Musevîler'in, Hz. Musa'nın getirdiği şeriatı neshetmesi nedeniyle, Hz. Muhammed'in ve Hz. İsa'nın peygamberliğini kabul etmemesidir. Yahudiler'e göre şeriatın neshedilmesi, peygamberlerin ihtilafı hükümler getirdiği neticesini doğurmaktadır. Diğer taraftan böyle bir düşünceyi kabul etmek bedâ⁹⁸ anlayışının kabul edildiği anlamına gelmektedir. Oysaki Hz. Musa,

⁹⁷ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 15/139-140; Özdemir, “Mu'tezile'nin Nübüvvet Müdafaası”, 47-64.

⁹⁸ “Gizli bir şeyin sonradan ortaya çıkması, kişinin bir konuda beliren birkaç görüşten birini tercih etmesi” mânalarına gelen bedâ, terim olarak “Allah'ın belli bir şekilde vuku bulacağını haber verdiği bir olayın daha sonra başka bir şekilde gerçekleşmesi” şeklinde tarif edilir. Bedâ telakkisi ilk olarak Şiî çevrelerde ortaya çıkmıştır.” İlhan İlhan, “Bedâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/290-291; Orhan Aktepe, “Kelâm İlmi Açısından Bedâ' Anlayışı”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/23 (2011), 97-116.

getirdiği şeriatın kıyamete kadar devam edeceğini bildirmiştir.⁹⁹ Özetle Yahudiler, neshin muhal olduğunu vurgulamıştır. Onlar bu düşünceden hareketle Hz. Muhammed'in nübüvvetinin aklen imkânsız olduğunu savunmuştur. Yahudilere göre neshin aklen imkânsız olmasının nedeni, nesih ile birlikte hak ile batılın yer karışacak olmasıdır.¹⁰⁰ Yahudilere göre, Hz. Musa'dan sonra hiç kimsenin nübüvveti kabul edilmemelidir. Onlara göre, nesih aklî açıdan kabul edilse dahi nas ile belirlenen bir gerçeğin kabul edilmemesi muhaldir.¹⁰¹ Yahudilerin konuya dair diğer bir itirazı: Akıl ve nas bağlamında nesih imkân dâhilinde kabul edilse dahi, bunun icrası için mantıklı bir sebebin olması elzemdir. Böyle bir sebep yoktur. Ayrıca Hz. Muhammed'in risâletinin gerçek olduğuna delâlet edecek bir mucize de yoktur. Kādî Abdülcebâr'a göre, Yahudilerden bir zümre, Hz. Peygamber'in risâletini kabul etmenin yanı sıra, onun vazifesinin yalnızca Araplar'a yönelik olduğunu iddia savunmuştur.¹⁰²

6.1. Neshin Aklî Delili

Kādî Abdülcebâr neshin, âlemin doğasına aykırı olmadığını söylemiştir. Ona göre şeriatlar, insanlar için bir lütfudur. Dahası bunlar kullara birçok fayda sağlamaktadır. Belli bir zamanda insanlara fayda sağlayan şeriat, başka bir zamanda sağlamayabilir. Yani şeriatların sağladığı maslahatlar zamana ve şartlara göre farklı olabilir. Mesela bir babanın çocuklarına uyguladığı disiplin kaideleri şartlara ve zamana göre farklılık arz edebiliyorsa bu, neshin doğal bir olgu olabileceğini göstermektedir. Ayrıca hastalık ve ölüm gibi durumlarda bazı doğruları bir kenara bırakıp başka doğrulara yöneliyorsak bu, bize neshin mümkün olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak şeriatın neshedilebileceğini savunmak abes değildir. Mesela Hz. Âdem'in getirdiği şeriatla kardeşle izdivaç etmek helal kabul edilirken, Hz. Musa'nın getirdiği şeriatla bunun men edilmesi muhal değildir.¹⁰³ Kādî Abdülcebâr görünebilen varlık âleminden yola çıkarak yaratıcının fiillerini açılama yoluna gitmiştir. Ona göre şayet şâhid âlemde maslahatlar zaman ve şartlara göre değişiyor ve ayrıca nesholuyorsa, yaratıcının da şeriatları neshetmesi muhal değildir.

Kādî Abdülcebâr, neshin aklî açıdan muhal olmadığını ortaya koyduktan sonra Yahudiler'in neshi aklî açıdan muhal kabul etmelerinin nedenine dair açıklamalar yapmıştır. Ona göre nesih varsa hak ile batıl yer değiştirecek demektir, bu da

⁹⁹ Kādî Abdülcebâr, *Mu'tezile'de Din Usûlü (el-Muhtasar fî usûli'd-dîn)*, çev. Murat Memiş (İstanbul: İz Yayınları, 2011), 137; Kādî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1992), 576-577.

¹⁰⁰ Kādî Abdülcebâr, *Şerh*, 576-577.

¹⁰¹ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğni*, 16/119-120; a.mlf., *Şerh*, 576-577; a.mlf. *el-Muhtasar*, 138.

¹⁰² Kādî Abdülcebâr, *el-Muhtasar*, 138 Yahudilerin nübüvvet anlayışı için bk. Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), 20-80.

¹⁰³ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğni*, 16/98-99, 107; a.mlf., *Şerh*, 577; a.mlf., *el-Muhtasar*, 138-139.

imkânsızdır. Kādî Abdülcebbâr'a göre hak ile batılın yer değiştirmesini, neshin bir neticesi olarak anlamak yanlış bir düşüncedir. Zira nesh, hak olan hüküm tersine çevirmek anlamına gelmeyip, onun yerine benzer bir hüküm getirmek demektir. Dolayısıyla hakkın batıla dönüşmesi ya da tam tersi mevzu bahis değildir. Örneğin önceleri bir eve, izin almadan girmek yanlış iken, daha sonra gelen bir hüküm bunu yanlış kılmaz. Yalnızca doğru olan eylemin farklı bir şekilde icra edilmesi emredilebilir.¹⁰⁴ Burada Kādî Abdülcebbâr maslahat prensibini öne çıkmıştır. Bir şeriat herhangi bir zamanda fayda sağladığı için Allah onu emretmiş, şeriata ilişkin fayda ortadan kalkınca Allah onu fayda sağlayan farklı bir şeriatla neshet44mektedir.

Kādî Abdülcebbâr, doğru ile yanlışın konumunu değiştirdiğinden dolayı şeriatın neshini imkânsız kabul eden Yahudilere şöyle mukabelede bulunmuştur: Mademki şeriatın neshi hak ile batılın yer değiştirmesine neden olmaktadır, bu durumda Hz. Musa'nın şeriatı da hak ile batılın yer değiştirmesine neden olmuştur. Zira ondan önce de insanların benimsediği şeriatlar mevcuttu. Hz. Musa'nın getirdiği şeriat, öncekileri neshederek varlığını ortaya koydu. Dolayısıyla Yahudilerin, neshi imkânsız kabul eden fikirleri, kendi kendini yalanlamış olmaktadır. Kādî Abdülcebbâr yapılması muhtemel bir eleştiriyi de dile getirerek cevaplamıştır. Eğer Yahudiler, Hz. Musa'nın getirdiği şeriatın neshi ile değil de ikmâl ile geldiğini ileri sürerlerse, kendi kendilerini nakzetmiş olurlar. Çünkü bu şeriatın, önceki şeriatlarda birçok neshi gerçekleştirdiği, Yahudi ve Müslümanlarca bilinen bir realitedir. Hz. Âdem zamanında helal olan kardeşlerin izdivacının, Hz. Musa'nın şeriatı ile neshedilmesi buna bir örnektir.¹⁰⁵

6.2. Neshin Naklî Delili

Kādî Abdülcebbâr, neshin aklî açıdan muhal olmadığını ortaya koyduktan sonra Yahudiler'in nassa ilişkin itirazını cevaplamıştır. Yahudilerin Hz. Musa'ya ait olduğunu iddia ettikleri "Benim şeriatım kıyamete kadar devam edecektir." sözü, bu itirazın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Kādî Abdülcebbâr'a göre bu söz söylenilen aksine Hz. Musa'ya ait değildir. Ona göre şayet böyle bir cümle kurulmuş olsaydı, elbette tevâtüren çağımıza ulaşırdı ve Müslüman toplumların da durumdan haberi olurdu. Dolayısıyla sözün tevâtür derecesinde olduğunu söylemek yanlıştır. Zira Müslümanlar uzun yıllar Yahudilerle aynı coğrafyada yaşamış ve dinî meselelerde onlarla tartışmıştır. Eğer böyle bu cümle mütevâtiren geldiyse, Müslümanların da bundan haberdar olması gerekirdi. Ancak durum böyle değildir. Dolayısıyla gerek bu cümlelerin mütevatir olması gerekse Hz. Musa'ya ait olması imkânsızdır.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Kādî Abdülcebbâr, *Şerh*, 577-578.

¹⁰⁵ Kādî Abdülcebbâr, *Şerh*, 578-579.

¹⁰⁶ Kādî Abdülcebbâr, *Şerh*, 579-580; amlf., *el-Muhtasar*, 138; Orhan Aktepe, *Peygamberliğin Hz. Muhammed (s.a.v.) ile Sona Ermesi* (Erzincan: Doğu Kitabevi, 2000), 106.

Kādî Abdülcebâr'a göre bu cümle Hz. Musa'ya ait olduğu iddiası doğru olsa dahi, iki farklı yorum akla gelebilir. Birincisine göre Hz. Musa bu cümle ile kendi şeriatını mucize göstermeyen birinin ortadan kaldıramayacağını belirtmek istemiştir. İkinci yoruma göre ise mucize gösteren bir kimsenin bunu gerçekleştiremeyeceğini ima etmiştir. Öncelikle şunu söylemekte fayda var ki mucize gösteremeyen bir kimsenin var olan şeriatı neshetmesi zaten imkânsızdır. Ancak mucize gösterebilen bir kimsenin bunu yapması muhal değildir. Çünkü diğer peygamberlerde olduğu gibi Hz. Musa'nın nübüvveti de mucize ile tasdik edilmiştir. Şayet mucize, şeriatı değiştirecek kişinin özelliği olmasaydı, peygamberlik müessesesine ihtiyatlı yaklaşmak gerekirdi. Zira mucize, bir kimsenin peygamber olduğunu ispatlayan en önemli kanıttır.¹⁰⁷

Mu'tezile'den Zemahşerî Hz. Muhammed'in peygamberlerin sonuncusu olduğunu belirtmiştir. Ona göre "خاتم" ifadesi "mühür" manasındadır ve peygamberlik makamı mühürlenip kapanmıştır. Ona göre "Hz. Muhammed nebilerin son halkasıdır" demek, ondan sonra peygamber gönderilmeyeceği manasına gelir. Hz. Muhammed, Hz. İsa'dan sonra peygamber olarak gönderilmiştir. Hz. İsa yeryüzüne yeniden nüzul ettiği vakit Hz. Muhammed'in şeriatına tâbi olacak, yüzünü Kâbe'ye çevirip namaz kılacaktır.¹⁰⁸

6.3. Nübüvvet-Velâyet Meselesi Bağlamında Hatmü'n-Nübüvve

Mu'tezile kaynaklarında kerâmet ve velâyet gibi meseleler, "Hatmü'n-Nübüvve" açısından incelenmemiş, diğer kelâmî mevzulardan bahsedilirken ele alınmıştır. Bu konunun çalışmamız açısından önemi, bazı mutasavvıflar ve Şia'dan kimi gurupların Hz. Muhammed'in nübüvvetini kabul etmekle birlikte, onun peygamberlerin son halkası olduğu noktasında İslam'ın genel anlayışına aykırı fikirler ortaya koymuş olmalarıdır. Mesela Hakîm et-Tirmizî'nin tesiriyle İbnü'l-Arabî, peygamberleri iki kategoride ele alarak "kendisine şeriat verilmiş olan peygamberler" ve "kendisine şeriat verilmemiş olan peygamberler" şeklinde bir tasnif yapmıştır. Tirmizî'ye göre, kendisine şeriat verilmediği hâlde vahiy alanlar velilerin en üstünleridir. Bunlar bütün makamların sahibidir.¹⁰⁹ Ona göre "Muhammed, nebilerin sonuncusudur"¹¹⁰ âyetiyle, şeriat gönderilen peygamberler ima edilmiştir. Diğer bir söylemle vahiy alan ancak şeriat getirmeyen peygamberlerin gelmesi muhal değildir.¹¹¹ Şia'dan bazı fırkaların böylesine bir eğilim gösterdikleri söylenebilir. Ayrıca Bahâlik ve

¹⁰⁷ Kādî Abdülcebâr, *Şerh*, 580-581.

¹⁰⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmidî't-tenzîl*, 5/404; Sa'düddîn Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, çev. Talha Hakan Alp (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017), 159; Ebû Hamîd el-Gazzalî, *Kavâidü'l-akâid* (Beirut: Âlemü'l-Kitâb, 1985), 213-214; Mâtürîdî, *Tevhîd*, 278.

¹⁰⁹ İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-mekkiyye*, 61-62, 73-77.

¹¹⁰ el-Ahzâb 33/40.

¹¹¹ İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-mekkiyye*, 61-62, 73-77.

Kadiyanîlik gibi ekollerin de benzer bir tutum içinde olduğu görülmektedir. Klasik kaynaklarda Mu'tezile'nin söz konusu sataşmalara karşı müdafaa niteliğinde bir açıklamasına rastlanmamıştır. Biz de burada Kādî Abdülcebâr'ın imamet, kerâmet ve velâyet konularındaki fikirlerinden yola çıkarak, Hatmü'n-Nübüvve'ye eleştiri getirenler karşı Mu'tezile'nin olası tutumunu ortaya koymaya gayret göstereceğiz.

İmamiyye'ye göre imamet, ilahî bir görev olması noktasında nübüvvet gibidir.¹¹² ayrıca Şerif el-Murtaza (öl. 436/1044)'ya göre nas ile imam tayin etmek, lütuf teorisi gereği olarak Allah'a vaciptir. Murtaza, Mu'tezile'nin metodunu kullanarak, nübüvvet ile imameti aynı kefeye koymaya çalışmıştır.¹¹³ Esasında Mu'tezile âlimleri de bu mevzuda aynı olmasa da paralel düşünceler benimsemiştir. Bazılarına göre imamet aklî, kimilerine göre de şer'î açıdan vaciptir.¹¹⁴ Mu'tezile'nin Şia'yı tenkit ettiği önemli hususlardan biri imamların günahsız olması meselesidir. Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile nazarında sadece peygamberler ismet sıfatına sahiptir. Ancak Şia'ya göre imamlar da günahsızdır. Mesela Hişâm b. Hakem (öl. 179/795)'e göre masum olmak imamlar için zarurettir. Zira yanlış yaptıkları takdirde Allah imamları uyarmaz. Diğer taraftan peygamberlerin ismet sıfatına haiz olmaması caizdir. Çünkü onlar Allah tarafından uyarılır.¹¹⁵ Görüldüğü üzere Şia, imamet ile nübüvveti aynı kefeye koyma gayreti içinde olmuştur. Onların asıl gayesi ise, Hz. Peygamber'den sonra da nübüvvetin, imamet vasıtasıyla devam ettiğini ima etmektir. Kādî Abdülcebâr'ın nazarında bu tutum yanlıştır. Şüphesiz imamların ahlaklı, faziletli, dindar, adaletli ve erdemli olmaları elzendir. Ancak onların bu özelliklere haiz olması, ismet sıfatına sahip oldukları anlamına gelmemelidir. Peygamberin masum olma gerekliliği mutlakdır. Çünkü onlar nübüvvetin delilidir. Oysaki imamlar böyle bir vasfa sahip değildir. Onların yalnızca vali ve emirlerin vazifesine benzer şekilde, şer'î hükümleri yerine getirmek gibi görevleri söz konusudur.¹¹⁶

Kādî Abdülcebâr, nübüvvetin imametten farkını ortaya koyarken mucizeye de değinmiştir. Ona göre resul ve nebilerin nas ile tayin edilmesi şarttır. Zira onlar, kendisi hakkında delil bulunması icabeden bir vazifeyi icra etmektedir. Yani nübüvvetin ispatlanabilmesi için mucize zorunludur. Diğer taraftan imamet, yerine getirilen görevler cihetinde bir kanıt değildir. Bu itibarla onun nas ile tayin edilmesi

¹¹² Hulusi Arslan, *İslam Düşünce Geleneğinde Şia-Mu'tezile Etkileşimi* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 203.

¹¹³ Niyazi Kahveci, *Mu'tezile ile Şia Arasındaki Siyasal Tartışma* (Ankara, 2006), 34, 142; Arslan, *Şia-Mu'tezile Etkileşimi*, 204.

¹¹⁴ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-âd* (Kahire, 1965), 20/17-25, 41; Kādî Abdülcebâr, *Şerh*, 757-759.

¹¹⁵ Eş'arî, *Makâlât*, 73; Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 67-68; Arslan, *Şia-Mu'tezile Etkileşimi*, 211-212.

¹¹⁶ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 20/75-76.

gerekli değildir.¹¹⁷ Kādî Abdülcebbar, nübüvvet ve imametini farkını ismet ve mucize doktrinleriyle ortaya koymaya çalışmıştır. Kādî Abdülcebbar göre nübüvvet özel bir mana olup imamet ile karıştırılmamalıdır. İmamet beşerî ve politik bir müesseseye iken nübüvvet ilahî kaynaklı bir makamdır. Özetle, nübüvvet imametten daha özel ve farklı bir görevdir. Öte yandan nübüvvetin, imamlar aracılığı ile sürdüğünü ima eden fikirler kanaatimizce doğru olmayıp Hz. Muhammed'den sonra resul ya da nebi gelebileceğine ihtimal vermek İslam'ın nübüvvet anlayışına aykırı bir durum arz etmektedir. Kādî Abdülcebbar'ın meseleye dair yaptığı açıklamalar, nübüvvet makamını diğerlerinden özel ve üstün tutma gayretinden ileri gelmektedir. Kādî Abdülcebbar'ın keramet ve velayet hakkındaki fikirlerine bakıldığında imamet hakkındaki tutumun bir benzerini de bu mevzuda ortaya koyduğu görülmektedir. Cubbâiler gerek sahabe gerekse sıradan insanlarda kerametini vuku bulamayacağını ileri sürmüştür. Ebû Hâşim el-Cubbâî'ye göre keramete benzer hâdiselerin yalnızca peygamberlerin elinde gerçekleşmesi mümkündür. Bunlara da mucize denmektedir.¹¹⁸ Kādî Abdülcebbar da aynı fikirdedir.¹¹⁹ Mu'tezile kelâmında mucizenin birtakım şartları vardır. Onlar mucize ile sihir, hile vb. hâdiselerin arasındaki farkı açık bir şekilde vurgulamıştır. Bu itibarla onlar, velâyeti kabul etmenin yanı sıra velilerin elinde gerçekleşebileceği ileri sürülen, mucize gibi olağanüstü hâdiselerin bir gerçekliğinin olmadığını ileri savunmuştur. Mu'tezile bu meselede Ehl-i Sünnet'ten de ayrılmış görünmektedir. Zira Ehl-i Sünnet'e göre kerâmet velilerin elinde gerçekleşir, onların alâmetidir ve hakikate tâbîdir.¹²⁰

Hz. Muhammed'in risâletini kabul etmenin yanı sıra onun peygamberlerin sonuncusu olmadığını, nübüvvetin bazı şekillerde devam ettiğini savunanlara karşı Kādî Abdülcebbar'ın tavrı çok açıktır. Muarızlar çoğunlukla, kerâmeti mucize ile aynı kefedey göstermek, imamların masum olduğunu gündeme getirmek gibi mevzulardan hareketle, Hz. Muhammed'den sonra da resuller gelebileceğini ima etmektedir. Kādî Abdülcebbar ise kerâmeti en baştan kabul etmemek ve mucize ile sıradan hâdiselerin arasındaki farkı ortaya koymak suretiyle bu fikirleri bertaraf etmektedir. Öte yandan Kādî Abdülcebbar imamların ismeti konusuna da temas etmiş, böyle bir şeyin söz konusu olmadığını söyleyerek imamların nübüvveti devam ettirmesine ilişkin, ortaya atılan bir fikre itibar etmemiştir. Kanaatimizce Kādî Abdülcebbar'ın takındığı tavır tutarlı bir yapı görüntüsü vermektedir. Nitekim kerâmet, velâyet ve imamet gibi meseleler, ahkâmın aslından değil, tâlî unsurlar şeklinde anlaşılmalıdır. Tarih boyunca bu şekilde adını duyurmuş insanlar, nübüvvet olan güvene zarar vermekle kalmamış, pek çok insanın da yanlış itikat sahibi olmasına neden olmuştur. Bu da

¹¹⁷ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 20/101.

¹¹⁸ Abdilkerîm eş-Şehristânî, *el-Mîlel ve'n-nihâl* (Beirut: Dâru'l-Kitâbü'l-İlmîyye, 1992), 1/84-85.

¹¹⁹ Kādî Abdülcebbar, *el-Muhtasar*, 139.

¹²⁰ Sâbûnî, *el-Bidâye*, 112-113.

inanç noktasında “dinî yorgunluğa” neden olmuştur. Çünkü bu gibi meseleler gündemde kaldıkça araştırmacılar, düşünürler ve diğer insanlar, dinin aslını idrak etmek yerine, sürekli tâli yollarda çırpınacaktır. Bu da “dinî yorgunluğun” artmasına neden olacaktır.

7. Hz. Muhammed’in Nübüvveti

Hz. Muhammed’in nübüvvetini reddedenler çoğunlukla iki açıdan eleştiride bulunmuştur. Birincisi doğrudan onun mucizelerine, yaşadığı hâdiselere vb. atıfta bulunarak yapılan eleştirilerdir.¹²¹ İkincisi de Kur’ân’ın, birçok tenakuzu ve yanlışlığı içerdiğine ilişkin eleştiridir. Böylece Kur’ân’ın i’câzı görmezden gelinmiş, dolayısıyla Hz. Muhammed’in risâletine kanıt olamayacağı ileri sürülmüştür.¹²² Şimdi Hz. Muhammed’in peygamberliğine yönelik doğrudan eleştirilere Kādî Abdülcebbar’ın verdiği cevaplar ele alınacaktır.

7.1. Hz. Muhammed’in Nübüvvetine Yöneltilen Eleştirilere Verilen Cevaplar

Hz. Muhammed’in risâletine birçok noktada itiraz yöneltilmiştir. Uhud’da Allah’ın Müslümanlara yardım göndermemesi, İsrâ ve Miraç hâdiselerinin mahiyeti ve keyfiyeti vb. mevzularda Ebû İshâ el-Verrâk ve İbnü’r-Râvendî’den birçok itiraz gelmiştir. Ancak bu çalışmada bilhassa Kādî Abdülcebbar’ın cevap verdiği itirazlar değerlendirilecektir.

Bedir Savaşı ve Melekler

Bu meselede muarızlardan gelen itiraz gayet nettir: Allah Bedir’de Müslümanlara melekler aracılığıyla yardım etti de neden Uhud’da aynı yardımı göndermedi? Öte yandan Bedir Savaşı’nda edilen yardım, yalnızca yetmiş kişinin öldürülmesine kâfi geldi. Bilindiği gibi Uhud Savaşı’nda müşrikler galip oldu. Burada Bedir Savaşı’nda da böylesine bir ilahî yardımın olmadığı ima edilmeye çalışılmıştır. Yani muarızlar “Bedir Savaşı’nda yardım gerçekleşti de Uhud’da neden gerçekleşmedi? Demek ki esasında Bedir Savaşı’nda da yardım gelmedi” gibi bir tavır takınarak Hz. Peygamber’i yalanlamış ve onun nübüvvetini reddetmişlerdir. Bu itiraz Ebû İshâ el-Verrâk¹²³ ve İbnü’r-Râvendî¹²⁴’ye aittir.

Kādî Abdülcebbar, öncelikle, Bedir Savaşı’nda Allah’ın yardım göndermesine rağmen sadece yetmiş müşrikin öldürülmesi ile ilgili itirazı ele alarak cevaplamıştır. Ona göre sadece ölü sayısına bakıp Allah’ın yardım göndermediğini söylemek son derece mantıksızdır. Çünkü Bedir Savaşı’nda yetmiş ölünün yanı sıra yetmiş kişi de

¹²¹ Kādî Abdülcebbar, *Tesbîr*, 1/46-50, 2/406-432.

¹²² Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 16/346-433.

¹²³ Bedevî, *Târîh*, 90.

¹²⁴ Mâtüridî, *Tevhîd*, 288.

esir alınmış, geri kalan düşmanlar ise kelimenin tam anlamıyla hezimete uğratılmıştır.¹²⁵ Burada muarızların itirazı yersiz olduğu kadar, Kādî Abdülcebbâr’ın verdiği cevap da tatmin edici görünmektedir. Zira savaşta bir tarafın ezici üstünlüğünün olup olmadığı sadece ölü sayısı ile belirlenmez. Ölülerin yanında tutuklanan esirler, savaşta ağır veya hafif yara alanlar ve elde edilen ganimetlerin de hesaba katılması gerekir.

Kādî Abdülcebbâr Allah’ın bir savaşta Müslümanlara yardım gönderip diğerinde göndermemesinin akla aykırı olmadığını belirtmiştir. Ona göre Allah’ın, peygamberini bazen rahatlatması, onu sürekli rahat tutmasını gerektirmez. Zaman zaman peygamberine hastalık ve musibet verip onun sabretmesini isteyebilir. Bazen O’na yardım eder bazen de yardımını çekerek sıkıntıya girmesini ve yine sabretmesini isteyebilir. Kādî Abdülcebbâr’a göre böyle bir itirazda bulunmak son derece anlamsız ve tutarsızdır. Çünkü zaten Hz. Peygamber’in, her işinde Allah’tan yardım aldığını beyan eden bir söylemi ve iddiası yoktur.¹²⁶ Kādî Abdülcebbâr, bu gibi itirazların İslam’a asla zarar veremeyeceğini beyan ederek gelen itirazlar neticesinde İslam’ın işlenmiş altına dönüştüğünü belirtmiştir. Zira altın ateş ile temas ettiği zaman güzelliği artar. Hz. Peygamber zamanında kendisine düşmanlık besleyen birçok müşrik, Yahudi ve Hristiyan vardı. Onlar akıllı ve kurnaz kimselerdi. Yıllarca Hz. Peygamber’in izini sürmelerine rağmen, onun tek bir yanlısını bile görememişlerdir. Şayet görselerdi onu hemen ortaya çıkarır, onu tekzib ederlerdi.¹²⁷ Konuyla ilgili Mâtürîdî’nin görüşü de kayda değerdir. Ona göre Bedir Savaşı’nda bazı tanınmayan başların ve silüetlerin olması, ayrıca bunun müşrikler tarafından da itiraf edilmesi, meleklerin yardım ettiğini göstermektedir. Öte yandan ona göre Allah’ın Bedir’de Müslümanlara bu şekilde yardım edip Uhud’da aynı şekilde etmemesi, Bedir’in Müslümanlar için bir ilk olmasından kaynaklanmaktadır. Allah ilk savaşta hakkı galip, bâtılı mağlup etmek istemiştir.¹²⁸ Kādî Abdülcebbâr’a dönecek olursak o, yukarıdakileri söyledikten sonra Bedir Savaşı’nda Allah’ın Müslümanlara yardım etmek üzere melekler gönderdiğini beyan eden haberlerden bahsetmiştir. Bu haberlerin sayısı çok olmakla birlikte biz birkaç tanesine değineceğiz.

Hâris b. Hişâm’ın yorgun bir şekilde Mekke’ye girdiğini gören Ebû Temîm el-Eslemî, ona savaşın nasıl devam ettiğini sorunca şöyle cevap aldı: “Alaca atlar üstünde beyaz elbiseli adamlar vardı ve sanki gökyüzünde uçuyorlardı. Bizim yenilmemize onlar sebep oldu.” şeklinde olmuştur.¹²⁹ Kādî Abdülcebbâr burada düşmanların bile

¹²⁵ Kādî Abdulcabbâr, *Tesbît*, 2/404-407.

¹²⁶ Kādî Abdulcabbâr, *Tesbît*, 2/407.

¹²⁷ Kādî Abdulcabbâr, *Tesbît*, 2/407.

¹²⁸ Mâtürîdî, *Tevhîd*, 288.

¹²⁹ Kādî Abdulcabbâr, *Tesbît*, 2/408.

aynı olaya şahitlik ettiğini vurgulamak için söz konusu haberi delil olarak kullanmıştır.

Diğer bir habere göre: Hâkim b. Hizâm, Müslüman olduktan sonra kör olmuştu. Bedir Savaşı'nda Müslümanlar'a karşı savaşmıştı ve bir defasında şu cümleyi kurdu “Şayet gözlerim âma olmasaydı meleklerin indiği yeri size gösterirdim.”¹³⁰ Bu haber de Kādî Abdülcebbâr'a göre Bedir Savaşı'nda meleklerin Müslümanlara yardım ettiğini gösteren bir delildir.

Diğer bir habere göre: Ebû Sufyan, yenilgi ile Mekke'ye gelince Ebû Leheb, ona savaşın durumunu sorunca Ebû Sufyan yenildiklerini haber verdi. Bunun üzerine Ebû Leheb “Sayıları bizden fazla mıydı?” diye sorunca Ebû Sufyan sayıca kendilerinin fazla olduklarını, fakat alaca atlar üzerinde beyaz kıyafetli adamların kendilerini hezimeye uğrattıklarını söylemiştir. Orada bulunan azatlı köle Ebû Râfi “Onlar melekti.” deyince Ebû Leheb üzerine saldırıp onu hırpalamıştır.¹³¹ Buna benzer örnekleri artırmak mümkündür.¹³²

Kādî Abdülcebbâr muarızlardan gelen bu itirazı, öncelikle Hz. Peygamber'in, Allah'ın her işinde kendisine yardım ettiğini belirten bir sözünün olmadığını söyleyerek bertaraf etmiştir. Ona göre Allah, dilerse elçisine yardım gönderir, dilerse göndermez. Ayrıca Müslümanların sayıca az olmalarına karşın yetmiş kişiyi öldürüp yetmiş kişiyi esir alması, öte yandan düşman askerlerinin geri kalanlarını büyük bir hezimeye uğratmaları, Allah'ın melekler aracılığı ile Müslümanlara yardım ettiğini göstermektedir.

7.2. Kādî Abdülcebbâr'ın Kur'ân-ı Kerim'e Yöneltilen İtirazlara Verdiği Cevaplar

Çalışmamızın bu başlığında Kur'ân-ı Kerim'in ilahî kökenli olduğuna ve içindeki bilgi ve mesajların güvenilir olduğuna yöneltilen bazı itirazlar ve bu itirazlara Kādî Abdülcebbâr'ın verdiği cevaplar incelenip değerlendirilecektir. Burada muarızların itirazları iki noktada toplanmıştır. Birincisi, Kur'ân'ın Allah sözü olmasına yönelik itiraz, ikincisi ise Kur'ân'ın Hz. Peygamber'in nübüvvetine delil teşkil eden en büyük mucize olmasına yönelik itirazdır. Hz. Peygamber'in nübüvvetine yöneltilen eleştirilere bakıldığında bu eleştirilerin genellikle Kur'ân âyetlerinden yola çıkarak ileri sürüldüğü anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Kur'ân'a yöneltilen itirazlar, aslında Hz. Peygamber'in nübüvvetine yöneliktir. Şunu da hemen belirtmek gerekir ki Kur'ân'ın i'câzına yönelik itirazların tamamı İbnü'r-Râvendî'ye aittir. Onun bu itirazları kendisine atfedilen *Kitâbü'd-Damîğ* adlı eserde yer almaktadır. Söz konusu eser

¹³⁰ Kādî Abdülcebbâr, *Tesbîr*, 2/408.

¹³¹ Kādî Abdülcebbâr, *Tesbîr*, 2/408.

¹³² Bedir Savaşı'nda Allah'ın Müslümanlara melekler aracılığı ile yardım ettiğini beyan eden haberler için ayrıca bk. Kādî Abdülcebbâr, *Tesbîr*, 2/408-410.

günümüze ulaşmadığı için itirazlara Kādî Abdülcebbar'ın çeşitli eserlerinden ulaşılmaktadır.¹³³

Kādî Abdülcebbar, İbnü'r-Râvendî'nin Kur'ân âyetlerinin çelişki içerdiğine dair iddialarını, üstatları Ebû Ali ve Ebû Haşim'in ağzından hareketle müdafaa etmiştir. İbnü'r-Râvendî bu anlamda birçok âyet üzerinden itirazlarda bulunmuş ve Mu'tezilî âlimler de bu itirazlara cevaplar vermiştir.

İbnü'r-Râvendî'ye göre “şeytanın hilesi zayıftır”¹³⁴ âyeti ile “şeytan onlara Allah'ı anmayı unutturmuştur.”¹³⁵ ve “şeytan onlara yaptıklarını süslü göstermiş ve onları dalâlete saptırmıştır.”¹³⁶ âyetleri arasında tenâküz söz vardır. Zira ona göre şeytanın hilesi zayıfsa, insanları nasıl yoldan çıkarabiliyor?¹³⁷

Ebû Ali el-Cubbâî bu itirazı şöyle bertaraf etmektedir:

İblisin hilesinin zayıf olması, inkârcıya zarar vermeye güç ve yetkisinin olmamasına ilişkin bir durumdur. İblis yalnızca inkârcıya vesvese verip ve onu günaha yönlendirir. Eğer kâfir buna uyarsa zarar görür, uymazsa kâfirin durumunda bir değişme söz konusu olmaz. Ebû Ali el-Cubbâî'ye göre iblisin durumu, mal varlığını ona vermesi için zengine telkinde bulunan onu ikna etmeye çabalayan bir yoksula benzer. Burada tercih zenginindir. Eğer zengin, yoksulun ikna çabalarına kanıp malını ona verirse, bu yoksulun ikna gücünden değil, zengin kimsenin görüş, fikir ve düşünce zayıflığından dolaydır. İblisin kâfirle olan münasebeti de bu minvaldendir. Bu itibarla Ebû Ali el-Cubbâî'ye göre iblisin kâfiri kandırması ve onu yoldan çıkarması esasında mecazî manadadır. Diğer bir söylemle kâfirin iblisin hilesine aldanması, iblisin hilesinin zayıf olduğu realitesini değiştirmemektedir. Allah iblisin hilesinin zayıflığından çok, kâfirin iradesinin zayıf olmasını vurgulamıştır. Diğer taraftan iblisin hilesi zayıftır. İblis yalnızca vesvese verir. Ebû Ali el-Cubbâî'ye göre söz konusu vesvese olmasa dahi kâfir yine inkâr edecekti. Çünkü kâfir, küfre düştüğünden dolayı şeytanın telkinlerine itibar etmiştir. Kâfir, iblis telkin etmeden önce de küfür halinde olduğundan, iblisin davetinin herhangi bir etkisinden söz edilemez. Farklı bir deyişle kâfir, iblisin davetine icabet ettiği için kâfir olmamış, aksine kâfir olduğundan dolayı onun telkinlerine kanmıştır.¹³⁸ Ebû Haşim el-Cubbâî ise bu mevzuda Ebû Ali el-Cubbâî'den gibi düşünmemektedir. Ona göre iblisin daveti insanda günaha dair arzu ve isteği

¹³³ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 16/389-425; Ebû İsa el-Verrâk'ın da Kur'an'a yönelik birtakım itirazları vardır. Geniş bilgi için bk. Mâtürîdî, *Tevhîd*, 273-301.

¹³⁴ en-Nisa 4/76.

¹³⁵ el-Mücâdele 58/19.

¹³⁶ en-Neml 27/24.

¹³⁷ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 16/390-392.

¹³⁸ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 16/392.

artırır. Dolayısıyla vesvese kâfirin eylemi üzerinde etkilidir.¹³⁹ Zemaşerî ise iblisin vesvesesinin inanan insanlar için önemli olmadığını beyan etmiştir.¹⁴⁰ Kādî Abdülcebâr, meseleye “muhtelif” ve “tenakuz” kavramlarının farklı manalar taşıması cihetiyle yaklaşmıştır. Farklı bir söylemle, Kādî Abdülcebâr iblisin hilesinin zayıf olmasının, kişinin küfre düşmesine engel teşkil etmediğini, bu iki durumun çelişki içermediğini öne çıkarmak istemiştir. Sonuç olarak iblisin hilesi zayıf olsa da insan iradesi zayıf olunca kişinin küfre düşmesi kaçınılmazdır.

7.2.1. Kur’ân’ın Belâgat ve Fesahati

Kādî Abdülcebâr’a göre Kur’ân mana ve i’caz yönünden önemli bir mucizedir. Çalışmanın bu başlığında Kur’ân’a i’caz bağlamda yöneltilen itirazlar ve Kādî Abdülcebâr’ın bu itirazlara verdiği cevaplar değerlendirilecektir. Kur’ân’ın mucize olması meselesi, akıllara bilhassa belâgat konusunu getirmektedir. Farklı bir deyişle Kur’ân’ın metin olarak mucize olması, sahip olduğu benzersiz belâgat niteliklerini öne çıkarmaktadır.

Belâgat, kişinin zihnindeki bir düşünceyi muhatabına eksiksiz iletmeye engel olacak bir kısalığı veya gereksiz uzatmaları bırakarak aktarmasına denir.¹⁴¹ Kur’ân’ın mucize oluşuna itiraz eden birtakım kişi ve guruplar, bilhassa tekrar eden âyetleri sebep göstererek onun mucize olmadığını iddia etmiştir.¹⁴² Muarızlar bazı surelerde, anlatılmak istenen sözün fazla uzatılmasını da eleştirerek Kur’ân’ın mucize olmadığını savunmuştur.¹⁴³ Diğer taraftan birtakım kelimelerin yabancı kökenli olması¹⁴⁴ ve ilahî sözün evrenselliğine ilişkin itirazlar da vardır.¹⁴⁵ Burada kimin bu itirazları öne sürdüğü Kādî Abdülcebâr tarafından söylenmemekle birlikte, onun İbnü’r-Râvendî olduğu muhtemeldir.

7.2.2. Kur’ân’daki Tekrarlar

Ebû Ali el-Cubbâî’ye göre, dilde tekrar belâgat ve fesahate bir zarar vermez. Bu uygulama, dilde fesahat derecesi yüksek olanların sık sık yaptığı bir şeydir. Dilde fasih olan kişiler aynı hâdiseyi farklı zamanlarda muhtelif lafız ve kelime guruplarını kullanarak anlatılan mevzunun bağlamına uyacak bir üslup ile anlatırlar. Bu durum onların nazarında ayıplanmayı değil, övgüyü gerektirecek bir harekettir. Ebû Ali el-Cubbâî’ye göre eğer bir cümle ya da hâdiseye aynı yerde art arda tekrar edilmişse, bu

¹³⁹ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 16/392.

¹⁴⁰ Zemaşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmidî’t-tenzîl*, 2/190.

¹⁴¹ Metin Özdemir, *Mu’tezile’nin Kur’ân Müdafaası* (Ankara: Fecr Yayınları, 2011), 201.

¹⁴² Kādî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 16/397.

¹⁴³ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 16/401.

¹⁴⁴ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 16/406.

¹⁴⁵ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 16/425.

durum belâgat ve fesahat açısından doğru olmaz.¹⁴⁶ O Kur’ân’daki tekrarlarla yöneltilen itirazlara cevap olacak mahiyette şu açıklamaları yapmıştır:

“Allah Kur’ân’ı 23 yılda peyderpey gönderdi. Hz. Muhammed’in sadrı (kalbi) inkârcıların ve ona eziyet ve zulüm yapmak niyetinde olanların yaptıklarından dolayı daralıyordu. Böylesi zamanlarda Allah ona önceki peygamberlerin başından geçenleri vahyediyo, böylece Hz. Muhammed Allah’ın izzet ve azametine şahit olup rahatlıyordu. Allah da bu meseleye ilişkin şu âyeti göndermiştir: “Peygamberlerin haberlerinden senin kalbini teskin edeceğimiz her haberi sana anlatıyoruz.”¹⁴⁷ Hz. Muhammed’in göğsü sıkıştığında kıssaların nazil olması bir gereklilik hâline gelmiştir. Hz. Muhammed bu kıssaları öğrendikçe teselli buluyor ve rahatlıyordu.”¹⁴⁸

Görüldüğü gibi söz konusu tekrarlar belli bir amaca binaen vahyedilmiştir. Bunlar ayrıca sıradan tekrarlar olmayıp içinde anlatılan her konunun bağlamı ile uyumlu olacak ve anlatılan konunun önemini ön plana çıkaracak bir mahiyet arz etmektedir. Bu bağlamda tekrarların rastgele, düşünülmeden yapılmış, maksatsız bir icraat olmadığı açıktır.

Ebû Ali el-Cubbâî, yukarıdaki açıklamaları yaptıktan sonra Rahman Suresi’nde tekrar eden “*Hâla Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlıyorsunuz?*” âyetini ele alarak bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Ona göre bu âyetin tekrar edilmesinde Hz. Peygamber’i teselli edecek bir yön bulunmamaktadır. Aslında Ebû Ali bunları bir tekrar olarak da kabul etmemiştir. Çünkü söz konusu âyet, farklı nimetler zikredildikten sonra tekrarlanmıştır. Dolayısıyla bu tekrarlar şu şekilde anlaşılmalıdır: “*Hâla Rabbinizin zikredilen nimetlerinden hangisini yalanlıyorsunuz?*” Ona göre her ne kadar bu âyetler görüntü itibariyle tekrar edilmiş görünse de anlam itibariyle her tekrar kendinden önceki âyetin bağlamı ile ele alınmalıdır. Sözün bazen günlük hayatta da tekrar edilmesi, kastedilen anlamın hâsıl olması için gerekmektedir. Çocuğuna büyük emekler vermiş bir baba, çocuğuna saygısızlık yaptığında “Sana bu denli emek vermeme rağmen kızdırıyor musun beni?” sözünü tekrar etmesi buna örnek verilebilir. Buradaki tekrar amaçsız olmayıp babanın kastettiği duyguyu karşı tarafa aktarmanın bir yolu olarak düşünölmelidir. Durum böyle olunca tekrar edilen söz, belâgat açısından daha da değerli olmaktadır.¹⁴⁹

7.2.3. Kur’ân’da Sözün Uzatılması

Kādî Abdülcebâr, Kur’ân’da sözün gereksiz uzatılmasına ilişkin, İbnü’r-Râvendî tarafından bazı itirazların olduğunu belirtmiştir. Bu itirazlara göre Kur’ân’da sözün

¹⁴⁶ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 16/397.

¹⁴⁷ el-Hûd 11/120.

¹⁴⁸ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 16/397.

¹⁴⁹ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 16/398-399.

uzatılması, onun sanat ve fesahat açısından itibarına gölge düşürmektedir. Bu itiraza daha çok Mu'tezile'den Ebû Hâşim cevap vermiştir.

Ebû Hâşim, bir sözün doğruluğunun, güzelliğinin ve ifade ettiği anlam zenginliğinin kendisine ihtiyaç hâsıl olmasıyla ortaya çıktığını belirtmiştir. O bu konuda şu âyeti örnek vermiştir: “Sizlere Valideleriniz, kız çocuklarınız, kız kardeşleriniz... (ile nikâh kıymanız) haramdır.”¹⁵⁰ Söz konusu âyette Müslümanın evlenmesi haram olduğu yakınları bildirilmiştir. Ebû Hâşim el-Cubbâî'ye göre bu âyette mevzu bahis olan kişilerin tamamını içine alacak şekilde bir sözcük olmadığından, konunun tam anlaşılması için evlenmenin haram olduğu bireyler tek tek belirtilmiş ve uzatmaya gidilmiştir. Böyle durumlarda manayı doğru ifade etmek amacıyla sözü gerektiği kadar uzatmak elzemdir. Örneğin söz konusu âyette kendisiyle evlenilemeyecek kadınlar bildirilmiştir. Dolayısıyla bunun noksansız bir biçimde açıklanması gerekir.¹⁵¹

Ebû Hâşim el-Cubbâî'ye göre lafin uzatılması, yalnızca kısa ve öz beyanın mümkün olduğu durumda kınanabilir. Anlatılmak istenen düşünce kısa ve öz bir tarzda beyan etmeye imkân vermiyorsa, lafin uzatılması kınanmaya tâbi olmaz. Hatta bu durumda sözün uzatılması daha makbuldür. Bilhassa sözün havada kaldığı, gereksiz manaların ayıklanması ve özellikle duygu ve düşüncelerin ifade edilmesi icap ettiği durumlarda sözün uzatılması daha edal kabul edilmiştir.¹⁵² Ebû Hâşim el-Cubbâî meselenin açıklığa kavuşması adına şu örneği vermiştir: Bir kadın “Ben çocuklarımı terbiye etmekle meşgulüm” dediğinde eğer kastettiği şey, bu meşguliyetten dolayı başka bir işle uğraşmadığı ve bunu hakkıyla yerine getirdiği ise burada çocuklarını nasıl terbiye ettiğinden söz etmesi abestir. Öte yandan yukarıdaki sözden kasıt, çocukların uyarılması veya terbiye edilmesi gereken hâller ise böylesi bir durumda sadece bu sözü söylemek bir noksanlık kabul edilmiştir.¹⁵³ Mu'tezile'ye göre sözün uzatılması veya kısa tutulması, ihtiyaca göre değişmektedir. Bazen sözün uzatılması abes karşılanırken bazen de gerekli görülmüştür. Önemli olan anlatılmak istenen mânânın eksiksiz bir şekilde ifade edilmesidir. Kısa veya uzun olması önemli değildir.

7.2.4. Kur'ân'daki Yabancı Kökenli Kelimeler

Kur'ân-ı Kerim'in dili Arapça'dır. Bu bilgi Kur'ân'da da geçmektedir.¹⁵⁴ Bununla birlikte Kur'ân'ın mucize olduğunu inkâr eden bazı gruplar, onda Arapça kökenli olmayan yabancı kavramların bulunduğunu, bu durumun da âyetlerde Kur'ân'ın Arapça olarak indirildiğine ilişkin beyana tenakuz arz ettiğini iddia etmişlerdir. Kādî Abdülcebâr'a göre Kur'ân'da yabancı kökenli kelimeler olsaydı, Kur'ân'ın ilk

¹⁵⁰ en-Nisa 4/23.

¹⁵¹ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 16/400-401.

¹⁵² Kādî Abdülcebâr, *el-Münye ve'l-emel* (İskenderiye, 1972), 132.

¹⁵³ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 16/401-402.

¹⁵⁴ el-Yusuf 12/3; eş-Şuarâ 26/195.

muhatapları bu kelimeleri bilmediklerini söylerdi. Böyle bir durum olmadığına göre söz konusu itiraz temelsiz ve yersizdir. Örneğin Kur'ân'da geçen "siccîl" ve "istebrak" gibi kelimelerin Farsça olduğunu söylemek yanlıştır. Nitekim Araplar, söz konusu kelimeler okunduğunda bunlarla neyin kastedildiğini gayet güzel anlıyor, dahası bu kelimeleri kendileri de kullanıyorlardı.¹⁵⁵

İbnü'r-Râvendî'nin bu itirazına istinaden; Kādî Abdülcebâr'a göre önemli olan, anlatılmak istenen şeyin doğru bir şekilde ifade edilmesidir. Bu bağlamda bir topluluk kendi dillerine ait olmayan bir kelimeyi kullandığında, bu tavırdan o kelimenin söz konusu toplumun bir parçası olduğu anlaşılmalıdır. Zihindeki mânâyı muhataba aktarmak için her türlü kelime kullanılabilir. Örnek vermek gerekirse, cehennemde yetişen zakkum ağacının meyveleri ifade edilirken "Tomurcukları sanki şeytanların başları gibidir."¹⁵⁶ ifadesi kullanılmıştır. Bundan ne kastedildiği ilk muhataplar tarafından hemen idrak edilmiştir. Herkes iblisin yaratılış itibariyle kötü-çirkin olduğunu ve insanlar tarafından sevilmediğini bilmektedir. Cehennemde ateşin tazelenmesinden söz edilirken, bahsi geçen ağacın tomurcuklarının iblislerin kafalarına teşbih edilmesi, insanları günahattan menetmek amacıyla yapıldığı takdirde, isabetli bir tutum olduğu söylenebilir. Bu tür teşbihler yapmak suretiyle insanların aklında farklı fikirler oluşturmak belâgat ve fesahat açısından da muteberdir.¹⁵⁷ Fasih konuşmayı amaç edinen insanlar muhatapların idrak edemeyeceği tarzda sözcükler kullanmaktan kaçınır.¹⁵⁸

Kādî Abdülcebâr bir sözcüğün iki farklı dile ait olabileceğini söylemiştir. Örneğin Farsça bir sözcük aynı zamanda Arapça'da da bulunabilir. Farsça bir sözcüğün farklı bir dilde kullanılması, o kelimenin aynı zamanda o dile de ait olabileceğini gösterir. Kur'ân'da yabancı kökenli gibi görünen sözcüklerin kullanılması, söz konusu âyete tenâküz arz etmez. Kādî Abdülcebâr'a göre Kur'ân'da buna benzer sözcüklerin kullanılması, onların Arapça'ya yerleştiğini ortaya koymaktadır. Ona göre bir sözcüğün önceleri Farsça iken sonra değişime uğrayıp arapçalaşmış olması mümkündür. Zira bir sözcüğün bir dilden farklı bir dile intikal için ufak bir yenilenme dahi kâfidir. Kādî Abdülcebâr, tefsircilerin Kur'ân'da bazı sözcüklerin yabancı kökenli olduğunu beyan etmelerinden referansla, muarızların kendi fikirlerinde haklı olduklarını savunmaları yanlış bir tavidir. Zira tefsirciler bu sözcüklerin yabancı menşeli olduğunu ifade ederken esasında onların Arapça sözcükler olduğunu ancak başka dillerde de kullanıldığını ifade etmek istemektedir. Yoksa o sözcüklerin yabancı

¹⁵⁵ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 16/406.

¹⁵⁶ *es-Sâffât* 37/65.

¹⁵⁷ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 16/406.

¹⁵⁸ Özdemir, *Mu'tezile'nin Kur'ân Müdafası*, 215.

menşeli olduğunu ve Arapça'da kullanılmadığını savunmamışlardır. Aksi hâlde en başta belirtilen âyetlerle tenâküz söz konusu olurdu.¹⁵⁹

Sonuç

Tarihin hemen her döneminde kutsala, tanrı ve din düşüncesine yönelik birçok eleştiri ortaya atılmıştır. Bu inkâr düşüncesi bazen tanrı gerçeğini görmezden gelirken bazen de tanrının varlığını kabul etmekle birlikte din ve buna bağlı olarak nübüvvet mefhumunu reddetme yoluna gitmiştir. Berâhime, Sümeniyye gibi akımlar nübüvvete, özellikle aklın yeterliliği açısından itirazda bulunmuştur. Onlara göre ahlakın ve hakikatin kaynağı akıldır. İnsan aklı sayesinde doğru ile yanlış ayırt edebilir. Bu anlamda din, vahiy ve nübüvvet gibi müesseselere ihtiyaç yoktur. Bunların dışında İbnü'r-Râvendî, Ebû İsâ el-Verrâk ve Ebubekir er-Râzî gibi şahsiyetler, Hz. Muhammed'in nübüvvetine, Kur'ân'a yönelik birtakım itirazlarda bulunmuştur. Ayrıca tarihte Hz. Muhammed'in nebilerin sonuncusu olduğunu kabul etmeyenler de olmuştur. Mu'tezile'den Kādî Abdülcebâr nübüvvete yönelik söz konusu itirazları bertaraf etmeye çalışmıştır. Nübüvvetin gerekliliği konusundaki savunusunda özellikle aklın benimsediği bir takım ilkeleri öne çıkarmak, kulun menfaatini, teklifin ve imtihanın amacını vurgulamak suretiyle muarızların itirazlarını cevaplamıştır.

Hız. Muhammed'in nübüvvetine yönelik itirazlar ele alınırken özellikle tarihi kayıtlardan faydalanılmıştır. İsrâ Hadisesi ve Uhud Savaşı ile ilgili itirazlara verilen cevaplar buna örnek verilebilir. Kādî Abdülcebâr Hz. Muhammed'in nebilerin sonuncusu olduğuna dair itirazları ise daha çok neshin imkânı bağlamında bertaraf etmeye çalışmıştır. O, muarızların birtakım âyetleri bağlamından kopararak bunların çelişkili veya kusurlu olduğu ile ilgili itirazları, söz konusu âyetlerin bağlamını ortaya koymak suretiyle Kur'ân müdafaası yapmıştır.

Nübüvveti ve vahyi reddetme çabası dinlerin olduğu hemen her dönemde var olmuştur. Günümüzde Deizm adıyla ortaya çıkan akımın da aynı amaca hizmet ettiği görülmektedir. Onlar da nübüvvet müessesesini özellikle akıl açısından reddetmektedir. Deizm, Berâhime, Sümeniyye ve bahsi geçen mülhid şahısların nübüvvete ve Hz. Peygamber'e yönelik itirazlarını yakın dönemde tazeleyerek gündeme getirmiştir. Bu itibarla yapılan çalışmada nübüvveti inkâr düşüncesinin yeni bir olgu olmadığı anlaşılmıştır. Gerek Ehl-i Sünnet gerekse Mu'tezile âlimlerinden bazıları bu konuyu itina ile ele alarak nübüvveti ve Hz. Peygamber'in nübüvvetini inkâr edenlere gerekli cevapları vermiştir. Netice olarak Kādî Abdülcebâr'ın muarızların itirazlarına verdiği cevapların akılcı ve ikna edici tarzda olduğu kanaatine varılmıştır. Dolayısıyla Deizm düşüncesi ile mücadele etme noktasında, Ehl-i Sünnet

¹⁵⁹ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 16/405.

kelamının yanında Mu'tezile kelamına da gereken önemin verilmesi ve mezhep taassubunun bir kenara bırakılması gerekmektedir. Gerek Mu'tezile gerekse Ehl-i Sünnet kaynaklarında yer alan bu gibi tartışmaların sadeleştirilerek lise ders kitaplarında ve benzeri kaynaklarda işlenmesi isabetli ve sadra şifa olacaktır. Böylece günümüzde Deizm düşüncesinin ortaya attığı fikirlerin popülerliği ve geçerliliği ortadan kalkmış olacaktır. Ayrıca nübüvvet müdafaası niteliğindeki bu nakillerin, günümüzde ve gelecekte yeni söylemlerin ortaya konulmasına ilham olacağı düşünülmektedir.

İntihal Taraması	Bu makale intihal taramasından geçirildi.
Plagiarism Detection	This paper was checked for plagiarism.
Yayın Etiği	<i>Tetkik</i> dergisi, araştırma ve yayın etiği konusunda ulusal ve uluslararası standartlara bağlıdır. Basın Kanunu, Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu ile Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'ne uymaktadır. Ayrıca Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan uluslararası etik yayıncılık ilkelerini benimsemiştir. Dergimiz Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama İlkeleri'nde açıklanan yönergelere de tabidir. ¹⁶⁰
Publication Ethics	<i>Tetkik</i> is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on https://doi.org/10.24318/cope.2019.1.12
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Finansman	Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
Grant Support	The author(s) declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması	Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
Conflict of Interest	The authors have no conflict of interest to declare.
Açık Erişim Lisansı	Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
Open Access License	This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License
Telif Hakkı	Yazar(lar)
Copyright	Author(s)

160 <https://doi.org/10.24318/cope.2019.1.12>

Kaynakça | References

- Abrahamov, Binyamin. "The Barahima's Enigma: A Search for a New Solution". *Die Welt des Oriens* 18 (1987), 72-91.
- Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları, 1995.
- Aktepe, Orhan. "Kelâm İlmi Açısından Bedâ' Anlayışı". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/23 (2011), 97-116.
- Aktepe, Orhan. *Peygamberliğin Hz. Muhammed (s.a.v.) ile Sona Ermesi*. Erzincan: Doğu Kitabevi, 2000.
- Arslan, Hammet. "Mâtürîdî'nin Eleştirdiği 'Sümeniye', Budizm midir?". *Kastamonu Üniversitesi Matbaası*, 2017.
- Arslan, Hulusi. *İslam Düşünce Geleneğinde Şia-Mu'tezile Etkileşimi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- A'sem, Abdülemîr. *Târîhu ibni'r-râvendî el-mülhîd*. Beyrut: Dârü'l-Mâfâki'l-Cedîde, 1978.
- Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. Ankara: Selçuk Yayınları, 5. Basım, 1996.
- Bağdâdî, Abdülkâhir. *Usûlü'd-dîn*. İstanbul: Matba'atü'd-Devle, 1968.
- Ballıkaya, Cihan. "Pozitivizm: Tarihi Süreç İçerisindeki Gelişimi ve Sosyolojik Düşünceye Etkileri". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2015), 87-106.
- Bedevî, Abdurrahman. *Min târihi'l-ilhâd fi'l-İslam*. Beyrut: Dirâsetü'l-İslamiyye, 3. Basım, 1980.
- Bekir ve İlyas, Topaloğlu ve Çelebi. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 5. Basım, 2015.
- Bîrûnî, Ebû Reyhân. *Fihrist-i kitâbhâ-yı Râzî*, 1032.
- Calder, Norman. "Berâhime: Literal Yapı ve Tarihsel Gerçeklik". çev. Süleyman Akkuş. *Marife Dergisi* 1 (2003), 181-194.
- Comte, Auguste. *İslamiyet ve Pozitivizm*. çev. Özkan Gözel. İstanbul: Dergâh Yayınları, 4. Basım, 2017.
- Çetin, Erol. *İnancın İman Hayatına Yansıması Anlamında Deizm Eleştirisi*. İstanbul: Hiper Yayınları, 2. Basım, 2018.

- Dale, N. Daily. *Enlightenment Deism*. Pennsylvania: Dorrance Publishing, 1999.
- Dorman, M. Emre. *Deizm ve Eleştirisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2009.
- Endelüsî, İbn Cülcül. *Tabakâtü'l-etibbâi ve'l-hukemâi*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1985.
- Erünsal, E. İsmail. "Ebû İsa el-Verrâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/59-60. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn (İlk Dönem İslam Mezhepleri)*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Bahâîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/464-468. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Kadıyânîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/137-139. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Frolov, İvan. *Felsefe Sözlüğü*. çev. Aziz Çalışlar. İstanbul: Cem Yayınları, 1991.
- Gazzalî, Ebû Hamîd. *Kavâidü'l-akâid*. Beyrut: Âlemü'l-Kitâb, 2. Basım, 1985.
- Güç, Ahmet. "Sümeniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/132-133. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Gündüz, Şinasi. "Maniheizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/575-277. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Güngör, Harun. "Şamanizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/325-328. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Gürkan, Salime Leyla. *Yahudilik*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
- Hârizmî, Yusuf. *Mefâtihu'l-ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, ts.
- Hayyât, Ebu'l-Hüseyn. *Kitâbü'l-intsâr ve'r-redd alâ ibni'r-râvendî el-mülhîd*. y.y., ts.
- Hücvârî, el-Cüllâbî. *Keşfü'l-mağcâb*. çev. İ's'ad Abdülhâdî Kındîl. Beyrut, 1980.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl. *Lisânü'l-Arab*. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.

İbnü'l-Arabî, Muhiddin. *Fütûhatü'l-mekkiyye*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015.

İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec. *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.

İlhan, İlhan. "Bedâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/290-291. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

İpek, Mikail. *Mu'tezile'nin Nübüvvet Savunması*. Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.

İsfahânî, Râğîb. *Müfredât*. İstanbul: Pınar Yayınları, 3. Basım, 2012.

Kādî Abdülcebbar. *Tesbîtü delâilî'n-nübüvve*. Beyrut: Dâru'l-Arabiyye, ts.

Kādî Abdülcebbar. *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*. Kahire, 1965.

Kādî Abdülcebbar. *el-Münye ve'l-emel*. İskenderiye, 1972.

Kādî Abdülcebbar. *Mu'tezile'de Din Usûlü (el-Muhtasar fi usûli'd-dîn)*. çev. Murat Memiş. İstanbul: İz Yayınları, 2. Basım, 2011.

Kādî Abdülcebbar. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 3. Basım, 1992.

Kahveci, Niyazi. *Mu'tezile ile Şia Arasındaki Siyasal Tartışma*. Ankara, 2006.

Kaya, Mahmut. "Ebû Bekir Râzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/479-485. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Kirmânî, Hamîdüddîn. *el-Akvâlu'z-zehebiyye*. Beyrut: Dâru'l-Mehyû, 1977.

Koloğlu, Orhan Şener. "Kelâm ve Mezhepler Tarihi Literatüründe Berâhime". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2004), 159-193.

Kutluer, İlhan. "Câlînûs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/32-34. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Kutluer, İlhan. "İbnü'r-Râvendî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/179-184. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Kutluer, İlhan. "Pozitivizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/335-339. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-tevhîd*. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2018.

Narski, I. S. "Pozitivizm'in Ortaya Çıkışı ve Gelişimi". çev. Olca Geridönmez. *Evrensel Basım Yayın, Bilim ve Düşünce Kitap Serisi 3; Pozitivizm*. 25-119. İstanbul: Doğu Basın Yayıncılık, 2. Basım, 2013.

Nesefî, Ebu'l-Berekât. *el-i'timâd, fi'l-i'tikâd*. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye, 2011.

Nesefî, Ebu'l-Muîn. *Tabsratü'l-edille fi usûli-dîn*. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Özdemir, Metin. *Mu'tezile'nin Kur'ân Müdafaası*. Ankara: Fecr Yayınları, 2011.

Özdemir, Metin. "Mu'tezile'nin Nübüvvet Müdafaası". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2006), 47-64.

Pezdevî, Ebu'l-Yusr. *Usûlü'd-dîn (Ehl-i Sünnet Akâidi)*. çev. Şerafettin Gölcük. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2013.

Râzî, Ebû Bekir. *Resâilü'l-felsefiyye*. Mısır: Câmîatü'l-Füâdi'l-Evvel- Külliyyetü'l-Edêb, 1939.

Râzî, Ebû Bekir. *Tıbbü'r-rûhânî*. Kahire: Mektebetü'n-Nahzati'l-Mısriyye, 1978.

Râzî, Ebû Hâtim. *A'lâmü'n-nübüvve*. Lübnan: Dârü's-Sâkî, 2003.

Sâbûnî, Nûreddin. *el-Bidâye fi usûli'd-dîn (Mâtürîdiyye Akâidi)*. İstanbul: İFAV Yayınları, 10. Basım, 2014.

Seyyid Şerif, Cürçânî. *Mu'cemü't-ta'rifât*. Kahire: Dârü'l-Fazile, ts.

Sinanoğlu, Mustafa. "Seneviyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/521-522. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Sönmez, Vecihi. "Nübüvvet Yapılan İtirazlar Bağlamında İbnü'r-Râvendî ve Nübüvveti İnkâr Düşüncesi". 271-279. *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. Van: Ensar Yayınları, 2017.

Şehristânî, Abdilkerîm. *el-Milel ve'n-nihâl*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbü'l-İlmiyye, 2. Basım, 1992.

Taftazânî, Sa'düddîn. *Şerhu'l-akâid*. çev. Talha Hakan Alp. İstanbul: İFAV Yayınları, 4. Basım, 2017.

Tirmizî, Hakîm. *Hatmü'l-evliyâ*. Beyrut, 1965.

Tümer, Günay. “Brahmanizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/329-333. İstanbul: DİA, 1992.

Ya’kûbî, Ebu’l-Abbâs. *Târihu’l-ya’kûbî*. Beyrut, ts.

Yavuz, Salih Sabri. *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*. İstanbul: Pınar Yayınları, 1. Basım, 2012.

Zemahşerî, Ebu’l-Kâsım. *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmidi’t-tenzîl*. ed. Murat Sülün. İstanbul: TYEKBY, 1. Basım, 2018.

Kemâleddîn İbnü'l-Hümâm'a Göre Peygamberliğin Gerekliliği *

Suat Doğan | <https://orcid.org/0000-0002-2715-9658> | ssuatdgn@gmail.com

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi (Doktora Öğrencisi) | Türkiye | <https://ror.org/05ryem72>

Öz

İnsanlığın peygamberlere olan ihtiyacı ve Allah'ın insanlara peygamber göndermesinin gerekli olup olmaması hususları, İslam düşüncesinde üzerinde en çok durulan konulardan biridir. Nübüvvetin gerekliği konusu, birey ya da toplumun vahiy ve peygambere ihtiyaç duyup duymadığı, ihtiyaç duyuyorsa bunun hangi alanlarda olduğu tartışmasını içermektedir. “Allah tasavvuruna ulaşmak için peygamber gerekli midir, Allah'ın insanoğluna peygamber gönderme zorunluluğu var mıdır, Akıl peygamberlerin getirdiği dinî ve ahlâkî ilkelere ulaşabilme potansiyeline sahip midir, İyi ve kötünün bilinmesinde peygamberin bildirimini gerekli midir ve Kendilerine peygamberin daveti ulaşmayan toplumların ibadet sorumlulukları ne düzeydedir?” gibi sorular nübüvveti duyulan ihtiyaç kapsamında ele alınmaktadır. Çalışmamızda, Kemâleddîn İbnü'l-Hümâm'ın (öl. 861/1457) peygamberliğin gerekliğine dair görüşleri, *el-Müsâyeretü fi'l-akâ'idü'l-münçiyetü fi'l-âhire'* isimli eserinden hareketle tespitiye çalışıldı. İbnü'l-Hümâm'ın görüşleri Hanefî/Mâtürîdî ekole mensup bir mütekellim olması açısından dikkat çekmektedir. Çalışmamızda insanların peygamberlere ihtiyacı, Allah'ın peygamber göndermesinin gerekli olup olmadığı, salt akıl ile peygamberlerin getirdiği esasların tespitinin mümkün olup olmadığı ve iyilik-kötülüğün bilinmesinde peygamberlerin rolü konuları İbnü'l-Hümâm özelinde incelendi. Ayrıca “Peygamberlik neden gereklidir?” sorusuna İbnü'l-Hümâm'ın verdiği cevapların, günümüz açısından taşıdığı anlam da sorgulandı. Böylece bu çalışmada, İbnü'l-Hümâm'ın peygamberliğin gerekliği meselesine dair görüşleri, bütüncül bir bakış açısı ile yansıtmaya çalışıldı.

Anahtar Kelimeler

Kelâm, Mâtürîdîlik, İbnü'l-Hümâm, Nübüvvet, Akıl

- * “Kemâleddin İbnü'l-Hümâm'ın Nübüvvet Anlayışı” isimli yüksek lisans tezimizden (Yozgat: Yozgat Bozok Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020) istifadeyle üretilen bu çalışma, 28 Ağustos 2021 tarihinde Türkiye Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda sunulan yayımlanmamış bildirinin tam metnidir.

Geliş: 27.11.2021 Kabul: 21.03.2022 Yayın: 26.03.2022 Değerlendirme: Dış Bağımsız

Suat Doğan, “Kemâleddîn İbnü'l-Hümâm'a Göre Peygamberliğin Gerekliliği”, *Tetkik* 1 (2022), 95-122. <https://doi.org/10.55709/tetkikdersi.9>

The Necessity of Prophethood According to al-Kamāl Ibn al-Humām *

Suat Doğan | <https://orcid.org/0000-0002-2715-9658> | ssuatdgn@gmail.com

Ankara Yıldırım Beyazıt University (PhD Student) | Türkiye | <https://ror.org/05ryemn72>

Abstract

Humanity's necessity of prophets and whether it is necessary for Allah to send prophets to people is one of the most emphasized issues in Islamic thought. The debate on the necessity of prophethood includes the issues of whether the individual or society needs revelation and prophets, and if so, in what areas. Are prophets necessary to know Allah? Is it obligatory for Allah to send prophets? Can the reason per se know the religious and moral principles introduced by the prophets? Are the messages brought by the prophets necessary for the knowledge of the good and evil? To what extent are societies that did not receive the invitation from a prophet responsible for doing worship? Such questions are addressed with reference to the necessity of prophethood. In this study, we tried to determine al-Kamāl Ibn al-Humām 's (d. 861/1457) views on the necessity of prophethood, based on his work named *al-Musāyarah fī al-'aqā'id al-munjiyah fī al-ākhirah*. Ibn al-Humām's views are noteworthy in that he is a jurist and mutakallim who belongs to the Hanafī-Māturīdī school. We examined the subjects that people need prophets, the necessity of God to send prophets, the fact that it is not possible to determine the principles brought by the prophet with pure reason, and that a prophet is essential for knowing the good and evil. Moreover, this study tries to assess the meaning of the answers given by Ibn al-Humām to the question of why prophethood is necessary. In short, by using in-depth perspective, this study tries to reflect Ibn al-Humām's views on the necessity of prophethood.

Keywords

Kalām, Māturīdiyya, Ibn al-Humām, Prophethood, Reason

* This article, extracted from our master's thesis named "Kamal al-din Ibn Al-Humām's conception of prophethood" (Yozgat: Yozgat Bozok University, Master's Thesis, 2020) is the full text of the unpublished paper presented at the Turkish Social Sciences Symposium on 28, August 2021.

Received: 27.11.2021 Accepted: 21.03.2022 Published: 26.03.2022 Peer Review: Externally

Suat Doğan, "The Necessity of Prophethood According to al-Kamāl Ibn al-Humām", *Tetkik 1* (2022), 95-122. <https://doi.org/10.55709/tetkikdergisi.9>

© Author | CC BY-NC 4.0 Attribution-NonCommercial 4.0 International

RESEARCH ARTICLE

Giriş

Usûlü'd-din, dinin inanılması gerekli aslî hükümleri olarak akâidin ana çatısını oluşturur. Müslüman âlimler, İslâm inanç yapısının araştırılmasının ve incelenmesinin kolay kılınması bakımından inançla ilgili temel konuları ilâhiyyât, nübüvvât ve sem'iyât başlıkları altında ele almışlardır. Bu yönüyle de iman esaslarını usûl-i selâse olarak formüle etmişlerdir.¹ Usûl-i selâsededen biri olması nedeniyle nübüvvet konusu büyük öneme sahiptir.²

Yaratıcının var ve bir oluşunun delilleri, peygamberlik müessesinin varlığını ortaya koyan delillerden daha açık ve güçlü olması nedeniyle asırlar boyunca insanlar uluhiyetten daha çok nübüvvet konusunda kuşkuya kapılmışlardır. Bu sebeple yaratıcının varlığını kabul eden birçok filozof ve düşünür tarafından peygamberlik müessesesi reddedilmiştir.³ Bu bakımdan insanlığın peygamberlere ihtiyacı ve peygamber göndermenin gerekliliği İslam düşüncesinde her zaman önemini korumuştur. Ayrıca Allah'a iman başta olmak üzere diğer iman esaslarının tasdik edilmesi, nübüvvet müessesinin tasdik edilmesiyle mümkün olmaktadır.⁴

Peygamberlikle ilgili birtakım iddialar Hz. Peygamber'in yaşamış olduğu yıllara kadar gitmektedir. Müseylemetü'l-Kezzâb (öl. 12/633) ve Esved el-Ansî (öl. 11/632) gibi kimseler daha Hz. Peygamber hayatta iken peygamberlik iddialarında bulunmuşlardır. Hz. Peygamber ve ilk halife Hz. Ebû Bekir yalancı peygamberlerle kararlı bir şekilde mücadele etmişlerdir.⁵ Daha sonra müslümanların yaşadığı coğrafyanın hızla genişlemesiyle ve bu coğrafyalarda kabul gören İslâm'ın yayılışını takiben hicri ikinci yüzyılın ortalarından itibaren Hz. Peygamber'in nebi mi rasul mü olduğu, peygamberliğin gerekip-gerekmediği gibi peygamberliğe dair bazı eleştiriler ortaya atan akımların görülmesiyle nübüvvet problemi ortaya çıkmaya başlamıştır.⁶

Müslümanlar da Yahudi ve Hristiyanlar başta olmak üzere filozoflar, Berahime (Brahmanlar) ve ateistlerin peygamberliğe dair görüşlerini eleştirerek nübüvvetin gerekliliğini savunmuşlardır. Genel anlamda Müslümanların peygamberliği ispatı, inkârcıların eleştiri ve itirazlarını reddederek cevaplama şeklinde olmuştur. Nübüvvet kurumunun gerekliliği, genelde Brahman ve deist düşünceye karşı

¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Usûl-i selâse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/212.

² Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM, 2015), 330-331.

³ Ahmet Akbulut, *Nübüvvet Meselesi Üzerine* (Ankara: Birleşik Kitabevi, 1992), 9.

⁴ Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 330-331.

⁵ Abdülgaffar Aslan, *İslam'da Peygamberlik ve Yalancı Peygamberlik Olgusu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009), 101-110.

⁶ Yusuf Şevki Yavuz, "Nübüvvet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/281.

savunulmaya çalışılmış; özelde ise Hz. Muhammed'in peygamber oluşu Yahudilere ve Hristiyanlara karşı ispatlanmak istenmiştir. Peygamberlerin vasıfları ve vazifeleri bakımından ise peygamberlerin tamamı müdafaa edilmeye çalışılmıştır.⁷

İslâm âlimleri, insanların zaafı olduğu düşüncesinden hareketle toplumların rehberlere olan ihtiyacını vurgulamışlardır. Nitekim toplumların, vahyin ışığında yol gösterici bir peygambere ihtiyacını önemle belirtmişlerdir.⁸ Buna bağlı olarak da eserlerinde peygamberliğin gerekliliği ve ispatı üzerine yoğunlaşmışlardır. İslam âlimleri kelâma ilişkin hemen hemen tüm eserlerinde⁹ peygamberliğin gerekliliği konusunu ele aldıkları gibi bu konuda müstakil eserler de kaleme almışlardır. Kādî Abdülcebâr'ın (öl. 415/1025) *Teşbîtü delâ'ili'n-nübüvve*, Fahreddin er-Râzî'nin (öl. 606/1210) *en-Nübüvât ve mâ yete'alleku bihâ*, Ahmed b. Hüseyin Beyhakî'nin (öl. 458/1066) *Delâ'ilü'n-nübüvve* peygamberlik konusunun müstakil olarak ele alındığı eserlerdir.

Nübüvvetin gerekliliği konusu, kişi yahut toplumun vahiy ile peygamberi gerek görüp görmediği gerek görüyorsa bunun hangi alanlarda olduğu tartışmasını içermektedir. Allah'ın varlığına ulaşabilmek için peygamber gerekli midir? Allah için peygamber göndermek zorunlu bir durum mudur? Kendi başına akıl, peygamberlerin getirdiği dinî ve ahlâkî ilkelere ulaşabilir mi? İyi ve kötünün bilinmesinde peygamberin bildirim gerekliliği midir? Kendilerine peygamberin daveti ulaşamamış toplumlar ibadet ile sorumlu tutulurlar mı? Sorumlulukları ne düzeydedir? gibi sorulara peygamberliğe duyulan gereksinim kapsamında cevap aranmaktadır. Biz bu çalışmada, Kemâleddîn İbnü'l-Hümâm'ın peygamberliğin gerekliliği hususundaki görüşlerini konu edindik. İbnü'l-Hümâm'ın görüşleri, Hanefî/Mâtürîdî düşünceye

⁷ Şerafettin Gölcük - Süleyman Toprak, *Kelâm (Tarih-Ekoller-Problemler)* (Konya: Tekin Kitabevi, 2016), 318-322.

⁸ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İSAM, 2018), 371; Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm fi 'ilmi'l-kelâm* (Kahire: Mektebetü Sekafiye Diniyye, 2009), 417; Şemsüddîn es-Semerikandî, *eş-Şahâi'fü'l-ilâhiyye*, thk. Ahmet Abdurrahman eş-Şerîf (Kuveyt, 1985), 418.

⁹ bk. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 347-420; Ebû Bekr Muhammed İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Daniel Gimaret (Beyrut, 1987), 174-285; Ebü'l-Muîn Nesefî, *Tebşiratü'l-edille*, thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2004), 2/1-108; İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî, *el-'Akîdetü'n-Nizâmîyye*, çev. Muhittin Bağçeci (Ankara: Kitabe Yayınları, 2016), 73-92; Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, çev. Kemal Işık (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1971), 150-157; Ahmed Ebü'l-Hüseyin Kādî Abdülcebâr, *Şerhu'l-uşûli'l-ğamse*, ed. Metin Yurdagür, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 2/420-477; Fahreddin Râzî, *el-Muḥaṣṣal*, çev. Hüseyin Atay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1978), 207-225; Fahreddin Râzî, *el-Meṭâlibü'l-'âliye*, thk. Ahmet Hicâzî (Beyrut: Dar'ül-Kitabi'l-Arabî, 1987), 8/5-148.

müntesip bir mütekellim olması açısından önemlidir. Çalışmamız, İbnü'l-Hümâm hakkında yapılan diğer çalışmalardan nübüvveti savunma yöntemini ortaya koymasıyla ayrılmaktadır. İnsanların peygamberlere ihtiyacı olduğunu, Allah'ın peygamber göndermesinin gerekliliğini, salt akıl ile peygamberin getirdiği esasların tespitinin mümkün olup olmadığı ve iyilik-kötülüğün bilinmesinde peygambere ihtiyaç duyulduğu konularını irdeledik. Ayrıca peygamberlik neden gereklidir? sorusuna İbnü'l-Hümâm'ın verdiği cevapların, günümüz açısından taşıdığı anlama da işaret etmeye gayret ettik. Böylece çalışmamızda, İbnü'l-Hümâm'ın peygamberliğin gerekliliği meselesine dair görüşleri, bütüncül bir bakış açısı ile yansıtılmaya çalışıldı.

İslâm âlimleri, insanların hakikate ulaşmada zaafı olduğu gerçeğinden hareketle toplumlara rehberlik edecek peygamberlerin varlığına ihtiyaç olduğunu vurgulamışlardır.¹⁰ Kuran-ı Kerim'de de bu husus insanların eksik ve zayıf yönlerine işaret edilerek ortaya konulmuştur. İnsanın aciz,¹¹ hırslı,¹² sabırsız,¹³ sıkıntılara tahammülsüz,¹⁴ aceleci,¹⁵ nankör,¹⁶ şımarık ve kibirli¹⁷ olduğu gibi özelliklerle donanımlı olduğu belirtilmiştir. Böylece insanın hidayetini sağlayacak, ona doğruyu gösterecek, iyiyi kötüden ayırt etmesini kolaylaştıracak rehberlerin gönderildiği bildirilmiştir.¹⁸ Kur'an-ı Kerim'deki peygamberlikle ilgili ayetlere bakıldığında, insanın irâdesinin zayıflığının ve ahlâkî zaafının olmasının, Allah'ın peygamberler göndermesinde önemli bir etken olduğu görülmektedir.¹⁹ Bu bakımdan zaafı olan insanoğlunun bir rehber olan gereksinimi fitrî bir durum olmaktadır.

İbnü'l-Hümâm, Allah'ın peygamber göndermesinin gerekliliğine inanmaktadır. O bu gerekliliği Allah'ın zatına yüklenen bir vucubiyet değil ilmi ve hikmetinin bir gereği olarak düşünmektedir. Peygamberlere ihtiyaç duyulmayacağını savunan Brahmanların akli yeterli bulmalarına dayanan “peygamberliğe gerek yoktur” görüşünü, esasen aklın yeterli olamayıp aciz kaldığı birtakım hususların olduğunu vurgulayarak reddetmektedir. Ayrıca O, inkârcıların savunduğu bir başka iddia olan “peygamberlerin Allah ile olan iletişimi aklen imkânsızdır ve böylelikle peygamberlerin kendilerinin peygamberlikle görevlendirildiğini bilmesinin bir yolu

¹⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 371; Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm fi 'ilmi'l-keâm*, 417; Semerkandî, *eş-Şahâi'fü'l-ilâhiyye*, 418.

¹¹ el-Mâide 5/30-31; en-Nahl 16/ 4.

¹² el-Meâric 70/19-21; el-Fecr 89/16-20.

¹³ el-Mâide 5/19-21; el-Fecr 89/16-20.

¹⁴ en-Nisâ 04/28; Fussilet 41/49.

¹⁵ el-Enbiyâ 21/7.

¹⁶ Hûd 11/9-10; el-İsrâ 17/67-69; el-Hac 22/66; el-Mü'minûn 23/78; el-Ankebût 29/65-66.

¹⁷ el-Âdiyât 100/11.

¹⁸ el-Enbiyâ 21/73.

¹⁹ Ömer Özsoy - İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an Fihristi* (Ankara: Fecr Yayınları, 1998), 198.

yoktur"²⁰ görüşlerini eleştirmektedir. İbnü'l-Hümâm'ın peygamberlik müessesini savunurken inkârcı düşünceye karşı reddiye ortaya koyarak peygamberliğin de gerekli olduğunu ispat eden bir yöntem takip ettiğini görmek mümkündür. Zira İbnü'l-Hümâm, nübüvveti inkâr eden Brahmanların görüşlerini eleştirirken aklın anlamakta aciz kaldığı hususlar ve nübüvvetin faydalarının neler olduğu üzerinden gitmektedir.²¹ Özetle burada İbnü'l Hümâm'ın bu iddialara karşı ortaya koyduğu cevapları ve peygamberliği neden gerekli gördüğünü temellendirmeye çalışacağız.

1. Allah'ın Peygamberler Göndermesinin Gerekliliği

Nübüvvetin gerekliği meselesine iki açıdan yaklaşılmaktadır. İlki, insanların peygamberlere olan ihtiyacı, diğeri ise Allah'ın irâdesi ile peygamberliğin zorunluluğu arasındaki ilişkidir. Birinci hususta, insanların aciz olması ve aklın yeterli bulunmamasıyla peygamberliğe olan ihtiyaç konusunda Müslüman âlimler ittifak içerisinde olmuşlardır. Fakat ikinci hususta, yani Allah'ın peygamber göndermek zorunda olup olmadığı noktasında farklı görüşler benimsemişlerdir.

Mâtürîdî mütekellimler iki farklı yaklaşım içerisinde peygamberliğin imkânını ortaya koymuşlardır. Çoğunluk, Eş'arîlerle aynı kanaati paylaşarak Allah için peygamber göndermenin aklen mümkün olup vâcip olmadığını ifade etmişlerdir.²² Mâverâünnehirli Mâtürîdî mütekellimler ise bu noktada Mu'tezile'ye daha yakın duruş sergilemiştir. Fakat Mâverâünnehir Mâtürîdî âlimleri Allah'ın peygamberler göndermesini, Mu'tezile'nin yaklaştığı noktadan değerlendirerek vâcip kabul etmemişlerdir. Mu'tezile, Allah'ın adaleti ve insanların maslahatı gereği vâcip²³ derken; Mâtürîdî âlimleri ise ihsanı, lütfu, hikmetinin bir gereği ve insanların nübüvveti ihtiyacı bakımından Allah'tan kullarına bir rahmet olarak ifade etmişlerdir.²⁴ İbnü'l-Hümâm da bu görüşü benimsemiştir. Yani Mu'tezile'ye göre

²⁰ Kemâleddîn İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Lübnan: Byblion, 2005), 121-122.

²¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Suat Doğan, *Kemâleddin İbnü'l-Hümâm'ın Nübüvvet Anlayışı* (Yozgat: Yozgat Bozok Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 51-110; Kemâleddîn İbnü'l-Hümâm, *Kitabu'l-Müsâyere*, çev. Harun Işık (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 76-86.

²² Ebü'l-Muîn Meymûn en-Neseî, *Tebşîratü'l-edille*, thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2004), 2/12, 18, 103; Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn*, thk. Hans Peter Lins (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, 2003), 129.

²³ Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-uşûli'l-hamse*, 2013, 2/420.

²⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 349-351; Ebü'l-Berekât Neseî, *el-Umde (İslâm İnançının Ana Umdeleri)*, çev. Temel Yeşilyurt (Malatya: Kubbealtı Yayıncılık, 2000), 49.

adalet prensibi gereği²⁵ Allah'ın insanların iyiliği için peygamber göndermesinin zorunlu olduğu görüşünün aksine İbnü'l-Hümâm'a göre, ilahî ilminde var olacağını bildiği şeyi yaratmış olması bakımından bir gereklilik söz konusudur. Netice de İbnü'l-Hümâm, Allah'ın irâdesine bir zorunluluk atfetmekten kaçınarak, “hikmetinin gereğidir” diyerek lafzî bir tercihte bulunmaktadır.²⁶

Burada İbnü'l-Hümâm'ın “hikmet” kavramına yüklediği anlama işaret etmemiz yerinde olacaktır. Hikmet, bir şeyi konulması gereken yere koymak olup, zıddı ise zulümdür. Allah'ın her fiilinde hikmet vardır.²⁷ Allah fillerinde kendisine dönük bir çıkar amacı taşımamaktadır. Çünkü o müstağnidir. Dolayısıyla İbnü'l-Hümâm'a göre hikmet, maksatlarla muallel olmayıp daha geneldir. O, hikmetin bir maksat olarak insanın yararına döneceğini düşünür. Bu durumda İbnü'l-Hümâm, hikmetin insanlara faydasını kabul etmekle birlikte Allah için fayda amacı gözetmemektedir.²⁸

Mu'tezile'ye göre ise hikmet, fâil veya başkası için kendinde fayda olandır. Ayrıca hikmet, aslahın şartlarındanır. Mu'tezile'nin, adalet anlayışı neticesinde Allah'ın her şeyi kullarının maslahatına uygun yaratmasının vâcip olduğu savunulmaktadır.²⁹ Hanefî/Mâtürîdî anlayışa sahip olarak İbnü'l-Hümâm da Allah'ın fiillerinde hikmet arar. Ancak Allah'ın her şeyi kulların faydasına uygun yaratmasını vâcip kabul etmeyerek, Mu'tezile'den ayrılmaktadır. Çünkü İbnü'l-Hümâm'a göre hiçbir şey Allah'a zorunlu değildir.³⁰ Bu nedenle terk edilmesine karşılık ceza verilen şey anlamındaki vâcip nitelemesini, ilahî irâde ve kudret açısından sorunlu olacağı düşüncesinden hareketle, peygamberin gerekliliğini “vücüb alellah” değil; “vücüb anillah” olarak hikmetin gereği görmektedir.³¹

²⁵ Adalet prensibine göre “Kul için en faydalı ve aslah olanı yaratmak Allah'a vâciptir.” Dolayısıyla en faydalı olanın yaratılmamasının iddia edilmesiyle Allah'a zulüm atfedilmiş olur. Bu ise, bahsi geçen ilkeyle çelişen bir durumdur. Zulüm işleyen ve âdil olmayan bir yaratıcının da Allah olması düşünülemez. Bu nedenle Allah'ın âdil bir varlık olması için en iyi olanı yaratması gerekir. Ahmed Ebü'l-Hüseyn Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-uşûli'l-ħamse*, thk. Abdulkerim Osman (Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, 1996), 380-381; Ahmed Ebü'l-Hüseyn Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl* (Kahire: y.y., 1965), 15/20-21; Sa'düddin Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Sâlih Mûsâ Şeref (Beyrut: Âlemü'l-Kütub, 1998), 5/6-7; Kemâl İbn Şerîf el-Makdisî, *el-Müsâmere bi-şerhi'l-Müsâyere*, thk. Salahaddin el-Hımsî (Dimeşk: Daru'l-Beyrut, 2009), 312.

²⁶ İbnü'l-Hümâm, *Kitabu'l-Müsâyere*, 77.

²⁷ Kâsım b. Kutluboğa, *Hâşiyetü'l-Müsâyere* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979), 109.

²⁸ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 117.

²⁹ Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-uşûli'l-ħamse*, 2013, 2/8.

³⁰ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 117.

³¹ İbnü'l-Hümâm, *Kitabu'l-Müsâyere*, 56, 59; Ayrıca bk. Sibel Kaya, *Mutezile'de “Vücüb Alellah” Düşüncesi* (Basılmamış Doktora Tezi: Erciyes Üniversitesi, 2020), 231-238; Sibel Kaya, “Mu'tezile Kelâmında ‘Vücüb Alellah’ İlkesi ile İlişkilendirilen Fiiller”, *İslami Araştırmalar* 31/2 (2020), 326.

O'na göre, Mâtürîdî gibi bazı Maverrâünnehir âlimlerin “peygamber göndermek ilmî hikmet gereği vâciptir” ifadeleriyle peygamberliğin imkânı ve gerekliliği noktasındaki görüşleri bellidir. Ancak “vâciptir” ifadesiyle kastedilen anlam “başkasının yaratıcıya vâcip kılması değil; Allah'ın hikmeti gereği vâcip kılmasıdır. Ayrıca “vâciptir” ifadesiyle kast olunan, nübüvvetin fiili olarak vukua gelen bir durum olmasıdır. Bu bakımdan Allah'ın, henüz var etmediği/ma'dumu gelecekte var edeceğini ezeli ilminde bilmesi ve o şeyi varlık alanına çıkarmak suretiyle yaratması bilgisinin te'kid edilmesi anlamına gelmektedir. Yani Allah'ın ezeli ilminde, hikmetli bir şeyi yaratacağı mevcut iken onu yaratmaması düşünülemez. Aynı şekilde ezeli ilminde nübüvveti var edeceği mevcut bulunan bilgisi, nübüvvetin gerçekleşmesiyle te'kid edilmiştir.³²

İbnü'l-Hümâm'ın peygamberliğe ilişkin görüşlerini naklederken; *Müsâyere*'nin şârihi Kemâl İbn Şerîf el-Makdîsî (öl. 906/1500), Müslüman filozofların bazı meselelerdeki tutumlarına dikkat çekerek onların eleştirilme sebeplerinden bahsetmektedir. Bu bağlamda, peygamberliğin zorunlu olduğunu ve kesbî (kazanılmış) olduğunu düşünen filozoflara değinmektedir. Filozoflar, Allah'ın fâili muhtar olduğunu inkâr etmektedirler. Onlar, peygamberliğin Allah'ın ihtiyârı olmadan sâdir olduğunu, dolayısıyla zorunlu olduğunu ileri sürmüşlerdir. Filozoflar, insanları salâha ilettikleri ve âlemin düzenin korunmasında faydalı oldukları için peygamberleri gerekli görmektedirler. Ayrıca ilahî înet ve hikmet gereği de peygamber gönderilmemesini imkânsız görmektedirler. İbnü'l-Hümâm peygamberliğin gerekliliği konusunda filozoflarla aynı görüşü paylaşmakla beraber, onların peygamberliğin zorunluluğu, kesbîliği ve Allah'ın fâili muhtar olmadığı iddîalarına katılmamaktadır.³³

Sonuç olarak İbnü'l-Hümâm, Allah'ın peygamber göndermesini imkân dahilinde görerek müstehil³⁴ olarak telakki edilmesini doğru bulmaz. Özellikle Ehl-i sünnet nübüvvetin, mümkün olan ve kuşkusuz gerçekleşen bir durum olduğu görüşünü vurgular.³⁵ Nübüvvet hem Allah'ın uluhiyeti bakımından hem de vahyin muhatabı olan insanların ihtiyacı açısından gereklidir. Allah'ın kelâm ve irâde sıfatlarına sahip olan

³² Nesefî, *Tebşiratü'l-edille*, 1/453; Selim Özarlan, *Pezdevî'nin Kelâmî Görüşleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2010), 30.

³³ Ebû Nasr Fârâbî, *Kitabü ârâ-i ehli'l-medîneti'l-fâzıla* (Mısır: Matbaatü's-Saade, 1906), 76; Ebû Nasr Fârâbî, *Kitâbü's-siyâseti'l-medeniyye*, thk. Fevzi Metri en-Neccâr (Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye, 1964), 79; krş. Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerhi'l-Müsâyere*, 311; Kutluboğa, *Hâşiyetü'l-Müsâyere*, 190.

³⁴ Yokluğu zâtının gereği olan veya konunun, özü itibariyle yokluğunu gerektiren anlamında bir terimdir. İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dârü'l-Sadr, ts.), 11/196; Mütercim Asım Efendi, *Qâmûsü'l-muhtâ Tercümesi*, ed. Mustafa Koç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 5/4444; Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm fi 'ilmi'l-keâm*, 4; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 250.

³⁵ Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerhi'l-Müsâyere*, 309.

bir yaratıcı olması, onun peygamberler gönderebilmesini mümkün kılan önemli hususlardır. Şayet nübüvvetin müstehil olduğu savunulursa, onun konuşma/mütekellim ve irâde sıfatlarının inkârı gibi bir duruma yol açması söz konusu olacaktır. Peygamberliğin imkânının ortaya koyulması bakımdan Allah'ın irâde sahibi olarak emir ve yasaklarını insanlara bildirmesi, peygamberlik aracılığıyla mümkündür. Ayrıca peygamberliğin inkârı, ezêl ilminde var edeceğini bildiği şeyi yaratmamış olması gibi bir duruma da neden olacaktır. Yaratıcının bildiği şeyin aksine bir durum olması ise imkânsızdır. Zira nübüvvet gerçekleşmiştir. Bu yönüyle de uluhiyyet bakımından Allah'ın kullarına lütfu, ihsanı ve rahmeti olup, adaleti ve ilmi hikmetinin de gereğidir.³⁶ O, bu görüşüyle Maverâünnehir Hanefî âlimleri ve İmam Mâtürîdî ile aynı doğrultuda hareket etmektedir.

2. Allah'a İman Etmede Nübüvvetin Gerekliliği

İbnü'l-Hümâm, nakil ve akıl açısından Allah'ın bilinmesinin (marifetullah) imkânını ortaya koyar. Zira O, insan aklının yaratıcıya inanmakla değer kazanacağını düşünür. Şayet akılda yaratıcıyı kabul etmeye bir engel var ise bu aklın kendisinden kaynaklanmaz. Akıl bir yaratıcıyı ancak akılı örten kibirden dolayı reddeder. Bu yönüyle insan fitratı ve akılı yaratıcıyı bulmaya meyillidir. İbnü'l-Hümâm, Mecûsîlerin ateşe, Sâbîilerin yıldızlara ve putperestlerin de putlara tapmalarını fitratlarındaki inanmaya olan uyumlarına bağlar.³⁷ Ayrıca onlar kibirleri neticesinde inkârı küfrü gerektiren bazı hususları benimsemişlerdir.³⁸ Halbuki “onlar da aslî uluhiyyetin, göklerin ve yerin yaratıcısı olanın Allah olduğunu kabul ederler” demektedir.³⁹ Ayrıca, “Onlara, ‘Gökleri ve yeri kim yarattı?’ diye soracak olsan, mutlaka ‘Allah’ diyeceklerdir”⁴⁰ ayetini zikrederek inkârcıların fitratında inanmaya olan eğilimini nakli delille desteklemektedir. Bu nedenle Allah'ın varlığının ispat edilmesi hususunda fitrat delilini kullandığını söyleyebiliriz.

İbnü'l-Hümâm, Allah'ın varlığına “Kuşkusuz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, insanlara fayda veren yüklerle denizde seyreden

³⁶ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 122; Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerhi'l-Müsâyere*, 317; Neseî, *el-Umde (İslâm İnanıcının Ana Umdeleri)*, 49; Gölçük - Toprak, *Kelâm (Tarih-Ekoller-Problemler)*, 319.

³⁷ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 7.

³⁸ Akıl sahibi kimselerin kibir sebebiyle küfre düştüğü noktalara örnek olarak; şirk koşmalarını, bazı hâdislerin yaratılmasını Allah'tan başkasına nispet etmelerini, ba's ve öldükten sonra dirilmeyi inkâr etmelerini zikreder. İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 7.

³⁹ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 7.

⁴⁰ Lokmân 31/25.

gemilerde..."⁴¹; "Akıttığınız meniyi düşündünüz mü? Onu siz mi yaratıyorsunuz yoksa biz miyiz yaratan?"⁴²; "Ektiğiniz tohumu düşündünüz mü? Onu siz mi bitiriyorsunuz yoksa biz miyiz bitiren?"⁴³; "İçtiğiniz suyu düşündünüz mü? Onu buluttan siz mi indirdiniz yoksa biz miyiz indiren?"⁴⁴; "Tutuşturmakta olduğunuz ateşi düşündünüz mü? Onun ağacını siz mi yarattınız yoksa yaratan biz miyiz?"⁴⁵ ayetlerini naklî delil olarak sunar. Bütün bunlarda belirtilen mükemmelliklere başını çeviren kimsenin, yoktan var edici bir yaratıcıyı bilmeye mecbur kalacağını zikreder.⁴⁶

İbnü'l-Hümâm, yaratıcıyı bilme noktasında aklî delillerden hudûs delilini kullanır. O, alemin hâdis oluşu ve her hâdisinde kendisini var edici bir sebebe ihtiyacının zaruri olmasından hareket ederek yaratıcıya ulaşmanın zorunlu olduğunu vurgular. Dolayısıyla kendisinde hâdis şeyler cereyan eden âlemin, cevher, araz ve cisimlerden oluştuğunu ve bunlarında zaman ve mekâna bağlı oldukları için aslî olmayıp arızî olduğunu ifade eder. Her varlığın oluşumunda etkili arızî sebepler zinciri vardır. Ancak bu zincir sonsuza dek süremez ve neticede bir ilk varlık olmak zorundadır. O ise varlığını hiçbir şeyden almamış âlemin yaratıcısıdır.⁴⁷

İbnü'l-Hümâm, insanın aklıyla Allah'ı bilmesinin gerekli olduğuna dair Ebû Hanîfe (öl. 150/767) ve İmam Mâtürîdî'nin görüşlerini zikrederek, onların Mu'tezile'nin görüşünden ayrışan yönüne işaret eder. Ebû Hanîfe'nin "göklerin ve yerin yaratılışını gözlemleyen bir kimsenin yaratıcıyı bilmemede bir özürlü olmadığı" ve "Allah peygamber göndermeseydi insanlara akıllarıyla Allah'ı bilmeleri vâcib olurdu"⁴⁸ sözlerini burada belirtir. İmam Mâtürîdî "Allah'a inanmanın ve onu yüceltmenin vâcib oluşu, herhangi çirkin bir şeyi ona atfetmenin haramlığı ve nimet verene şükretme akıl ile bilinir"⁴⁹ ifadeleriyle aklın vâcib kılan bir alet olduğunu kabul ettiklerini belirtir. Mu'tezile'ye göre akıl idrak ettiği şeyin gereğini hem Allah'a hem de kullara vâcib kılar.⁵⁰ Mâtürîdîlerden bazılarının, Mu'tezile'nin vâcib kılmasının gerekçesi olarak "aslah Allah için vâciptir" görüşleri nedeniyle olabileceğini zikreder. Ancak İbnü'l-Hümâm'a göre hükmü vâcib kılan akıl değil, Allah'tır. Şu var ki akılla, peygamberin bildiriminden sonra Allah'ın

⁴¹ Ayetin devamı şöyledir: "Allah'ın gökten indirerek onunla ölü haldeki toprağa can verdiği ve orada her çeşit canlının yetişmesini sağladığı yağmurda, rüzgârları ve gökle yer arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirip yönlendirmesinde aklını işleyen bir topluluk için elbette nice deliller vardır." el-Bakara 2/164.

⁴² Vâkıa 56/58-59.

⁴³ Vâkıa 56/63-64.

⁴⁴ Vâkıa 56/68-69.

⁴⁵ Vâkıa 56/71-72.

⁴⁶ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 8.

⁴⁷ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 8-9.

⁴⁸ Nesefî, *el-Umde (İslâm İnanıcının Ana Umdeleri)*, 60.

⁴⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 216.

⁵⁰ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-uşûli'l-hamse*, 2013, 1/144-147.

muttali kılmasıyla hüküm bilinir. Bu bakımdan İbnü'l-Hümâm, Ebû Hanîfe ve İmam Mâtürîdî'nin aklın vâcip kılma vasfına sahip görüşünü, peygamberlikten sonraki duruma hamletmeyi uygun bularak, Mu'tezile'den ayrıldıkları yöne ve aklın peygambere ihtiyacı olduğunu ortaya koyar.⁵¹

İbnü'l-Hümâm aslında akılla iyi ve kötünün bilinebilmesini kabul eder. İnsan aklını işleterek zorunlu olarak Allah'ın varlığına ulaşır. Üstelik insanın peygamber gelmeden önce bile Allah'a aklî olarak inanmasının mümkün olduğunu düşünür.⁵² İbnü'l-Hümâm, mezhebinin genel görüşünü benimseyerek, insanın aklıyla yüce bir yaratıcının varlığına ulaşabileceğini ifade etmiş; ancak ahiretteki sorumluluğunu belirtmemiştir.⁵³

Eş'arîler bu görüşe itiraz etmişlerdir. Eş'arîlere göre “Peygamber gönderilmeden aklen Allah'ı bilmek vâciptir” görüşünün gerekçesi yalnızca naklî/sem'î olabilir. Nitekim Kuran-ı Kerim'de “Biz peygamber göndermediğimiz hiçbir topluluğa azap edici değildir”⁵⁴ buyrulmuştur. Ayrıca âhirette azaba uğrayacak kimselere; “Size bir uyarıcı gelmedi mi?”⁵⁵, “Size peygamber gönderilmedi mi?”⁵⁶ diye sorulacaktır. Bütün bunlar, âhirette azaba uğrayacak kimselerin kendilerine peygamber geldikten sonra isyanları sebebiyle cezalandırılacağını gösteriyor. Akıllarıyla idrak edememeleri sebebiyle değildir.⁵⁷ İbnü'l-Hümâm, Eş'arîler'in bu itirazlarına cevap olarak şunları söyler: Kendilerini büyük bir tehlikeye karşı uyarın bir kimseyi reddetmek aptallıktır.⁵⁸ Böyle bir yaklaşım da uyarana bir şey olmayıp reddedenin helakine yol açacaktır. Peygamberler de nitekim buna benzer uyarıcılarıdır. Onlar buldukları toplumu mu'cizelerle hakikate davet ederler ve tehlikeye karşı uyarırlar. Akıl uyarıyı idrak eder ve hak verir. Zira akıl tabii olarak doğru olanı yanlış olandan ayırabileceği gibi faydayı

⁵¹ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 100; Halil Öztürk, “İbnü'l-Hümâm'a Göre Semerkant ve Buhara Hanefî Kelâm Âlimleri Arasındaki İhtilaflar”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Bozifder)* 18/18 (2020), 190.

⁵² İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 166.

⁵³ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 10.

⁵⁴ el-İsrâ 17/15.

⁵⁵ el-Mülk 67/8.

⁵⁶ el-En'âm 6/130.

⁵⁷ İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, çev. Anđan Bülent Baloğlu vd. (Ankara: TDV Yayınları, 2016), 216-223; Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, 138-143; Abdülkâhir Bağdâdî, *Kitâbü Uşûl'd-dîn*, çev. Ömer Aydın (İstanbul: İşaret Yayınları, 2016), 50-55; krş. İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 164.

⁵⁸ İbnü'l-Hümâm, bu kanaatini şu örnekle ortaya koymuştur: “Bir uyarıcı, hareketsiz duran bir adama arkada yırtıcı bir hayvan var. Eğer bulunduğun yeri terk etmezsen öleceksin. Şayet arkana bakarsan doğru söylediğimi bilirsin” diyor. Yerinde duran adam bu uyarıcıya şöyle cevap veriyor: “Senin doğruyu söylediğin kesin değil o nedenle arkama bakmayacağım, söylediğlerine de itibar etmiyorum.” İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 165.

da zarara tercih edebilecektir. Bu itibarla peygamberin getirdiği bazı hakikatler mücerret akıl ile de bilinebilmektedir. Netice de peygamber gelmeden de Allah'ı bilmek, zaruri kılan bir düşünce (en-nazaru'l müstelzim) ile mümkün görünmektedir.⁵⁹

Bu durumda İbnü'l Hümmâm, Allah'ın varlığına ulaşma noktasında akli önceleyip peygamberin bildirimini şart görmese de insanın faydayı tercih etmesini sağladığı için peygamberi gerekli görmektedir. Sorumluluk sahibi insana yükümlülüklerini bildirmek ve onları ahlâkî açıdan terbiye etmek için peygambere ihtiyaç olduğunu, peygamberin hakka davet etmesi ve uyarmasını, insanın helakine sebep olacak tehlike karşısında uyararak insanın zarardan faydaya yönelmesinde büyük kolaylık sağladığını düşünmektedir.

3. Brahman ve Bazı İnkarcıları Eleştirisi

İslamî kaynaklarda peygamberliği inkâr fikrinin temsilcilerinden olarak zikredilen Berahim isminde bir kişiye nispet edilen Brahmanlara karşı mücadele edilmiştir.⁶⁰ Brahmanlara göre, Allah peygamber göndermek suretiyle insanlara bir fayda sağlamamaktadır. “Allah'ın fiillerinde abes muhaldir” anlayışından⁶¹ hareketle peygamber göndermesinin de caiz olmadığını iddia etmişlerdir. Onlara göre, akıl peygamberlerin getirdikleri güzellikleri ve yasakladıkları çirkinlikleri bilebileceği için peygambere gerek yoktur. Akıl tüm bu bilgileri kapsayabileceği için peygamber göndermek faydasızdır. Onlar, akıl var iken peygamberlerin gönderilmesinde fayda olmadığını iddia ederek Allah'ın peygamber göndermesindeki faydayı nefyetmişlerdir.⁶²

İbnü'l-Hümmâm peygamberlere duyulan ihtiyacı, aklın yeterli olamayacağı hususlardan yola çıkarak ortaya koymaktadır. O, şöyle bir örnek verir: Akıl, yalnız başına insanın sağlığı açısından faydalı olan ilacı, zararlı ilaçlardan ayırt etmeye yeterli değildir. Nitekim uzman bir doktorun yardımına ihtiyaç duyacaktır. Ancak o

⁵⁹ İbnü'l-Hümmâm, *el-Müsâÿere*, 166.

⁶⁰ Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâÿere bi-şerhi'l-Müsâÿere*, 307; Kutluboğa, *Hâşiyetü'l-Müsâÿere*, 189; Abdilkerîm b. Ahmed Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 453.

⁶¹ Brahmanlara göre peygamberlerin getirdiklerinin güzel olduklarının aklın kavraması nedeniyle peygamberin getirdiği aklın gereğine uygundur, bu nedenle peygambere ihtiyaç yoktur. Yani akıl peygambere gerek bırakmamıştır. Akılla amel edilerek çirkin davranış reddedilebilir. Netice itibarıyla aklın güzel ve çirkin gördüğüne önem verdikleri için peygamberin gönderilmesi faydasızdır düşüncesiyle “Allah'ın fiillerinde abes muhaldir” demişlerdir. Yani burada abes olan akıl var iken peygamberin gönderilmesinde bir faydanın olmadığı iddiasıdır. Günay Tamer, “Brahmanizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 6/333.

⁶² İbnü'l-Hümmâm, *el-Müsâÿere*, 118.

şekilde faydalı olanı zararlı olandan ayırt edebilecektir. Tıpkı hastalıkların tedavisinde kullanılacak olan faydalı ilacın belirlenmesi için bir uzman doktor gerekli olduğu gibi aynı şekilde insan için hem dünyada hem de âhirette en doğru yola ulaştıracak bir rehber ihtiyacı vardır o rehber de peygamberlerdir.⁶³ Kaldı ki akıl, ahiret için kurtuluşu sağlayacak fiilleri peygamberin bildiriminden bilemez. Neticede akıl - kimi bilgilere ulaşsa bile- tam bir tespit yapamayarak peygamberin bildirimine muhtaç kalır. Bu da peygamberlere duyulan ihtiyacın ne denli önemli olduğunu göstermektedir.

İbnü'l-Hümâm, Brahmanların iddialarına ilişkin ikinci olarak, aklın herhangi bir şeyin etkisinde kalmayan, durağan bir yapıda olmadığından hareketle yanılabilirliğini belirtir. Dolayısıyla akıl, etki altında kalması neticesinde bazen tereddüte düşer, bazen eksik hüküm verir, bazen de yanlış hüküm verebilir. Nitekim ibadetlerde aklın bilmekten aciz kaldığı bazı hususlar mevcuttur. Kimi günlerdeki oruç tutmanın güzel, kimi günlerdeki tutulan orucun çirkin sayılmasının nedenini bilmede akıl yetersiz kalmaktadır.⁶⁴ Bir şeyin güzelliğine ilişkin büyük bir zan oluşsa da aklın kuşkuya düştüğü şeyi, peygamberler aklın lehine olacak şekilde açıklığa kavuştururlar.⁶⁵ Bundan dolayı insan, akıl yürütme işini tamamlayacak ve yanılmasına sebep olacak olumsuz etmenlerin etkisine karşılık onu hataya düşmekten alıkoyacak mükemmel bir bilgi kaynağına gerek duyabilmektedir. İnsanı hatadan koruyacak tek kâmil kaynak ise ilâhî bilgi kaynağıdır. Çünkü akıl yalnız başına her şeyin bilgisine erişemez.⁶⁶

İbnü'l-Hümâm, Brahmanların “Akıl peygambere gerek bırakmamaktadır” iddiasına karşılık akılların farklı olmasını üçüncü bir eleştiri unsuru olarak zikreder. Nitekim ona göre akıllar, tek tip olmadığından, inanç hususunda yalnızca akılla yapılan tespiti bir başkası kabul etmeyebilir. Tıpkı bir grup insan için iyi-güzel olarak takdir edilen şeylerin farklı bir grup tarafından kötü-çirkin kabul edilebilme durumu olduğundan, inançla ilgisi bulunan hususlarda da tespit yapamayacaktır. İşte nübüvvet böyle bir ihtilafa düşülmesine karşın, Allah'ın insanlara yasakladığı zararlı eylemleri bildirerek peygamberlerinde topluma duyurmasıyla, oluşacak problemleri yahut anlaşmazlıkları ortadan kaldırmaktadır. Böylece peygamberlik toplumun barış içinde yaşamalarını kolay kılmaktadır.⁶⁷

⁶³ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 120.

⁶⁴ Aklın bir başına idrak etmekten aciz kaldığı konulara; bedenlerin diriltilmesi-cismen veya ruhen mead, Allah'ın görülme keyfiyeti vb. gibi meseleler örnek olarak belirtilebilir. Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerhi'l-Müsâyere*, 309.

⁶⁵ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 121.

⁶⁶ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 120.

⁶⁷ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 121; Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerhi'l-Müsâyere*, 310.

İbnü'l-Hümâm nübüvvet müessesini inkâr eden bir başka grubun da⁶⁸ iddiasını değerlendirir. Bu grup peygamberin böyle bir göreve seçildiğini öğrenmeye imkânının olamayacağını iddia ederek; “Yaratıcının peygamber ile konuşması aklen mümkün değildir” diyerek peygamberlik müessesini inkâr etmektedir.⁶⁹

İbnü'l-Hümâm, bu grubun “peygamberlerin kendilerinin peygamberlikle görevlendirildiğinin bilinmesinin bir yolunun olmadığı, yaratıcının peygamber olan beşerle iletişimin imkânsız olduğu” iddialarının aksine O, bu bilgiye peygamberlerin ulaşabilmesinin Allah'ın elçiye, görevini kalbinde zorunlu bir bilgi yaratarak bildirebileceği gibi ona bir rehber tayin ederek de bildirmesinin imkân dahilinde olabileceği düşüncesinden hareketle izah etmektedir.

Netice de İbnü'l-Hümâm, Brahmanların “akıl, peygambere gerek bırakmamaktadır” görüşü ile bazı inkârcı grupların “peygamberin yaratıcı ile iletişim kurması imkânsızdır” görüşlerini reddeder. Akılların farklı olması, acizliği ya da hangi aklın güvenilir akıl olduğu tam manasıyla bilinemediği için Brahmanların bu noktadaki eleştirilerini anlamsız bulur.

İbnü'l-Hümâm'ın peygamberliğin gereksiz olduğunu savunan Brahmanları eleştirdiği noktaları zikrettikten sonra onun peygamberlerin insanlara faydaları hakkındaki düşüncelerine de değinmeliyiz. Zira peygamberliğin faydası, peygamberliğin gereksiz olduğunu savunanlara karşı cevap niteliği taşımaktadır. Bu sebeple peygamberin faydalarına da yer vermemiz uygun olacaktır.

İbnü'l-Hümâm'ın nübüvvetin faydaları ve gerekliliğine dair görüşlerini, Kemâl İbn Şerîf el-Makdîsî'nin (öl. 906/1500) şerhinden hareketle şöyle sıralayabiliriz:

1. Aklın kişiyi ahirette kurtuluşa eriştireceği fiilleri bilememesi nedeniyle kurtuluş için gerekli faydalı şeyleri öğretmek,⁷⁰
2. Aklın yetersiz kaldığı ve anlayamadığı durumları açıklamak,⁷¹

⁶⁸ Emrullah Fatîş, İbnü'l-Hümâm ile ilgili çalışmasında nübüvveti inkâr eden bu grubu “Bazı Deistler” olarak ifade etmiştir. Emrullah Fatîş, “İbnü'l-Hümâm'ın Peygamber Gönderme Konusundaki Görüşleri”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (Ocak 2015), 90. Eserde bu düşünceye sahip kimseler “وما قيل” lafzıyla belirtilmektedir. “*وما قيل انه يتوقف على العلم المبعوث بان البائن له هو الله تعالى ولا سبيل اليه*” İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 121.

⁶⁹ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 121-122. Yine inkârcılar şöyle derler: Cinlerin peygamberlerle konuşmalarına inandığınıza göre, cinlerin peygamberlere sen peygambersin anlayışı kazandırmaları da mümkündür. Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerhi'l-Müsâyere*, 310-311.

⁷⁰ Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerhi'l-Müsâyere*, 313.

⁷¹ Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerhi'l-Müsâyere*, 313.

3. Aklın anladığı durumlarda ise, aklî temele dayanan imana eriştirmek ve şayet akılda kuşku kalırsa da peygamberin kuşkuyu gidermesi,⁷²
4. Gıda ile ilaçların zararları ya da yararlarını açıklamak,
5. İnsanî ruhları yeteneklerine göre ilim ve amel noktasında olgunluğa erdirmek,⁷³
6. İnsanların ıslahı için dünya ve ahiret nimetlerine eriştirecek ahlakı, erdemi öğretmek,
7. Şehirde ve köylerde bulunan toplumun huzuru için gereken güzel ahlakı öğretmek,
8. İçeriğinde tehlike olduğu uzun bir deneyimin ardından ortaya çıkacak hususlarda zararı önlemenin yollarını açıklamak,⁷⁴
9. Gerek olabilecek gizli sanatları (Nuh peygamberin gemi, Davud peygamberin demir sanatını öğretmesi gibi.) öğretmek.⁷⁵

Zikredilen faydalardan da görüleceği üzere, İbnü'l-Hümâm'ın nübüvvetin gerekliği meselesinde peygambere ve nübüvete olan ihtiyacı önemli bulduğu ortadadır. Peygambere duyulan bu ihtiyaç zikredilen maddelerden de anlaşılacağı gibi iman, amel ve ahlakla ilgili olarak kendisini göstermektedir. Peygamberler insanların iman etmesi gerekli ilkeleri bildirdikleri gibi yapılması gereken amelleri de haber verirler. Ayrıca ahlaki erdemleri insanlığa öğretmek toplumu kaostan korumayı ve toplumsal düzenin devamlılığını hedeflerler.

4. Fetret Ehlinin Aklıyla Allah'a İnanma Durumu

Fetret (الفتره) kelimesi, fütur (فتور) kelimesinden türetilmiş olup sözlükte güçlükten sonraki zayıflık, zaaf, etkisini kaybetme ve gevşeme gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁶ Istılahta ise, belirli iki zaman arasında veya iki peygamber arasındaki tebliğsiz geçen süreyi ifade etmektedir. Bu itibarla da Hz. İsa ile Hz. Muhammed arasında tebliğsiz geçen dönemde yaşamış kimselere de “fetret ehli” denilmektedir.⁷⁷

⁷² Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerhi'l-Müsâyere*, 313.

⁷³ Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerhi'l-Müsâyere*, 314.

⁷⁴ Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerhi'l-Müsâyere*, 314.

⁷⁵ Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerhi'l-Müsâyere*, 314. Ayrıca Bk. Peygamberler tarafından hukuk, ticaret, siyaset, akıl yürütme, ziraat, gemi yapımı, demirin yumuşatılarak işlenmesi gibi sanatların öğretilmesi örnek olarak zikredilmektedir. Yavuz, “Nübüvvet”, 33/282.

⁷⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 5/43; Asım Efendi, *Ķāmûsü'l-muĶĶ Tercümesi*, 3/2245.

⁷⁷ Seyyid Şerîf CürĶânî, *Ta'rîfât*, çev. Arif Erkan (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), 170; RâĶıb İsfahânî, *Müfrefât*, çev. Abdulkâki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Ķıra Yayınları, 2002), 777; Metin YurdaĶür, “Fetret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/475.

Nübüvvete duyulan ihtiyaç kapsamında ele alınan bir başka konu ise kendilerine peygamberin daveti ulaşmayan toplumların Allah'a inanmakla yükümlü olup olmadıkları meselesidir. İbnü'l-Hümâm bu hususta Mu'tezile'nin kendisine peygamber tebliği ulaşmayan kimsenin ölünceye kadar iman etmemesi durumunda ebediyen cehennemde kalacağını söylediğini belirtir. Hanefileri ise iki grup olarak zikreder. İmam Matürîdî ve Semerkant alimlerinin geneli olarak zikrettiği birinci grubun Mu'tezile ile aynı görüşte olduğunu belirtir. Yani birinci grup Hanefilere göre de ebediyen cehennemdedir. Buhâra alimleri olarak zikrettiği ikinci grubun görüşünü ise, Eş'arîler ile beraber değerlendirerek peygamber gönderilmeden önce iman gerekmediğini söyler.⁷⁸ İbnü'l-Hümâm, Buhâra Hanefilerinin görüşlerini benimseyerek kendisine davet ulaşmayan kimsenin sorumlu olmadığını düşünür.⁷⁹

İbnü'l-Hümâm, kendisine davet ulaşmayan kimsenin Müslüman olması durumunda Müslümanlığı sahih midir? Ahirette sevap alır mı? şeklindeki bir soruya şöyle cevap verir: Hanefilerin iki grubuna göre de imanı sahihtir, Müslümanlığı kabul olur. Bu kimsenin Müslümanlığı İslâmın ve teklîfin ne anlama geldiğinin farkında olmayan çocuğun Müslümanlığı gibidir. Buhâra'da yaşayan Şafîîlerin reislerinden olan Ebu'l Hattab'ın (öl. 604/1208) ise kendisine davet ulaşmayan kimsenin imanını küçük çocuğun imanının geçerli olmadığı gibi sahih kabul etmediklerini belirtir.⁸⁰

İbnü'l-Hümâm'a göre insan aklını kullanarak zorunlu olarak Allah'ın varlığını kabul edebilecek hatta insanın peygamber gelmeden önce bile Allah'a imanı mümkün olmaktadır.⁸¹ Bununla birlikte yalnız akıl ile bazı fiillerin yerine getirilmesi hususunda hüküm verilemeyeceğini söyler. Bir fiilin ahirette mutluluğa ulaştırma amacına olan uyumu, akıl ile açıkça bilinemediği için şer'i/dini bir kaynak aracılığıyla amacına uygunluğu bildirilmelidir. Ona göre şeriât gelmeden şer'i hüküm sabit olamaz. Bu bakımdan şeriât kişiye ulaşmadan önce, kişilerin fiillerine birtakım hükümler terettüp etmez, sadece Allah'a iman ile teklîf söz konusu olur.⁸² Bu noktada İbnü'l-Hümâm,

⁷⁸ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 105.

⁷⁹ Öztürk, "İbnü'l-Hümâm'a Göre Semerkant ve Buhara Hanefî Kelâm Âlimleri Arasındaki İhtilaflar", 190.

⁸⁰ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 105.

⁸¹ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 166.

⁸² Fakire rızkın ulaşmasının iyi oluşu, ramazanın son gününde oruç tutmanın iyi oluşu, şevvalin ilk günü oruç tutmanın kötü oluşu gibi hususlar şeriatle bilinir. Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerhi'l-Müsâyere*, 256, 309-310.

Matürîdîlerle aynı görüşü paylaşmaktadır.⁸³ Bu bakımdan akılla bilinmeyen faydaların nakille bildirilmesi gereklidir. Bu nedenle de peygamberler gereklidir.⁸⁴

5. Akıl Peygamberlerin Getirdiği Hususları Önceden Bilmek İmkânı

Akıl ile peygamberlerin getirdiği esasların tespit edilip edilemeyeceği meselesi de peygamberliğe olan ihtiyaç kapsamında aklın rolüne ilişkin ele alınan bir diğer konudur. Yani, akıl, peygamberlerin getirdiği dinî ve ahlâkî ilkeleri ortaya koyabilir mi? Bu hususta Kelâmcıların çoğu, peygamberlerin getirdiği esasların akıl tarafından ortaya konmasının mümkün olmadığını düşünür. İnsan akli güzel ve çirkini bütünüyle kuşatmadığından dolayı o esaslara hâkim olamayacağını belirtmişlerdir. Bu hususu Mu'tezile âlimlerinden Kâdî Abdülcebbar (öl. 415/1025) şöyle belirtmektedir: “İnsan akli güzel ve çirkini ortaya koyar. Ancak akıl bunu tecrübeden sonra yapar. Hâlbuki bunu tecrübeden önce bilmemiz lazımdır. Bunda da akla aykırı bir durum yoktur.”⁸⁵ Demek ki peygamberler akla zaman kazandırır ve akla yardımcı olurlar. Eş'arîler, yaratıcıyı bilmek ve peygamberin getirdiği ilkelere ulaşmak için akli bir vasıta olarak görmezler. Peygamberin bildirmesini mükellefiyet için gerekli görürler.⁸⁶ Mâtürîdî'ye göre ise akıl, iyi ve kötüyü bilmede etkin bir rolü olmasına rağmen din ile ilgili hükümleri bilmede öyle büyük payı yoktur. Nitekim Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'de (öl. 493/1100) aklın sınırlı bir bilgi kaynağı olduğunu belirtmiştir. Bunlar ise peygambere olan ihtiyacı göstermektedir.⁸⁷

İbnü'l-Hümâm'ın peygamberlerin getirdikleri temel hakikatleri aklın bilmesi noktasında iki farklı görüşe sahip olduğunu söylememiz gerekir.⁸⁸ Biz burada her iki görüşü de zikrederek *el-Müsâyere*'deki ifadesine yoğunlaşacağız.

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere İbnü'l-Hümâm'a göre mücerret akıl, peygamberlerin getirdiği bazı hakikatleri bilebildiği gibi, iyi-kötü ve Allah'ın varlığını da bilebilir. Üstelik insanın peygamber gelmeden önce bile Allah'a imanının mümkün olduğunu düşünür. Müellifimizin bu görüşleri Mâtürîdîlerin bilinen anlayışı olmasına karşın onun “*et-Tahriru fi usuli'l fikh*” adlı eserinde dile getirdiği görüşünde farklılık

⁸³ Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn*, 214; Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerhi'l-Müsâyere*, 256; Ahmed Efendi Beyâzîzâde, *el-Uşûlü'l-münife li'l-İmâm Ebî Hanîfe* (Kahire: Mektebetü'l Ezheriyye Lit' Turas, 2008), 40-41.

⁸⁴ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 121; krş. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 255-263.

⁸⁵ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-uşûli'l-hamse*, 381.

⁸⁶ Bağdâdî, *Kitâbü Uşûli'd-dîn*, 51; İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî, *Lüma'u'l-edille fi kavâ'id Ehli's-sünne*, çev. Murat Serdar (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2014), 79.

⁸⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 357; Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn*, 214; Özarslan, *Pezdevî'nin Kelâmî Görüşleri*, 19.

⁸⁸ Nizamettin Karataş, “Kemaleddin İbnü'l-Hümâm'ın Akıl-Nakil Anlayışı”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (2017), 56.

bulunmaktadır. Onun farklı olan görüşünü şöyle özetleyebiliriz: “İnsanların peygamber gelmeden de Allah’a inanmaları vâciptir görüşünün geçerli olabilmesi için örfen Allah’ın bilindiği bir ortamda olunması gerekir. Yoksa peygamber gelmemiş ve örfen de bu hususta hiçbir şeyin bilinmediği bir toplumda salt akıl aleti üzerine vücbiyet hamletmek doğru değildir.”⁸⁹ Bu görüşüyle İbnü’l-Hümâm sadece akılla Allah’ın bilinmesinin, aklın yapamayacağı bir iş olmadığına dikkat çekmektedir. Bu yönüyle İbnü’l-Hümâm, insanın akıl sayesinde sorumlu tutulması için insanların sosyo-kültürel çevresinin hesaba katılması gerektiğine işaret etmektedir. Bu yönüyle de onun meseleyi salt ilmi bakımdan ele almadığı görülür.

İbnü’l-Hümâm, ayrıca peygamberin bildirimini gerekli gördüğü önemli bir husus olarak, aklî seviyeleri farklı farklı olan insanların din konusunda sırf akıl aracılığıyla bir tespitle bulunmalarının sakıncasından bahseder. İnsanların akılla oluşturacakları esaslar, çekişmeye yol açabileceğinden peygamberler onları anlaşmazlıklardan koruyacaklardır. Bu sebeple bile insanların uzlaşısı ve düzen içinde yaşamaları açısından peygamberin önemli faydaları olmaktadır.⁹⁰ Bununla beraber insanlar için zararlı işler ile Allah’ın hangi fiilleri yasak kıldığını onlara haber vererek problemleri ortadan kaldırırlar.⁹¹ Yine insanların peygamberden öğreneceği akılla kavranamayacak⁹² gaybî konular bulunmaktadır. Bunlar ise sadece peygamberler tarafından öğretilirler.⁹³

Bütün bunlardan hareketle, İbnü’l-Hümâm’ın aklın çevreden olumlu ya da olumsuz etkilenebileceğini hesaba katması, meseleyi insanların durumlarını, sosyo-kültürel çevreleri de göz önüne alarak değerlendirmesi onun mezhebî taassuptan uzak özgür düşünceli bir alim olduğunu gösterdiğini belirtmeliyiz.

Peygambere olan ihtiyaç kapsamında ele alınması gereken önemli bir başka konu ise hüsün ve kubuh meselesidir. Hüsün; güzel olmak, rağbet edilmek, iyi, övülen ve sevilen şey gibi anlamlara gelmektedir.⁹⁴ Kubuh ise; çirkin, nefret edilen ve kötü gibi

⁸⁹ İbnü’l-Hümâm, *et-Tahrîr fi usûli’l-fikh* (Kahire: Matbaat’ü-Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1351), 225; krş. Karataş, “Kemaleddin İbnü’l-Hümâm’ın Akıl-Nakil Anlayışı”, 56.

⁹⁰ İbnü’l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 121.

⁹¹ Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerhi’l-Müsâyere*, 310.

⁹² Aklın tek başına idrakten aciz kaldığı konular, Allah’ın görülüp görülmeyeceği problemi gibi, bedenlerin diriltilmesi gibi hususlardır. Zira akıl, Allah’ın görülüp görülmeyeceğini bilmekten ve bedenle ruhun birlikte nasıl haşredileceğini anlama seviyesinde değildir. Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerhi’l-Müsâyere*, 309-310.

⁹³ İbnü’l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 121.

⁹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 13/114-117; İsfahânî, *Müfredât*, 284; Asım Efendi, *Ķāmûsü’l-muĶĶit Tercümesi*, 6/5324; Seyyid Şerîf CürĶânî, *Ta’rifât* (Beyrut: Daru’l Kütübi’l İlmiyye, 2013), 91-92.

anlamlara gelmektedir.⁹⁵ Kelâm da hüsün ve kubuh, sevaba veya cezaya götüren fiillerin vasıfları olarak ele alınmaktadır. Bu bakımdan tartışma, aklın şer'i hükümleri koymadaki fonksiyonu ile iyi ve kötünün bilinmesinde peygamberin bildirimini gerekli olup olmamasıdır.⁹⁶

Mu'tezile'ye göre hüsün ve kubuh akıl yürütme ile bilinebilir. Onlara göre iyilik ve kötülük, bir şeyin zatî vasfı olmakla beraber mahiyetine de dahildir. Bu nedenle dinin açıklamasına gerek kalmaksızın iyi bir fiilin yapılmasıyla sevap, kötü bir fiilin işlenmesiyle de cezanın gerekeceğini söylemişlerdir. Yani neyin hüsün neyin kubuh olduğunu tespit etmede akıl yeterlidir. Akıl güzel ve çirkini bilebilmesinden dolayı fiillerin sorumluluklarını gerekli kılar. Mu'tezile buradan hareketle nimet vericiye şükretmeyi aklen vâcip saymaktadır.⁹⁷

Eş'arîler ise hüsün- kubuh meselesinde bu görüşün tam karşındadırlar. Onlar, hüsün ve kubuhu ancak dinin bildirmesine bağlarlar. Sırf aklın, bunları idrak etmede yeterli olmadığını düşünürler. Nitekim Eş'arîler'e göre iyilik ve kötülük, fiilin ne zâtına ne de mahiyetine ilişik bir niteliktir. Bir fiilin iyi yahut kötü vasfını alabilmesi, din tarafından emredilmesi ya da yasaklanmasına bağlıdır. Bu nedenle Allah tarafından emredilen iyi, yasaklanan kötüdür. Yani iyiliği sebebiyle emredilmiş veya kötülüğünden dolayı yasaklanmış değildir. Onlar dinen sorumlu tutulmayı da ilahî emir ve yasaklara bağlarlar. Kişi aklen iyi ve kötüyü bilse bile ona uygun davranmasıyla sorumlu tutulamayacağını savunurlar. Yani akıl, nimet vericiye şükretmedeki güzelliği anlasa bile bu fiillerin yükümlülüğünü vâcip kılamaz. Ancak peygamberin davetinin ulaşması durumunda uhrevi manada bir sorumluluk gerekecektir.⁹⁸ Netice olarak dinin hüküm koymadığı bir duruma akıl helal ve haram diye hükmedemez.⁹⁹

Mâtürîdîler ise fiillerin zatında hüsün ve kubuhun bulduklarını ve mahiyetine dair vasıflar olduklarını kabul ederler. Hüsün ve kubuhun zatî ve aklî olduğu

⁹⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2/552; Asım Efendi, *Ķāmûsü'l-muĶĥĥ Tercümesi*, 2/1199; İsfahânî, *Müfredât*, 817; Cürçânî, *Ta'rifât*, 173.

⁹⁶ İlyas Çelebi, "Hüsün ve Kubuh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/59.

⁹⁷ Kādî Abdülcebâr, *Şerĥu'l-uşûli'l-ĥamse*, 564-566; Abdülkerîm Osman, *Naẓariyyetü't-teklîf ârâ'u'l-Ķādî 'Abdilcebâr el-kelâmiyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1971), 437-438.

⁹⁸ Cüveynî, *Kitâbü'l-irşâd*, 258; Râzî, *Kitâbü'l-erbâ'in fi uslûi'd-dîn*, 1/346.

⁹⁹ Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib Bakillânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 1/281.

hususunda Mâtürîdîler mezhep içerisinde ittifak halindedirler.¹⁰⁰ Ancak, din tarafından beyan olmaksızın sırf akılla, bir fiilin iyiliğinin yahut kötülüğünün bilinmesi, o fiil üzerinde “vâcip” hükmünü gerektirip gerektirmemesi konusunda ihtilaf mevcuttur. Bu noktada iki ayrı görüş bulunmaktadır.¹⁰¹

Ebû Hanîfe ile İmam Mâtürîdî gibi kalamcılara göre akıl, yalnızca marifetullah hususunda ve peygamberin tasdiki için vâcip hükmünü gerektirir.¹⁰² Akıl tek başına bu iki noktanın dışında kalan amelî konularda insan fiillerine herhangi bir hüküm yükleyemez.¹⁰³ İmam Mâtürîdî, aklın vâcip kılma vasfına şu ifadeleriyle işaret eder: “Adalet ve doğruluğun iyi oluşu da yalan ve zulmün kötülüğü de aklen sabittir. Adalet ile doğruluğun, üstün ahlâkın bir gereği olması gibi zulüm ve yalanında hakir görülen kötü ahlak olduğu kalben sabittir. Bu halde akıl, akıl ile kuşatılmış birine, kendi faziletini ve itibarını yükseltecek şeylere yönelmesini, düşürecek şeylerden ise uzak durmasını emreder. Böylece ‘emir’ ve ‘nehiy’ aklın zorunlu kılmasıyla vâcip olur. Yani aklın yolunu tercih etmeyip arzu ve heveslerini seçenlere ceza gerekli olurken, aklın yolunu seçen onun hakkını verenlere ise sevap gerekli olmaktadır.”¹⁰⁴ Ebû Hanîfe de; “Allah, bir peygamber göndermiş olmasaydı, yine de kullar için akıllarıyla Rablerini bilmeleri vâcip olurdu”¹⁰⁵ sözüyle aklın vâcip kılma özeliğine işaret etmektedir.

Mâtürîdî kalamcılarının Ebü’l-Yüsr el-Pezdevî ile İbnü’l-Hümâm ise yalnızca akıl ile kimi fiillere hüküm verilemeyeceğini belirtir. Bunlara göre fiillerde aslî iyilik ve kötülük sıfatlarının bulunması, bu fiiller için “vâcip”, “haram” kabilinden hükümleri

¹⁰⁰ Mâtürîdîler aklın hüsn ve kubuhu kavramasını üç kategoride değerlendirirler. Birincisi aklın nazar ve istidlale ihtiyaç duymadan bileceği şeylerdir. İman, adalet, doğruluk, ihsan, Cenab-ı Allah’a şükür etmenin gerekliliği gibi fiillerin hasen; küfür, zulüm gibi fiilerinde kabih olduğunu aklın bilmesi gibi. İkincisi bazı fiillerin hasen ya da kabih oluşunu akıl nazar ve istidlal ile bilebilir. Bir caninin elinden bir masumu kurtarmak için söylenen yalanın güzelliği, başkasına zarar vermese bile şahsi çıkar için yalan söylemenin çirkinliği gibi. Üçüncüsü ise aklın ancak şeriatın beyanıyla bileceği şeylerdir. İbadetlerin şekilleri ve insanlar arasındaki muamelelerin hükümlerinin bilinmesi gibi. Pezdevî, *Uşûlü’l-dîn*, 214; Ahmed Efendi Beyâzîzâde, *İşârâtü’l-merâm min ‘ibârâti’l-İmâm*, ed. Ahmed Ferid el-Miziyadi (Lübnan: Darul Kütübil İlmîyye, 2007), 60-61; Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerhi’l-Müsâyere*, 254.

¹⁰¹ Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerhi’l-Müsâyere*, 254.

¹⁰² Pezdevî, *Uşûlü’l-dîn*, 214; Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerhi’l-Müsâyere*, 256; Beyâzîzâde, *el-Uşûlü’l-münife li’l-İmâm Ebî Hanîfe*, 40-41.

¹⁰³ Beyâzîzâde, *İşârâtü’l-merâm min ‘ibârâti’l-İmâm*, 60-61.

¹⁰⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 352.

¹⁰⁵ İbnü’l-Hümâm eserinde Serahsî (öl. 571/1176), Kâdîhan (öl. 592/1196) ve Buhâralı Hanefilerden bazılarının Ebû Hanîfe’nin bu görüşündeki “akıllarıyla bilmenin vâcip oluşu” ibaresini örfi manada ele aldıklarını söylemektedir. Akıllarıyla bilmelerini “daha iyi olurdu” manasına aldıklarını belirtmiştir. Dolayısıyla bazı âlimler insanların Allah’ı bilmemelerinde mazur sayılmamalarını ancak bi’set sonrası için kabul etmişlerdir. Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerhi’l-Müsâyere*, 261.

verme zaruretini oluşturmaz. Ancak fiillerin zatında bulunan vasıflara göre hüküm almaya elverişli olduklarına işaret eder. Zatı bakımdan güzel olanın “vâcib”, çirkinin ise “haram” hükmünü almasına uygun olduğunu gösterir. Bu halde fiilin güzel oluşu, onun için vâcib olacağı anlamına gelmemektedir. Aynı şekilde çirkin olması fiilin haramlığını sabit kılmaz. Bu nedenle sırf güzel olanın farz, sırf çirkin olanında haram olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü farz ve haram hususi olup hüsün ve kubuh ise daha umumi lafızlardır. Daha umumi olan bir lafzın sabit olması sebebiyle hususi bir lafzın da sabit olması gerekmez. Buna bağlı olarak da şerîat gelmeden şer'i hüküm sabit olmaz. Peygamber gönderilmeden azap edilmeyeceğini haber veren ayet¹⁰⁶ bunu doğrulamaktadır.¹⁰⁷

İbnü'l-Hümâm, şerîatta bildirilsin veya bildirilmesin aklın tek başına kemâl sıfatı manasıyla kavramasını *hüsün*; tek başına aklın noksanlık sıfatı manasıyla kavramasını ise *kubuh* olarak tanımlar. İlim, adalet, bilgi kemâl anlamında güzeldir. Bilgisizlik ve zulmetmek ise eksiklik anlamında kötüdür. Bu hususta bir tartışma yoktur. Ayrıca amaca uygun olan iyi iken, amaca uygun olmayan da kötüdür. Zeyd'in ölümü dostlarına göre kötü iken düşmanlarına göre iyidir.¹⁰⁸ Nitekim bir fiilin ahirette mutluluğu sağlama amacına olan uyumu akıl tarafından tam olarak bilinemez. Bu nedenle fiilin amacına uyumu, şer'i/dini bir kaynak tarafından bildirilmelidir.¹⁰⁹

İbnü'l-Hümâm, hüsün veya kubuhun Allah tarafından eşyaya yerleştirildiğini ve daha sonra nübüvvetle birleşerek akla uygun olarak ortaya çıktığını düşünür. Sonunda akıl, peygamberin bildirdiği emir ve yasakların doğruluğunu anlayabilir.¹¹⁰

İbnü'l-Hümâm'ın burada iki türlü hüsün-kubuh tanımı yaptığı anlaşılmaktadır. İlk tanımda hüsün ve kubuh aklen bilinebilmektedir. Diğer tanımda ise ancak şerîat tarafından bildirilirse hüsün ve kubuhun bilinmesi mümkün olmaktadır. Her iki tanımı bir bütün olarak değerlendirirsek; akıl, hüsün ve kubuhun bilinmesi için önemli paya sahip olmakla beraber fiillerin hükmünü anlayıp yerine getirebilmesi için nübüvvetle ihtiyaç duymaktadır. Yine gayb alemine ilişkin hakikatleri bilmek için de nübüvvetle gerek vardır. Ayrıca ona göre fiiller emir ve yasak bildirildikten sonra güzel veya çirkin vasfını almamıştır. Allah kimi fiilleri güzel olduğu için emretmiş, kimini ise kötülüğünden dolayı yasaklamıştır. İbnü'l-Hümâm bu husustaki görüşleriyle ne Cebrîler gibi akli tümüyle devre dışı bırakmış ne de Mu'tezile gibi akla ağır bir yük

¹⁰⁶ “Biz bir resul göndermedikçe azap etmeyiz.” el-İsrâ 17/15.

¹⁰⁷ Bk. İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr fî usûli'l-fıkıh*, 224; Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerhi'l-Müsâyere*, 261.

¹⁰⁸ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 91.

¹⁰⁹ Fakire rızkın ulaşmasının iyi oluşu, ramazanın son gününde oruç tutmanın iyi oluşu, şevvalin ilk günü oruç tutmanın kötü oluşu gibi hususlar şerîatle bililir. Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerhi'l-Müsâyere*, 309-310.

¹¹⁰ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 167.

hamletmiştir.¹¹¹ Bu yönüyle İbnü'l-Hümâm'ın hüsün-kubuh meselesinde eklektik görüşü savunanlar arasında olduğunu söyleyebiliriz.¹¹²

Peygamberliğin gerekliliği konusundaki görüşlerinin günümüz açısından ne ifade ettiğine değinecek olursak; İbnü'l Hümâm'ın işaret ettiği, aklın yetersiz oluşu, birtakım etkilere maruz kalabilmesi ve doğruya ulaşacak mutlak bir aklın ne olduğu problemi bugün de geçerliliğini korumaktadır. Bu bakımdan hakikati anlamada tam manasıyla yetkin olamayan bir takım eksik yönleri bulunan aklın, insanı ve toplumu hayatta tutabilecek vahyin ışığında bir yol göstericiye ihtiyacı ortadadır.

Günümüz açısından peygamberliğin gerekliliği bağlamında ifade edilecek bir başka nokta ise; peygamberliği gerekli görmeyen oluşumlar hâlâ mevcut olup, aslında aynı argümanlarla peygamberliği inkârâ çalışmaktadırlar. Nitekim deizm bunlardan biridir. Peygamberliğin inkârına hizmet eden oluşumların kitleler üzerindeki etkileri de önem arz etmektedir. Bu gibi nedenlerle de peygamberliğin temellendirilmesi günümüzde önemini korumaktadır. Böylece peygamberlik savunması, Müslümanların akıl-peygamber ilişkisini doğru anlamlandırmalarına katkı sağlayacaktır.

Günümüzde gelişen bilim ve teknolojik imkânların kullanılmasıyla başta gençler olmak üzere pek çok insanın deizm gibi düşüncelerden etkilendiği gözlenmektedir. İnsanlar, sosyal medya/mecralardan sunulan iman, ibadet ve ahlaktan arınmış bir biçimde aktarılan din anlayışıyla karşılaşabilmektedirler.¹¹³ Deizmde, ateistler gibi dinî uygulamanın olmaması, modern çağda kalabalık kesimlerin düşünce ve yaşam tarzı haline gelmesiyle dinsel yaşam farklı bir yöne evrilmektedir. Bu durum inançsız, ibadetten arındırılmış ya da ahlakî zafiyetleri olan toplumların çoğalmasına yol açabilmektedir. Bunun yanında dinin yanlış anlaşılıp uygulanması neticesinde din aleyhtarı gruplarda önemli ölçüde artış da görülmektedir. Bunun neticesi olarak insanların ahlaki değerlerden mahrum ve dine kayıtsız bir şekilde hayatı yaşama biçimine yöneldikleri ortadadır. Nübüvvetin inkârına hizmet eden felsefi ve ideolojik akımların tamamı, toplumsal huzurun aksine kaosu tetikleyen bir duruma sebep olmaktadır. Bütün bunlar da bize peygamberliğin gerekliliğini hissettirmektedir.¹¹⁴

Sonuç

İnsanlığın peygamberlere ihtiyacı ve Allah'ın insanlığa peygamber göndermesinin gerekli olup olmadığı meselesi, İslam düşüncesinde üzerinde en çok durulan

¹¹¹ Karataş, “Kemaleddin İbnü'l-Hümâm'ın Akıl-Nakil Anlayışı”, 56.

¹¹² Karataş, “Kemaleddin İbnü'l-Hümâm'ın Akıl-Nakil Anlayışı”, 64.

¹¹³ Vahdettin Başçı, “Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/1 (Mart 2018), 39.

¹¹⁴ Başçı, “Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler”, 36.

konulardan biridir. İbnü'l Hümâm da peygamberliğin gerekliliğini imkânsız görmez. Allah'ın konuşma/mütekellim ve irâde vasıflarına sahip olması ile irâde sahibi olarak emir ve yasaklarını insanlara bildirmesi açısından peygamberliğin imkânını ortaya koymaktadır. Aksi takdir de nübüvvetin müstehil olduğunun savunulması, Allah'ın sıfatlarının inkârına neden olacaktır. Ayrıca peygamberliğin inkârı, ezêlî ilminde var edeceğini bildiği şeyi yaratmamış olması gibi bir duruma da neden olacaktır. Yaratıcının bildiği şeyin aksine bir durum olması ise mümkün değildir. Çünkü peygamberlik gerçekleşmiştir. Bu yönüyle de uluhiyyet bakımından Allah'ın kullarına lütfu, ihsanı, rahmeti ve adaleti olup, ilmi hikmetinin de gereğidir.

İbnü'l-Hümâm, nübüvete gerek olmadığını savunan Brahmanların, aklın yeterli olacağı düşüncelerine karşın O, aklın aciz kaldığı alanı ve akılların farklı oldukları tezini ileri sürer. İnkârcıların, peygamberin Allah ile iletişiminin gerçekleşmediği yönündeki iddialarının doğru olmadığını belirtir. Ayrıca peygamberlerin topluma gönderilmesinde çokça güzelliklerin ve faydaların olduğunu ifade eder. Bu bakımdan İbnü'l-Hümâm'ın, peygamberlik müessesini savunurken inkârcı düşünceye karşı reddiyesini, aklın anlamakta eksik kaldığı noktalar ve nübüvvetin faydalarının neler olduğunun tespiti üzerinden savunduğunu söyleyebiliriz.

İbnü'l Hümâm, Allah'ın varlığına ulaşma noktasında peygamberin bildirimini şart görmese de insanın faydayı tercih etmesini sağladığı için peygamberi gerekli görmektedir. Sorumluluk sahibi insana yükümlülüklerini bildirmek ve ahlâkî açıdan onları terbiye etmek için peygamberlere ihtiyaç olduğunu, peygamberin hakka davet etmesi ve uyarmasını, insanın helakine sebep olacak tehlike karşısında uyararak insanın zarardan faydaya yönelmesinde büyük kolaylık sağladığını düşünmektedir. İnsan, akıl yürüterek ya da tabii bir yönelişle bir yaratıcının varlığını zihnen bulsa da onun hakkındaki bilgileri sınırlı olacaktır. Yaratıcının sıfatları, kulun yükümlülükleri ve ibadet tarzı, Allah-evren ve Allah-insan ilişkileri, insanın dünyada yaptıklarından hesaba çekileceği âhiret günü gibi konularda bilgi üretmez. Ebedî mutluluğa ulaştıracak işleri ve bunları yapma yöntemlerini, cehenneme sürükleyen kötü işlerle bunlardan sakınma yollarını öğrenmeye muhtaçtır. Bütün bunlar dinî bilgiler açısından nübüvveti gerekli kılan hususlardır.

Ona göre, peygamberlere duyulan ihtiyaç uzman hekimlere duyulan ihtiyaç gibidir. Çünkü ilaçların fayda ve zararlarını onlar kadar bilen olamayacağından doktorlara gereksinim şarttır. Bu sebeple peygambere olan ihtiyaç hayati önem taşır. Aynı şekilde insanı dünya ve âhirette en doğru yola ulaştıracak bir rehber ihtiyacı vardır o rehber de peygamberdir.

İbnü'l-Hümâm, insanın akıl sayesinde sorumlu tutulması için insanların sosyo-kültürel çevresinin hesaba katılması gerektiğine işaret eder. Bu yönüyle de o meseleyi salt ilmi bakımdan ele almadığı görülür. Aklın çevreden olumlu ya da olumsuz etkilenebileceğini hesaba katması, meseleyi insanların durumlarını, sosyo-kültürel

çevreleri göz önüne alarak değerlendirmesi onun çok yönlü özgür düşünceli bir âlim olduğunu gösterir.

Son olarak, insanların -özellikle gençlerin- deizmin etkisinde kalarak iman, ibadet ve ahlaktan arınmış bir din anlayışına duyulan ilgisi karşısında, insanı ve toplumu hayatta tutabilecek vahyin ışığında bir yol göstericiye ihtiyacı ortadadır. Akıl, peygamberliğin yerini alacak yeterliliğe sahip değildir. İbnü'l-Hümâm mezhep taassubu göstermeden gereksiz tartışmalardan uzak, sade bir yaklaşımla insanların peygamberlere ihtiyacı olduğunu ancak Allah'ın peygamber göndermek zorunda olmadığını, salt akıl ile peygamberin getirdiği esasların tespitinin mümkün olmadığını ve dini anlamda iyilik-kötülüğün bilinmesinde peygambere ihtiyaç olduğunu düşünür.

İntihal Taraması	Bu makale intihal taramasından geçirildi.
Plagiarism Detection	This paper was checked for plagiarism.
Yayın Etiği	<i>Tetkik</i> dergisi, araştırma ve yayın etiği konusunda ulusal ve uluslararası standartlara bağlıdır. Basın Kanunu, Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu ile Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'ne uymaktadır. Ayrıca Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan uluslararası etik yayıncılık ilkelerini benimsemiştir. Dergimiz Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama İlkeleri'nde açıklanan yönergelere de tabidir. ¹¹⁵
Publication Ethics	<i>Tetkik</i> is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on https://doi.org/10.24318/cope.2019.1.12
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Finansman	Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
Grant Support	The authors declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması	Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
Conflict of Interest	The author(s) have no conflict of interest to declare.
Açık Erişim Lisansı	Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
Open Access License	This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License
Telif Hakkı	Yazar(lar)
Copyright	Author(s)

115 <https://doi.org/10.24318/cope.2019.1.12>

Kaynakça | References

- Akbulut, Ahmet. *Nübüvvet Meselesi Üzerine*. Ankara: Birleşik Kitabevi, 1992.
- Asım Efendi, Mütercim. *Ḳāmūsü'l-muḥîṭ Tercümesi*. ed. Mustafa Koç. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Aslan, Abdülgaffar. *İslam'da Peygamberlik ve Yalancı Peygamberlik Olgusu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.
- Bağdâdî, Abdülkâhir. *Kitâbü Uşûli'd-dîn*. çev. Ömer Aydın. İstanbul: İşaret Yayınları, 2016.
- Bakıllânî, Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib. *et-Takrîb ve'l-irşâd*. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- Başçı, Vahdettin. "Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/1 (Mart 2018), 33-40.
- Beyâzîzâde, Ahmed Efendi. *el-Uşûlü'l-münîfe li'l-İmâm Ebî Ḥanîfe*. Kahire: Mektebetü'l Ezheriyye Lit' Turas, 2008.
- Beyâzîzâde, Ahmed Efendi. *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâti'l-İmâm*. ed. Ahmed Ferid el-Miziyadi. Lübnan: Darul Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Ta'rifât*. Beyrut: Daru'l Kütübi'l-İlmiyye, 2013.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Ta'rifât*. çev. Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *el-'Aḳîdetü'n-Nizâmîyye*. çev. Muhittin Bağçeci. Ankara: Kitabe Yayınları 2016.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *Kitâbü'l-İrşâd*. thk. Muhammed Yusuf Musa. Mısır: Mektebetü'l-Hanci, 1950.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *Kitâbü'l-İrşâd*. çev. Adnan Bülent Baloğlu vd. Ankara: TDV Yayınları, 2016.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *Lüma'ü'l-edille fi kavâ'idi Ehli's-sünne*. çev. Murat Serdar. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2014.
- Çelebi, İlyas. "Hüsün ve Kubuh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/59-63. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Doğan, Suat. "Kemâleddin İbnü'l-Hümâm'ın Nübüvvet Anlayışı". Yozgat: Yozgat Bozok Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

- Fârâbî, Ebû Nasr. *Kitabü ârâ-i ehli'l-medîneti'l-fâzıla*. Mısır: Matbaatü's-Saade, 1906.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *Kitâbü's-siyâseti'l-medeniyye*. thk. Fevzi Metri en-Neccâr. Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye, 1964.
- Fatiş, Emrullah. "İbnü'l-Hümâm'ın Peygamber Gönderme Konusundaki Görüşleri". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (Ocak 2015), 85-104.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed. *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*. çev. Kemal Işık. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1971.
- Gölcük, Şerafettin - Toprak, Süleyman. *Kelâm (Tarih-Ekoller-Problemler)*. Konya: Tekin Kitabevi, 9. Baskı, 2016.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed. *Mücerredü Makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Daniel Gımarret. Beyrut, 1987.
- İbn Manzûr. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Sadr, ts.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddîn. *el-Müsâyere*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. Lübnan: Byblion, 2005.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddîn. *et-Tahrîr fi usûli'l-fikh*. Kahire: Matbaat'ü-Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1351.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddîn. *Kitabu'l Müsâyere*. çev. Harun Işık. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- İsfahânî, Râgıb. *Müfredât*. çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 3. Baskı, 2002.
- Kādî Abdülcebâr, Ahmed Ebü'l-Hüseyn. *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*. 16 Cilt. Kahire: y.y., 1965.
- Kādî Abdülcebâr, Ahmed Ebü'l-Hüseyn. *Şerhu'l-uşûli'l-hamse*. thk. Abdülkerîm Osman. Kahire: Mektebetü'l- Vehbe, 3. Baskı, 1996.
- Kādî Abdülcebâr, Ahmed Ebü'l-Hüseyn. *Şerhu'l-uşûli'l-hamse*. ed. Metin Yurdağür. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Karataş, Nizamettin. "Kemaleddin İbnü'l-Hümâm'ın Akıl-Nakil Anlayışı". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (2017), 31-67.

- Kaya, Sibel. “Mu‘tezile Kelâmında ‘Vücûb Alellah’ İlkesi ile İlişkilendirilen Fiiller”. *İslami Araştırmalar* 31/2 (2020), 325-345.
- Kaya, Sibel. “Mutezile’de ‘Vücûb Alellah’ Düşüncesi”. Basılmamış Doktora Tezi: Erciyes Üniversitesi, 2020.
- Kemâl İbn Şerîf, el-Makdisî. *el-Müsâmere bi-şerhi'l-Müsâyere*. thk. Salahaddin el-Hımsî. Dimeşk: Daru'l-Beyrut, 2009.
- Kutluboga, Kâsım b. *Hâşiyetü'l-Müsâyere*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî. *Kitâbü't-Tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İSAM, 11. Basım., 2018.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât. *el-Umde (İslâm İnancının Ana Umdeleri)*. çev. Temel Yeşilyurt. Malatya: Kubbealtı Yayıncılık, 2000.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn. *Tebşiratü'l-edille*. thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2004.
- Osman, Abdülkerîm. *Nazarîyyetü't-teklîf ârâ'ü'l-Ķādî 'Abdilcebbâr el-kelemyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1971.
- Özarlan, Selim. *Pezdevî'nin Kelâmî Görüşleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2010.
- Özsoy, Ömer - Güler, İlhami. *Konularına Göre Kur'an Fihristi*. Ankara: Fecr Yayınları, 1998.
- Öztürk, Halil. “İbnü'l-Hümâm'a Göre Semerkant ve Buhara Hanefî Kelâm Âlimleri Arasındaki İhtilaflar”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Bozifder)* 18/18 (2020), 175-203.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr. *Uşûlü'd-dîn*. thk. Hans Peter Linss. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, 2003.
- Râzî, Fahreddin. *el-Meţâlibü'l-'âliye*. thk. Ahmet Hicâzî. 9 Cilt. Beyrut: Dar'ül-Kitabi'l-Arabî, 1987.
- Râzî, Fahreddin. *el-Muhaşşal*. çev. Hüseyin Atay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1978.
- Râzî, Fahreddin. *Kitâbü'l-erbâ'în fî uslûi'd-dîn*. Beyrut: y.y., 2004.
- Semerkandî, Şemsüddîn. *eş-Şahâ'ifü'l-ilâhiyye*. thk. Ahmet Abdurrahman eş-Şerîf. Kuveyt: y.y., 1985.

- Şehristânî, Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihâl*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- Şehristânî, Abdilkerîm b. Ahmed. *Nihâyetü'l-ikdâm fî 'ilmi'l-keâm*. Kahire: Mektebetü Sekafiye Diniyye, 2009.
- Tamer, Günay. "Brahmanizim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/329-333. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. *Şerhu'l-Makâşid*. thk. Sâlih Mûsâ Şeref. 5 Cilt. Beyrut: Âlemu'l-Kütub, 1998.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM, 2015.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Nübüvvet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/279-285. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Usûl-i selâse". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/212. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yurdağür, Metin. "Fetret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/475-480. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Beş Vakit Namazın Öğretimiyle İlgili Ders İçeriklerinin Değerlendirilmesi *

Yasin Yiğit | <https://orcid.org/0000-0002-3254-5350> | yasnyigit@gmail.com

Iğdır Üniversitesi | Türkiye | <https://ror.org/05jstgx72>

İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı

Öz

Millî Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan öğretim programları ve ders kitapları ülkemizde yürütülen eğitim ve öğretim faaliyetlerinde faydalanılan eğitsel materyallerin başında gelmektedir. Çünkü derslerin amaç, içerik, süreç, ölçme ve değerlendirme unsurlarının ortaya konulduğu öğretim programları, öğretmenler ve diğer paydaşlar için kılavuz işlevi görmektedir. Ders kitaplarıysa ülke genelinde tüm öğrenci ve öğretmenlere ulaşmakta, eğitim sürecinde yaygın olarak kullanılmakta, içeriğin öğrencilere hangi çerçevede aktarılacağı hususunda sınır çizmektedir. Din öğretimiyle ilgili öğretim programları ve ders kitapları incelendiğinde ders içeriklerinin önemli bir bölümünün İslâm dininin ibadet esaslarıyla ilgili olduğu görülmektedir. İslâm dininin ibadet esasları içerisinde namazın ayrı bir yeri bulunmaktadır. İslâm dininde farklı namaz türleri bulunmaktadır. Bunlardan biri de beş vakit namazdır. Beş vakit namaz, İslâm dinine göre Müslüman, akıllı ve ergen olan bireylerin yükümlü olduğu farz ibadetlerden biridir. Her gün yapılması gereken bir ibadet olmasından dolayı bireylerin beş vakit namazla ilgili doğru bilgiler edinmeleri dinî hayatları için büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle din öğretimi sürecinde beş vakit namazın hikmeti, bireysel ya da toplumsal faydaları ve nasıl kılındığı hususunda öğrencilere nitelikli bir öğretimin yapılması beklenmektedir. Öğretimin niteliğini belirleyen etkenlerin başında din öğretiminden sorumlu öğretmenlerin bilgi ve becerileri, öğrencilerin ilgileri ve potansiyelleri gibi faktörler bulunmaktadır. Ancak derslerde kullanılan materyallerin de öğretimin niteliğini etkileyen önemli bir unsur olduğu söylenebilir. Bu çalışmada din öğretiminde kullanılan materyallerden biri olan ders kitaplarında bulunan namaz öğretimiyle ilgili içeriklerin değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Bu bağlamda çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman analizine başvurulmuş ders kitaplarında bulunan beş vakit namazla ilgili içerikler analiz edilmiştir. Analiz sonucunda ders kitaplarında görülen eksikliklerle ilgili önerilerde bulunulmuştur. Çalışmanın ders kitaplarında bulunan beş vakit namaz konusundaki içeriklerin din eğitimi bilimine meydana gelen ilerlemeler dikkate alınarak güncellenmesine ve geliştirilmesine katkı sağlayacağı beklendiği için önemli olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler

Din Eğitimi, İbadet Öğretimi, Namaz Öğretimi, Beş Vakit Namaz, Ders Kitapları

* Bu makale 28 Ağustos 2021 tarihinde Türkiye Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda sunulan yayımlanmamış bildirinin tam metnidir.

Geliş: 27.11.2021 Kabul: 18.03.2022 Yayın: 26.03.2022 Değerlendirme: Dış Bağlımsız

Yasin Yiğit, "Beş Vakit Namazın Öğretimiyle İlgili Ders İçeriklerinin Değerlendirilmesi", *Tetkik* 1 (2022), 123-150, <https://doi.org/10.55709/tetkikdersisi.5>

© Yazar | CC BY-NC 4.0 Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Evaluation of Course Contents Related to Teaching Five Times of Prayer *

Yasin Yiğit | <https://orcid.org/0000-0002-3254-5350> | yasnyigit@gmail.com

Iğdır University | Türkiye | <https://ror.org/05jstgx72>

Faculty of Theology, Department of Religious Education

Abstract

Curricula and textbooks prepared by the Ministry of National Education are among the educational materials most used in educational and training activities in our country. This is because the curricula, in which the purposes, content, processes as well as measurement and evaluation elements of courses are specified, serve as a guide for teachers and other stakeholders. As for textbooks, they reach all students and teachers throughout the country, are widely used in educational processes, and draw limits on the framework in which the content will be transferred to the students. When the curricula and textbooks related to religious education are examined, it is seen that a significant portion of the course content is related to the worship principles of Islam. Prayer assumes a special place among the principles of worship in Islam. There are different types of prayers in Islam. One of them is the five daily prayers. According to Islam, the five daily prayers are one of the obligatory acts of worship for intelligent and adolescent Muslims. Since they are daily worship, it is of great importance for individuals to obtain accurate information about the five daily prayers. Therefore, during the process of religious education, it is essential that qualified education be provided to the students about the wisdom of the five daily prayers, their individual or social benefits, and how to perform them. Among the foremost factors that determine the quality of teaching are those such as the knowledge and skills of teachers responsible for religious education and the interests and potentials of students. However, the materials used in the lessons can also be considered as an important factor affecting the quality of teaching. This research aims to evaluate the content related to the teaching of prayer in the textbooks used in religious teaching. In this context, the content related to the five daily prayers in textbooks was analyzed through document analysis, which is one of the qualitative research methods. As a result of the analysis, suggestions were made about the deficiencies seen in the textbooks. It is thought that this study is important because it is expected to contribute to the updating and development of the contents of the five daily prayers in the textbooks, taking into account the advances in the science of religious education.

Keywords

Religious Education, Teaching Worship, Teaching Prayers, the Five Daily Prayers, Textbooks

* This article is the full text of the unpublished paper presented at the Turkish Social Sciences Symposium on August 28, 2021.

Received: 27.11.2021 Accepted: 18.03.2022 Published: 26.03.2022 Peer Review: Externally

Yasin Yiğit, "Evaluation of Course Contents Related to Teaching Five Times of Prayer", *Tetkik 1* (2022), 123-150,

<https://doi.org/10.55709/tetkikdersisi.5>

© Author | CC BY-NC 4.0 Attribution-NonCommercial 4.0 International

RESEARCH ARTICLE

Giriş

Ders kitapları ülke genelinde tüm öğrencilere ulaştırılmakta, bu yüzden okullarda en çok yararlanılan öğretim materyallerinin başında gelmektedir. Ders kitapları öğrenciler için aldıkları derslerde faydalanabilecekleri en temel kaynak işlevi görmektedir. Öğretmenler içinse ders kitapları, öğretim sürecinde başvurulacak hazır materyal olmanın yanı sıra hangi kazanıma ne düzeyde yer verilmesi gerektiğini gösteren bir kılavuz işlevi görebilmektedir.¹ Bu nedenle bir ders kitabının niteliği öğretim faaliyetlerinin etkililiği açısından büyük bir önem taşımaktadır.

MEB Ders Kitapları ve Eğitim Araçları Yönetmeliği'ne göre nitelikli bir ders kitabı;

Anayasa ve kanunlara aykırı hususları içermez, bilimsel hata içermez, temel insan hak ve özgürlüklerini destekleyen ve her türlü ayrımcılığı reddeden bir yaklaşım sunar, reklam niteliğinde öğeler içermez, eğitim ve öğretim programının amaçladığı kazanımları kapsar, görsel tasarım ve içerik tasarımı, öğrenmeyi destekleyecek nitelikte ve öğrencilerin gelişim özelliklerini dikkate alınarak yapılır, z-Kitaplar, ders kitaplarının niteliklerine ilave olarak; kazanımları destekleyici nitelikte hazırlanır, temel tasarım ilkelerine uygun olarak hazırlanır, hangi kazanımı desteklediği ve teknik özellikleri gibi tanımlayıcı bilgileri uygun olarak etiketlenir, sesli içeriklerde ses net ve anlaşılır olur, zenginleştirme içeriklerinde yer alan ses, grafik, video, animasyon, simülasyon, etkileşimli oyun gibi unsurlarda, süre kazanımın gerektirdiği etkinlik veya işlenişe uygun olarak sınırlandırılır, zenginleştirme içeriklerinde, elektronik materyallere atıf veya telif hakları ile ilgili bilgilendirme zorunlulukları dışında reklam amaçlı öğeler kullanılmaz.²

Yukarıda ifade edilen kriterlere uygun bir şekilde hazırlanan ders kitapları, öğretim programlarının uygulamaya konulmasını sağlar. Dolayısıyla ders kitaplarının nitelikli olması öğretim programlarında ifade edilen kazanımlara ulaşılmasında etkilidir.³ Bu nedenle din öğretimi sürecinde öğretmen ve öğrencilerin yararlandığı ders kitaplarının bilimsel yöntemlerden faydalanılarak tematik bir şekilde incelenmesi, eksikliklerin tespit edilmesi, başta eğitim bilimleri ve din eğitimi olmak üzere ilgili alanlarda yapılan araştırmalardan elde edilen bulgular doğrultusunda güncellenmesinin sağlanması gerekmektedir.

¹ Mahmut Zengin - İbrahim Gümüşay, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitapları Üzerine Bibliyografik Bir Çalışma (1982-2019)", *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 9 (Haziran 2020), 147-148.

² Millî Eğitim Bakanlığı Ders Kitapları ve Eğitim Araçları Yönetmeliği (MEBDKEAY), *Resmî Gazete* 28409 (12 Eylül 2012), md. 6/1.

³ Eyüp Şimşek, "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitapları 'Ahlak' Öğrenme Alanlarının İncelenmesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (Aralık 2012), 189.

Ders kitaplarının güncellenmesinde eğitimde benimsenen öğrenme ve öğretme yaklaşımlarının önemli bir rolü bulunmaktadır. Günümüzde eğitim faaliyetleri önemli ölçüde yapılandırmacı yaklaşıma göre yürütülmektedir. Din öğretimine yönelik programlar hazırlanırken de bu yaklaşım dikkate alınmaktadır.⁴ Yapılandırmacı yaklaşıma göre öğrencilere öğrenme yaşantıları sunan, farklı öğrenme yaşantılarının oluşturulmasında rehberlik ederek öğrenme ve öğretme sürecini destekleyen bir materyal olarak görülen ders kitaplarının bireysel düşünce ve değer yargılarının üretilmesine imkân veren, üst düzey beceri ve kazanımların elde edilmesini sağlayan, öğrenciyi merkeze alan bir anlayışla hazırlanması öngörülmektedir. Bu bağlamda ders kitaplarının içeriklerinin dil ve anlatım, eğitsel, fiziksel, görsel tasarım ilkeleri dikkate alınarak hazırlanması,⁵ bunun yanı sıra açıklık, gerçeklik, güncellik ve estetiklik gibi niteliklere sahip olması, böylece öğretimin etkililiğini artırması beklenmektedir.⁶

Din öğretiminde temel olarak İslâm dininin inanç, ibadet ve ahlak esasları ele alınmaktadır. Dolayısıyla öğretim programları ve ders kitaplarında İslâm'ın ibadet esasları önemli bir yer teşkil etmektedir. İbadetler arasında ilk akla gelense genellikle namaz olmaktadır. İslâm'da namazın hüküm bakımından farklı türleri bulunmaktadır. Namaz türleri arasında farz olması hasebiyle beş vakit namazın ayrı bir yeri ve önemi bulunmaktadır. Beş vakit namaz Müslüman, akıllı ve ergen olan bireylerin eda etmekle yükümlü olduğu bir ibadet türüdür.⁷ Beş vakit namazın her gün yerine getirilmesi gereken bir ibadet olması dolayısıyla Müslümanların bu hususta doğru bilgiler edinmesi, dinî yaşantılarını sağlıklı bir şekilde sürdürebilmeleri açısından büyük bir önem taşımaktadır. Bundan dolayı beş vakit namazın hikmeti, bireysel ve toplumsal faydaları, hükümleri, nasıl kılındığı hususunda nitelikli bir öğretimin yapılmasının din öğretiminden beklenen en temel işlev olduğu söylenebilir.

Okullarda beş vakit namaz öğretiminin nitelikli bir şekilde yürütülmesi çağın problemi olan manevî boşluk ve doyumsuzluktan kaynaklanan stres, depresyon, anksiyete gibi ruhsal sorunların⁸ giderilmesine katkı sağlayabilir. Nitekim namaz

⁴ MEB, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)* (Ankara: MEB Yayınları, 2018), 8.

⁵ Safınaz Asri, "Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminde Öğretim Programı Ders Kitabı Uyumu", *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 5 (Haziran 2018), 44.

⁶ Ahmet Koç, "Kıbrıs ve Türkiye Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (4-8. Sınıf) Ders Kitaplarındaki Görsellerin Karşılaştırmalı Değerlendirilmesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (Haziran 2021), 369.

⁷ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008), en-Nisâ 4/103; Lütfi Şentürk - Seyfettin Yazıcı, *İslâm İlmihali* (Ankara: DİB Yayınları, 2012), 133.

⁸ Nurten Kimter, "Namaz ve Ahlakî Olgunluk İlişkisi", *Dini Araştırmalar* 19/50 (2016), 104.

bireyin yoğun dinî duygular ve düşünceler yaşamasına vesile olan bir ibadettir.⁹ Esasen İslâm dinindeki ibadetlerin genelinin bedensel ve ruhsal açıdan pek çok faydası bulunmaktadır. İhlaslı ve bilinçli olarak dosdoğru bir şekilde eda edilen namaz ibadeti de bireylerin ruhsal dinginliğe erişerek manevî feyizlere ve zevklere kavuşmasını sağlayabilmektedir. Bireylerin eriştiği bu sükûn ve istikrar hali namaz dışı yaşamlarına da sirayet edebilmektedir. Böylece namaz, inananların psikolojik olarak kendilerini iyi hissetmelerine katkı sağlayarak yaşam memnuniyetlerini artırabilmektedir.¹⁰ Namazın bu katkıları literatürde yer alan çeşitli araştırmalar tarafından doğrulanmaktadır. Nitekim konuyla ilgili olarak yapılan bir araştırmada ruh sağlığı ile düzenli bir şekilde namaz kılma arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunduğu tespit edilmiştir.¹¹ Başka bir araştırmaya göre namaz ibadeti katılımcıların psikolojik iyi oluş düzeylerini anlamlı bir şekilde yordamaktadır. Bu araştırmada sadece Allah rızası gözetilerek kılınan namazın bireylerin benlik saygısını, ahlâkî olgunluk derecelerini ve psikolojik iyi olma düzeylerini artırdığı saptanmıştır.¹² Başka bir araştırmadaysa katılımcıların namaz kılmalarıyla psikolojik iyi olma düzeyleri arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur.¹³ Bu nedenle namazın belirli söz ve davranışların her gün tekrarlanarak yapılan bir ritüel değil, insanın manevî ihtiyaçlarını karşılamaında etkili olan bir ibadet olduğu söylenebilir.

Namaz ibadeti esnasında birtakım kalıp davranışlar sırasıyla yerine getirilir. Ancak bunların her biri sembolik bir anlam taşır. Gerek bu davranışlar gerekse de namazda okunan dua, ayet, tesbih ve tekbirler inananlarda derin duygu ve düşünceler uyandırabilir.¹⁴ Bu durum Kur'an-ı Kerim'de "Biliniz ki, kalpler ancak Allah'ı anmakla huzur bulur."¹⁵ şeklinde ifade edilmiştir. Başka bir ayetteyse "Kitaptan sana vahyolunanı oku, namazı da dosdoğru kıl. Çünkü namaz, insanı hayasızlıktan ve kötülükten alıkor. Allah'ı anmak (olan namaz) elbette en büyük ibadettir."¹⁶ denilerek samimi bir şekilde kılınan namazın ahlâkî olgunluğa vesile olarak insanı fenalıktan

⁹ Habil Şentürk, "Namaz İbadetinin Uyandırdığı Duygu ve Düşünceler Üzerine Pilot Bir Araştırma: SDÜ İlahiyat Fakültesi Örneği", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2004), 37.

¹⁰ Nurten Kimter, "Namaz ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme", *Ekev Akademi Dergisi* 68 (2016), 303-304.

¹¹ Hülya Gök, "Düzenli Namaz Kılma ve Kılmama ile Ruh Sağlığı Arasındaki İlişki", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2019), 135.

¹² Nurten Kimter, "Namaz İbadetinin Ruh Sağlığı Açısından Bazı Değişkenlerle İlişkisi", *Din, Değerler ve Sağlık*, ed. Hayati Hökelekli (İstanbul: DEM Yayın, 2017), 405-406.

¹³ Kimter, "Namaz ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme", 299.

¹⁴ Şentürk, "Namaz İbadetinin Uyandırdığı Duygu ve Düşünceler Üzerine Pilot Bir Araştırma: SDÜ İlahiyat Fakültesi Örneği", 60.

¹⁵ er-Ra'd 13/28.

¹⁶ el-Ankebût 29/45.

uzaklaştırdığı bildirilmektedir. O halde insanın yaşamında birçok olumlu etkisi bulunan namaz ibadetinin farklı yönleriyle ele alınarak bilimsel araştırmalara konu olması önemli bir gerekliliktir. Bu bağlamda din öğretiminde faydalanılan ders kitaplarında bulunan namaz öğretimiyle ilgili içeriklerin niteliğinin de bilimsel olarak incelenmesi gerekmektedir. Ancak literatüre bakıldığında bu meseleyle ilgili olarak herhangi bir müstakil çalışmayla karşılaşmamıştır.

Alan yazında bulunan “Çocuklara Namazı Sevdirme ve Öğretme Metotları” başlıklı araştırmada namazın çocuklara hangi yaşta nasıl sevdireceğinin yolları üzerinde durulmuştur.¹⁷ “Çocukların ve Gençlerin Namazı Öğrenmelerine Olumsuz Etki Eden Yetişkin Tutum ve Davranışları” başlıklı araştırmada öğrencilerin deneyimlerinden hareketle anne babalar ve öğretmenlerin çocukları ya da gençleri namaza alıştırmak amacıyla uyguladıkları yöntemsel hatalar ele alınmıştır.¹⁸ “Namazın Karakter İnşasındaki Yeri” başlıklı çalışmada namaz kılmanın bireyin karakteri üzerindeki yeri ve önemi üzerinde durulmuştur.¹⁹ “Nebevî Şahsiyetin İnşasında Namaz ve Hz. İbrâhim” başlıklı çalışmada Hz. İbrahim ve diğer peygamberlerin nebevî şahsiyetlerinin teşekkülünde namazın oynadığı rol üzerinde durulmuştur.²⁰ Bu araştırmadaysa söz konusu çalışmalardan farklı olarak MEB tarafından din öğretimi sürecinde öğrenci ve öğretmenlerin kullanımına sunulan ders kitaplarında yer alan beş vakit namazla ilgili içerikler değerlendirilmiştir.

Araştırmanın amacı din öğretiminde kullanılan materyallerden biri olan ders kitaplarında bulunan beş vakit namaz öğretimiyle ilgili muhtevanın görsel tasarım ve içerik tasarımı bakımından öğrenmeyi destekleyecek nitelikte olup olmadığının değerlendirilmesi, böylece eksikliklerin tespit edilerek niteliğinin geliştirilmesi için öneriler sunulmasıdır. Bu nedenle araştırmanın temel problemi ders kitaplarında bulunan beş vakit namazın öğretimiyle ilgili muhtevanın görsel tasarım ve içerik tasarımı bakımından öğrenmeyi destekleyecek niteliğe ne düzeyde sahip olduğudur. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman analizine başvurulmuştur. Doküman analizi yöntemiyle yürütülen araştırmalarda basılı veya

¹⁷ Davut Aydüz, “Çocuklara Namazı Sevdirme ve Öğretme Metotları”, *the Journal of Academic Social Sciences* 95/95 (Ocak 2019), 14.

¹⁸ Hatice Kalenci, “Çocukların ve Gençlerin Namazı Öğrenmelerine Olumsuz Etki Eden Yetişkin Tutum ve Davranışları”, *International Congress on Islamic Education*, ed. Hafsa Nur Aslanoğlu - Sibel Özil (İstanbul: Yekder, 2018), 275.

¹⁹ Şevket Pekdemir, “Namazın Karakter İnşasındaki Yeri”, *Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşasında Dinin Yeri Sempozyumu*, ed. Yavuz Ünal vd. (Ordu: Ordu İlahiyat Vakfı Yayınları, 2016), 371.

²⁰ Kerim Buladı, “Nebevî Şahsiyetin İnşasında Namaz ve Hz. İbrâhim”, *Uluslararası Hz. İbrâhim (a.s.) ve Nübüvvet Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, ed. Atilla Yargıcı - Mahmut Öztürk (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2019), 1/288.

dijital belgeler sistematik olarak incelenerek çalışma konusuna yönelik veriler toplanır ve yorumlanır.²¹ Bu bağlamda araştırmada öncelikle konuyla ilgili literatür taranmış ve akabinde 4.-12. sınıf düzeylerinde okutulan (Meslekî Arapça dışında) din öğretimi kapsamındaki derslerin öğretim programları ve ders kitaplarında bulunan beş vakit namazla ilgili içerikler analiz edilmiştir.

1. Öğretim Programlarında Beş Vakit Namaz

Öğretim programları okullarda okutulan derslerin genel çerçevesini çizmekte, bu bağlamda özel amaçları ve kazanımları ortaya koyarak içeriklerin belirlenmesinde etkin bir rol oynamaktadır. Öğretim programlarında ders kitaplarının yazımında benimsenmesi gereken ilkelere de yer verilmektedir. Örneğin ibadetlerle ilgili içeriklerde mezheplerin anlayış ve uygulamalarındaki farklılıklara yer verilmemesi, bunların ihtiyaç duyulduğunda öğretmenler tarafından açıklanması gerektiği belirtilmiştir.²²

Öğretim programlarının vizyonu incelendiğinde din öğretiminde temelde hayatı anlamlandırmada dinin yeri ve öneminin farkında olan, ahlâkî, millî ve manevî değerleri içselleştiren, farklılıklara saygı göstererek bir arada yaşama becerisi edinen bireylerin yetiştirilmesinin hedeflendiği anlaşılmaktadır.²³ Bu yönüyle öğretim programlarının ortaklıklardan hareket ederek din öğretimi aracılığıyla toplumda bireylerin birbirini ötekileştirmeden barış içerisinde yaşamasına ve kenetlenmesine katkı sağladığı söylenebilir.

Öğretim programlarında din öğretiminin amaçlarına ulaşılması için farklı konulara yer verildiği görülmektedir. Bunlar arasında İslâm dininin ibadet esasları din öğretiminin önemli bir bölümünü teşkil etmektedir. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) derslerinde ibadet esaslarının öğrencilere tanıtılması, Temel Dinî Bilgiler (TDB) ve Anadolu İmam Hatip Lisesi (AİHL) Meslek Derslerindeyse benimsenmesi

²¹ John W. Creswell, *Araştırma Deseni Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*, ed. Selçuk Beşir Demir, çev. Esra Bukova Güzel vd. (Ankara: Eğiten Kitap Yayınları, 2017), 183; Bilgen Kural, “Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi”, *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/15 (2020), 173-177.

²² MEB, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)*, 9.

²³ MEB, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)*, 9; MEB, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim 9, 10, 11 ve 12. Sınıflar)* (Ankara: MEB Yayınları, 2018), 9; MEB, *Anadolu İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretim Programları* (Ankara: MEB Yayınları, 2018), 11.

amaçlanmaktadır.²⁴ Bu durumun DKAB derslerinin AIHL dışındaki bütün okul türlerinde zorunlu olarak okutulurken TDB derslerini ya da AIHL’inde öğrenim görmeyi öğrencilerin kendilerinin ya da ailelerinin tercih etmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Beş vakit namaz öğretimi de bu anlayışla DKAB ve din öğretimi kapsamında bulunan diğer derslerde öğretime konu edilmektedir. Ancak konuyla ilgili öğretim programlarında yer alan kazanımlar incelendiğinde aralarında çok fazla bir fark olmadığı görülmektedir.

Din öğretimi kapsamında bulunan öğretim programları incelendiğinde ortaokullarda 5. sınıf Peygamberimizin Hayatı,²⁵ 5. ve 6. sınıf Kur’an-ı Kerim,²⁶ 6. Sınıf DKAB,²⁷ TDB İslâm 1,²⁸ TDB İslâm 2,²⁹ ortaöğretimde 9. sınıf DKAB,³⁰ TDB İslâm 2,³¹ 10. sınıf Peygamberimizin Hayatı,³² AIHL Meslek Derslerinden 9. sınıf TDB,³³ 9. sınıf Kur’an-ı Kerim,³⁴ 10. sınıf Siyer,³⁵ 10. Sınıf Fıkıh,³⁶ 11. sınıf Hitabet ve Mesleki Uygulama,³⁷ seçmeli Fıkıh Okumaları³⁸ ve 12. sınıf Dinler Tarihi³⁹ derslerinde beş vakit namazla ilgili içeriklerin yer aldığı görülmektedir.

Aşağıdaki tabloda öğretim programlarından elde edilen bulgulara göre beş vakit namaz öğretiminin yapıldığı dersler, kazanımları ve kazanımların Bloom taksonomisine göre hangi alanda yer aldığı görülmektedir.

Tablo 1. Öğretim Programlarında Bulunan Kazanımlar ve Alanları

-
- ²⁴ MEB, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)*, 8; MEB, *Ortaöğretim Temel Dinî Bilgiler (İslam 1-2) Dersi Öğretim Programı* (Ankara: MEB Yayınları, 2018), 8; MEB, *Anadolu İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretim Programları*, 11.
- ²⁵ MEB, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Peygamberimizin Hayatı Dersi Öğretim Programı* (Ankara: MEB Yayınları, 2018), 21.
- ²⁶ MEB, *Ortaokul - İmam Hatip Ortaokulu Kur’an-ı Kerim Dersi (5-8. Sınıflar) Öğretim Programı* (Ankara: MEB Yayınları, 2012), 12,15.
- ²⁷ MEB, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)*, 27.
- ²⁸ MEB, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Temel Dinî Bilgiler (İslam 1-2) Dersi Öğretim Programı* (Ankara: MEB Yayınları, 2018), 14.
- ²⁹ MEB, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Temel Dinî Bilgiler (İslam 1-2) Dersi Öğretim Programı*, 18.
- ³⁰ MEB, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim 9, 10, 11 ve 12. Sınıflar)*, 17.
- ³¹ MEB, *Ortaöğretim Temel Dinî Bilgiler (İslam 1-2) Dersi Öğretim Programı*, 22.
- ³² MEB, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Peygamberimizin Hayatı Dersi Öğretim Programı*, 22.
- ³³ MEB, *Anadolu İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretim Programları*, 92.
- ³⁴ MEB, *Anadolu İmam Hatip Liseleri Kur’an-ı Kerim Dersi Öğretim Programı* (Ankara: MEB Yay., 2016), 13.
- ³⁵ MEB, *Anadolu İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretim Programları*, 103.
- ³⁶ MEB, *Anadolu İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretim Programları*, 22.
- ³⁷ MEB, *Anadolu İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretim Programları*, 81,84.
- ³⁸ MEB, *Fıkıh Okumaları Dersi Öğretim Programı* (Ankara: MEB Yayınları, 2014), 7.
- ³⁹ MEB, *Anadolu İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretim Programları*, 40.

Dersler	Kazanımlar	Alan	Basamak
Peygamberimizin Hayatı (5. Sınıf)	Peygamberimizin hayatında namazın yerini fark eder.	Duyuşsal	Alma
Kur'an-ı Kerim (5. ve 6. Sınıf)	Ezberlenecek sureleri usulüne uygun olarak ezberler.*	Bilişsel	Bilgi
	Ezberlenen surelerin anlamlarını ana hatları ile kavrar.*	Bilişsel	Kavrama
DKAB (6. Sınıf)	İslâm'da namaz ibadetinin önemini, ayet ve hadislerden örneklerle açıklar.	Bilişsel	Kavrama
	Namazları, çeşitlerine göre sınıflandırır.	Bilişsel	Bilgi
	Namazın kılınışına örnekler verir.	Bilişsel	Kavrama
TDB (Ortaokul İslâm 1)	Namazı özenli kılmanın müminlerin en önemli özelliklerinden biri olduğunu fark eder.	Duyuşsal	Alma
Temel Dinî Bilgiler (Ortaokul İslâm 2)	Namazla ilgili hükümleri açıklar.	Bilişsel	Kavrama
	Sehiv ve tilavet secdesiyle ilgili hükümleri söyler.	Bilişsel	Bilgi
	Namazda okunan dua ve tesbihleri doğru olarak telaffuz eder.	Bilişsel	Uygulama
DKAB (9. Sınıf)	İslâm'da ibadet kavramını ve ibadetin kapsamını açıklar.	Bilişsel	Kavrama
	İslâm'da ibadetlerin yapılış amacını ve önemini fark eder.	Duyuşsal	Alma
	İbadet yükümlülüğü ile ilgili bazı kavramları sınıflandırır.	Bilişsel	Bilgi
	İslâm'da ibadetlerin temel ilkelerini değerlendirir.	Bilişsel	Değerlendirme
	İbadetlerin, bireyin ahlaki gelişimi üzerindeki etkisini yorumlar.	Bilişsel	Değerlendirme
TDB (Ortaöğretim İslâm 2)	Namazın önemini ayet ve hadislerle açıklar.	Bilişsel	Kavrama
	Namazın Allah'a kulluğun en önemli göstergelerinden biri olduğunu fark eder.	Duyuşsal	Alma
	Namazların kılınışını gösterir.	Bilişsel	Uygulama
Peygamberimizin Hayatı (10. Sınıf)	Peygamberimizin hayatında namazın önemini fark eder.	Duyuşsal	Alma
TDB (AİHL 9. Sınıf)	Namazın çeşitlerini, farz, vacip ve sünnetlerini açıklar.	Bilişsel	Kavrama
	Çeşitlerine göre namazın kılınışına örnekler verir.	Bilişsel	Kavrama
Kur'an-ı Kerim (AİHL 9. Sınıf)	Duaları doğru bir şekilde okur ve ezberler.	Bilişsel	Uygulama-Bilgi
	Duaların hangi durumlarda okunacağını açıklar.	Bilişsel	Kavrama

	Ezberlenen duaların anlamlarını bilir.	Bilişsel	Bilgi
Fıkıh (AİHL 10. Sınıf)	Namazın farzietini ve önemini fıkhi deliller ile temellendirir.	Bilişsel	Kavrama
	Namaz ile ilgili fıkhi hükümleri açıklar.	Bilişsel	Kavrama
	Cemaatle namaz ve imamet ile ilgili fıkhi hükümleri kavrar.	Bilişsel	Kavrama
Siyer (AİHL 10. Sınıf)	İsra ve Miraç olayının, Peygamberimiz ve Müslümanlar açısından önemini fark eder.	Duyuşsal	Alma
Hitabet ve Mesleki Uygulama (AİHL 11. Sınıf)	Cami içi ve dışı din hizmetlerini uygular.	Bilişsel	Uygulama
	Cami musikisinin çeşitlerini açıklar.	Bilişsel	Kavrama
	Cami musikisi çeşitlerini usulüne uygun olarak icra eder.	Bilişsel	Uygulama
Fıkıh Okumaları (AİHL Seçmeli Ders)	Namazın vaktinde ve cemaatle kılınmasının önemini kavrar.	Bilişsel	Kavrama
	Namazın çeşitlerini açıklar.	Bilişsel	Kavrama
	İmamet ve cemaat hakkında gerekli kuralları kavrar.	Bilişsel	Kavrama
	Seferîlikte namazla ilgili hükümleri açıklar.	Bilişsel	Kavrama
	Namazla ilgili güncel hükümleri açıklar.	Bilişsel	Kavrama
Dinler Tarihi (AİHL 12. Sınıf)	İslâmiyet'in ibadetlerini ve dinî merasimlerini tanıır.	Bilişsel	Bilgi

Bloom taksonomisine göre kazanımlar bilişsel, duyuşsal ve psikomotor alanlara ayrılmakta ve her birinin öğrenme düzeyine göre farklı basamakları bulunmaktadır. Bilişsel alan basamakları sırasıyla bilgi, kavrama, uygulama, analiz, sentez, değerlendirme; duyuşsal alan basamakları alma, tepkide bulunma, değer verme, örgütlenme ve kişilik haline getirme; psikomotor alan basamaklarıysa algılama, hazırlanma, kılavuz denetiminde yapma, mekanikleşme, beceri haline getirme, duruma uydurma ve yaratma şeklindedir.⁴⁰ Tablo 1'de 37 tane kazanım görülmektedir. Bunların çoğunluğunun bilişsel alanın bilgi ve kavrama basamaklarında, sadece dört beş tanesinin uygulama basamağında olduğu, ikisinin de değerlendirme basamağında

* 5. sınıf Kur'an-ı Kerim dersinde ezberlenecek dua ve sureler arasında Tahiyat, Salli-Bârik, Rabbenâ Duaları ve İhlâs, Kevser, Fatıha sureleri, 6. sınıf Kur'an-ı Kerim dersinde Amentü, Kunut Duaları, Felak, Nas, Tebbet ve Nasr sureleri bulunmaktadır. Ancak kazanımlarda *dua ve sure* ibaresi yerine sadece *sure* ifadesine yer verilmiştir.

⁴⁰ Md. Enamul Hoque, "Three Domains of Learning: Cognitive, Affective and Psychomotor", *The Journal of EFL Education and Research* 2/2 (2016), 46-50.

yer aldığı, psikomotor alanda bulunan kazanımın olmadığı⁴¹ görülmektedir. Daha önce belirtildiği üzere TDB ve AİHL Meslek Dersleri gibi derslerin öğretim programlarının amaçlar ve vizyon bölümünde ibadetleri benimsetme hedefine değinilmesine rağmen kazanımlardan sadece 6 tanesine tekabül eden çok küçük bir oranının duyuşsal alanla ilgili olduğu, bunlarında en alt basamakta yer aldığı görülmektedir. Özellikle ortaöğretim düzeyinde meslekî din öğretiminin yapıldığı AİHL’de namaz ibadetiyle ilgili olarak sadece Siyer dersinin bir kazanımının duyuşsal alanda yer alması öğretim programlarında bu hususta giderilmesi gereken bir tutarsızlığın bulunduğunu göstermektedir. Zira benimsetmek ancak duyuşsal alanın en üst basamağı olan kişilik haline getirme ile mümkündür. Öğretim programlarında görülen bu durum beş vakit namazın öğretiminde manevî boyutun ihmal edildiği izlenimi vermektedir.

Eğitimde manevî boyutun ihmal edilmesi bireylerin manevî ihtiyaçlarının göz ardı edilmesinden dolayı birçok olumsuz sonucu beraberinde getirir. Geçmişte din, inanç ve maneviyatın eğitimdeki yeri laiklik temelinde tartışılmıştır. Ancak günümüzde edinilen tecrübeler neticesinde ortaya çıkan din öğretimindeki değer temelli gelişmeler, seçmeli dersler ve imam hatip okullarının varlığı dolayısıyla öğrencilerin bu alandaki ihtiyaçlarının karşılanmasının ihmal edilemez bir gereksinim olduğu daha belirgin bir şekilde görülmektedir. Din öğretiminde meydana gelen bu gelişmeler eğitim sürecinde dinin yalnız bilişsel boyutuyla ele alınmasının yeterli olmadığını, bütün boyutlarının hayata yansıyan bir eğitim objesi şeklinde görülmesinin gerekliliğini ortaya koymaktadır.⁴²

Din öğretimi aracılığıyla öğrencilerin manevî ihtiyaç ve beklentilerinin karşılanması güçlü bir toplumun meydana gelmesine katkı sağlar. Çünkü maneviyat bireyin yaşamını anlamlı kılan, hayatı boyunca karşılaştığı problemlerin yıkıcı etkilerini azaltan ve bunları çözmesinde etkisi bulunan bir gerçekliktir. Bu yönüyle maneviyatın bireyin kendisi, yakınları ve toplumla ilişkilerini güçlendirerek manen iyi oluşunu destekleyen bir olgu olduğu söylenebilir.⁴³ Birey maneviyatı büyük oranda din aracılığıyla tecrübe eder. Hayat sürecinde karşılaştığı sorunlara karşı dinî

⁴¹ Psikomotor alanda fiziksel gelişime bağlı olarak zihin ve kas koordinasyonu kurabilme baskıdır. Hareket içeren her kazanım psikomotor alanda değildir. Çünkü bilgi ve kavrama düzeyinde öğrenilenlerin pratiğe dökülebilmesi hareket içerse de bilişsel alanın uygulama basamağına tekabül eder. Nitekim burada asolan hedef koşabilmek, kalem tutabilmek, top sektirebilmek gibi kaba ya da ince motor becerilerin geliştirilmesi değil, öğrenilenlerin yaşamda uygulanabilmesidir.

⁴² Hasan Meydan, *Din Eğitiminde Manevi Boyut (İnsanın Manevi Potansiyeli, Maneviyatçılık ve Din Eğitimi)* (İstanbul: DEM Yayın, 2015), 27.

⁴³ Büşra Tunç - Tarık Totan, “Okul Psikolojik Danışmanlığında Manevi İyi Oluşun Kullanımı: Tarihsel Gelişim, Kuramsal Temeller ve Öneriler”, *Ege Bilimsel Araştırmalar Dergisi* 3/1 (Aralık 2020), 2.

inancının kendisi üzerindeki etkisine göre farklı tavırlar takınabilir. Konuyla ilgili olarak yapılan bir araştırmada katılımcıların yaşadıkları problem durumunu anlama ve anlamlandırmada dinî inançlarından etkilendikleri saptanmıştır. Araştırmaya göre katılımcıların yaşadıkları olumsuz süreci atlatmalarında dinî inançları gereği başvurdukları dua ve ibadetlerin yadsınamaz bir önemi bulunmaktadır. Çünkü dua ve ibadetler süreç boyunca onlara psikolojik destek sağlamaktadır.⁴⁴ Başka bir araştırmada da din ve dindarlığın manevî iyi oluşun sağlanmasındaki katkısı ortaya konulmuştur.⁴⁵

Dinin manevî iyi oluşun devamlılığı üzerindeki katkıları, din öğretiminde ulaşılmak istenen kazanımların sadece bilişsel düzeyde ele alınmasının çağın insanının ihtiyaç ve beklentilerini karşılamada yetersiz olduğunu göstermektedir. Geline nokta din öğretiminin bilgi aktarımından öteye geçerek bireylerin ruh sağlığının korunmasına, sağlıklı bir kişilik geliştirmesine katkı sağlayan bir süreç haline dönüşmesi zaruri bir ihtiyaç gibi görünmektedir. Bu da ancak duyuşsal öğrenmelerin oranının artırılmasıyla, bireylerin manevî potansiyellerinin eğitim yoluyla işlenmesiyle mümkün olacaktır.⁴⁶ O halde beş vakit namazın öğretimiyle ilgili kazanımların yazımında bu hususların dikkate alınması, kazanım ifadelerinin üst düzey öğrenmeleri sağlayacak şekilde yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Özellikle din ve değerler alanındaki seçmeli derslerde ve imam hatiplerde okutulan derslerde namazla ilgili kazanımların bir kısmının -duyuşsal alanın ağırlığının artırılmasına da dikkat edilerek- bilişsel ve duyuşsal alanın en üst basamaklarında yazılması söz konusu eksikliğin giderilmesi için katkı sağlayacaktır. Böylece beş vakit namazın öğretimi bireylerin maneviyatının güçlenmesinde ve ahlâkî bakımdan olgunlaşmasında daha etkin bir rol oynayacaktır.

2. Ders Kitaplarında Beş Vakıt Namaz

Ders kitapları, içerisinde öğretim programlarında belirtilen amaçlara ve kazanımlara ulaşılmasını sağlayan muhtevayı barındıran öğretmen ve öğrencilerin yararlanabileceği hazır materyallerdir. Öğretim programlarında din öğretimi aracılığıyla öğrenmeyi öğrenen,⁴⁷ öğrendiklerini anlamlı ve kalıcı hale getiren, üst düzey beceriler edinen⁴⁸ bireylerin yetiştirilmesinin hedeflendiği, yapılandırmacı

⁴⁴ Feim Gashi, “Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 109.

⁴⁵ Hatice Acar, “Manevî İyi Oluş ile Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine Bir Değerlendirme”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2014), 391.

⁴⁶ Meydan, *Din Eğitiminde Manevi Boyut*, 14.

⁴⁷ MEB, *Anadolu İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretim Programları*, 7.

⁴⁸ MEB, *Anadolu İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretim Programları*, 4.

öğrenme modelini desteklediği bilinen beceri temelli öğrenme, öğrenci merkezli öğrenme, çoklu zekâ gibi yaklaşımların dikkate alındığının⁴⁹ ifade edilmesi dolayısıyla ders kitaplarının da bu beklentiyi karşılayacak nitelikte olması gerekmektedir.

Ders kitaplarının içeriklerinin sade, anlaşılır ve öz bir şekilde hazırlanması, görsellerle desteklenerek dikkat çekmesi, öğrencileri aktif hale getirecek alıştırmaya/uygulama olanaklarına imkân tanıyan etkinlikler barındırması⁵⁰ günümüzde benimsenen öğrenme öğretme yaklaşımlarına uygun olacaktır. Zira yapılan araştırmalara göre insanlar okuduklarının %10'unu, işittiklerinin %20'sini, gördüklerinin %30'unu, gördüklerinin ve işittiklerinin %50'sini, söylediklerinin %70'ini, yaptıklarının ve söylediklerinin %90'ını hatırlamaktadır.⁵¹ Ders kitaplarında bulunan beş vakit namaz öğretimiyle ilgili içeriklerin etkililiği de bu bağlamda çok sayıda duyu organına hitap etme ve öğrencileri aktif hale getirecek yönergelere sahip oluş derecesine göre değişkenlik gösterecektir. Yani kitaplarda ne kadar çok duyu organına hitap eden etkinliklere yer verilirse öğrenilenlerin kalıcılığı da o kadar artacaktır. Aşağıdaki tabloda beş vakit namazla ilgili içerikler ve bunların yer aldığı ders kitapları görülmektedir.

Tablo 2. Beş Vakit Namazla İlgili Ders İçerikleri

Beş Vakit Namazla İlgili İçerikler	İçeriğin Yer Aldığı Dersler
Namazın Önemi/Hikmeti	Peygamberimizin Hayatı (5. Sınıf)
	DKAB (6. Sınıf)
	TDB (Ortaokul İslâm 1)
	TDB (Ortaokul İslâm 2)
	DKAB (9. Sınıf)
	Peygamberimizin Hayatı (10. Sınıf)
	TDB (Ortaöğretim İslâm 2)
	TDB (AİHL 9. Sınıf)
	Siyer (AİHL 10. Sınıf)
	Fıkıh (AİHL 10. Sınıf)
Namazın Farzları	Fıkıh Okumaları (AİHL Seçmeli Ders)
	DKAB (6. Sınıf)
	TDB (Ortaokul İslâm 2)
	TDB (Ortaöğretim İslâm 2)
	TDB (AİHL 9. Sınıf)
Namazın Vacipleri	Fıkıh (AİHL 10. Sınıf)
	TDB (Ortaokul İslâm 2)
	TDB (Ortaöğretim İslâm 2)
	TDB (AİHL 9. Sınıf)

⁴⁹ MEB, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim 9, 10, 11 ve 12. Sınıflar)*, 8; MEB, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)*, 9.

⁵⁰ Murat Gökalp, *Öğretim İlke ve Yöntemleri* (Ankara: Pegem Akademi, 2019), 277-278.

⁵¹ Halil İbrahim Yalın, *Öğretim Teknolojileri ve Materyal Geliştirme* (Ankara: Nobel Yayınları, 2007), 81.

Namazın Sünnetleri	TDB (Ortaokul İslâm 2) TDB (Ortaöğretim İslâm 2) TDB (AİHL 9. Sınıf) Fıkıh (AİHL 10. Sınıf)
Namazın Mekruhları	TDB (AİHL 9. Sınıf) Fıkıh (AİHL 10. Sınıf)
Namazın Vakitleri	Fıkıh (AİHL 10. Sınıf) Fıkıh Okumaları (AİHL Seçmeli Ders)
Namazda Okunan Dua ve Tesbihler	TDB (Ortaokul İslâm 2) Hitabet ve Mesleki Uygulama Kur'an-ı Kerim (5. ve 6. Sınıf) Kur'an-ı Kerim (AİHL 9. Sınıf)
Namazın Kılınışı	DKAB (6. Sınıf) TDB (Ortaöğretim İslâm 2) TDB (AİHL 9. Sınıf)
Cemaatle Namaz	DKAB (6. Sınıf) TDB (Ortaöğretim İslâm 2) TDB (AİHL 9. Sınıf) Fıkıh (AİHL 10. Sınıf) Fıkıh Okumaları (AİHL Seçmeli Ders) Hitabet ve Mesleki Uygulama (AİHL 11. Sınıf)
Namazın Kazası	TDB (Ortaöğretim İslâm 2) Fıkıh (AİHL 10. Sınıf) Fıkıh Okumaları (AİHL Seçmeli Ders)
Namazı Bozan Durumlar	DKAB (6. Sınıf) TDB (Ortaokul İslâm 2) TDB (AİHL 9. Sınıf) Fıkıh (AİHL 10. Sınıf)
Sehiv ve Tilavet Secdesi	TDB (Ortaokul İslâm 2) TDB (AİHL 9. Sınıf) Fıkıh (AİHL 10. Sınıf) Fıkıh Okumaları (AİHL Seçmeli Ders)
Özel Durumlarda Namaz	TDB (Ortaöğretim İslâm 2) Fıkıh (AİHL 10. Sınıf) Fıkıh Okumaları (AİHL Seçmeli Ders)

Tablo 2’de görüldüğü gibi ders kitaplarında beş vakit namazla ilgili olarak en çok namazın önemi ya da hikmeti konusuyla karşılaşmıştır. Söz konusu içerikler ders kitaplarının çoğunda müstakil başlık olarak yer almakla birlikte birkaçındaysa ibadetlerle ilgili farklı konu başlıkları altında yer almıştır. Konuyla ilgili olarak kitaplarda özetle ayet ve hadislerden yararlanılarak namazın Allah’ın emrettiği bir ibadet olduğu ve ona karşı kulluk görevinin ve onun insanlara bahşettiği nimetlerden dolayı şükür borcunun yerine getirilmesi için namaz kılınması gerektiği üzerinde durulmuş, Hz. Peygamber’in namaza verdiği önem vurgulanmıştır. Ders kitaplarında konu daha çok bilgi yükleyen metinlerle sunulmuş, görsel olarak genellikle

yorumlayalım, inceleyelim, düşünelim gibi ifadelerin bulunduğu bilgi kutucukları ve namaz kılan insanların yer aldığı fotoğraflarla yetinilmiştir. Kitaplarda bir ders kitabındaki kavram haritasında bulunan boşlukları doldurma etkinliği dışında öğrencilerin öğrenmeye aktif olarak katılabilecekleri kayda değer bir içeriğe yer verilmediği görülmüştür. Konuyla ilgili olarak ders kitaplarında öne çıkan ifadelere şu örnekler verilebilir:

Peygamber Efendimiz, ubudiyet bakımından en yüksek seviyedeki insandır. Ubudiyet, “kulluk etme” demektir. İbadetlerini ihsan üzere yani “Allah’ı (c.c) görüyormuş gibi” yerine getirmiştir. Namaz ibadeti de bunlardan biridir. Sevgili Peygamberimiz namazda tüm benliği ile Rabbine yönelmiş, namazını “Onlar namazda huşu içindedirler.” (el-Mü’minûn, 23/2) ayetiyle anlatıldığı gibi kılmıştır. Hatta o namaza öyle düşküdü ki namazı, ‘gözümün nuru’ olarak ifade etmiştir.⁵²

Kâinatı, canlı ve cansız tüm varlıklar yaratan Yüce Allah (c.c.), biz kullarına bazı ibadetleri emretmiştir. Bunların en önemlisi namazdır. Namaz, Allah’a (c.c.) imandan sonra yerine getirilmesi gereken ve İslâm’ın şartlarından olan bir ibadettir. Yüce dinimiz akıllı, ergenlik çağına ulaşmış kadın ve erkek her Müslüman’a namazı farz kılmıştır. Kur’an-ı kerim’de namazın kılınması gerektiğini ifade eden birçok ayet bulunmaktadır.⁵³

Ders kitaplarında namazın farzları maddeler halinde sıralanarak ve anlamları kısaca açıklanarak verilmiş, bazı kitaplarda abdest ve teyemmümün nasıl alındığı fotoğraflardan yararlanarak gösterilmiştir. Özellikle AIHL Fıkıh gibi bazı ders kitaplarında konu biraz daha ayrıntılı bir şekilde metin olarak verilmiştir. Namazın vacipleri, sünnetleri ve mekruhları başlıkları altındaysa en çok bilinmesi gerekenler maddeler halinde sıralanarak bilgi yükleyici bir anlayışla sunulmuştur. Namazı bozan durumlar konusunda da benzer bir şekilde bilgi içerikli maddeler sıralanmıştır. Bu konuların yer aldığı sayfalarda da yine görsel olarak namaz kılan bireylerin bulunduğu fotoğraflar ve içerisinde düşünelim, öğrenelim, yazalım, bilgi kutusu gibi ifadelerin yer aldığı kutucuklara yer verilmiştir. Bazı kitaplarda sıralanan maddeler renkli zemin üzerinde sunularak dikkat çekici hale getirilmeye çalışılmıştır. Ancak içeriğin bu şekilde monoton olarak sunulmasının teknoloji çağında yaşayan günümüz öğrencileri için sıkıcı olarak değerlendirilmesi kuvvetle muhtemeldir. Bu nedenle içerik sunulurken ilgi çekici farklı etkinliklere ve görsellere yer verilmesinin daha doğru olacağı söylenebilir. Örneğin özellikle ortaokullarda abdest ve teyemmümün fotoğraflardan yararlanılarak gösterildiği sayfalarda fotoğraf alanı boş bırakılabilir,

⁵² Veysel Akkaya vd., *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Peygamberimizin Hayatı 5 Ders Kitabı* (Ankara: MEB Yayınları, 2019), 86.

⁵³ Safiye Özdemir, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6 Ders Kitabı* (Ankara: Dörtel Yayıncılık, 2019), 33.

öğrencilerden kitabın son sayfalarında bulunan çıkartmaları alarak bu sayfalara doğru bir şekilde yapıştırılması istenerek monotonluk giderilebilir. Konuyla ilgili olarak ders kitaplarında öne çıkan ifadeler şu örnekler verilebilir:

Namazın Başlıca Vacipleri: 1- Fatiha suresini okumak. 2- Farz namazların ilk iki rekâtında vacip ve nafil namazların her rekâtında Fatihâ'dan sonra sure veya ayet okumak. 3- Namazın rükünlerinde sırayı gözetmek. 4- Ta'dil-i erkânı yerine getirmek. 5- Namazda ilk oturuşu yapmak. 6- Namaz kılariken yanılma olmuşsa sehiv secdesi yapmak. 7- Namazda secde ayeti okunmuşsa tilavet secdesi yapmak. 8- Vitir namazında kunut duasını okumak. 9- Namazın ilk ve son oturularında tahiyat duasını okumak. 10- Bayram namazlarında ilave tekbirleri söylemek. 11- Namazın sonunda sağa ve sola selam vermek.⁵⁴

Namaz, kurallarına uygun kılınmazsa bozulur ve sahih yani geçerli olmaz. Bu sebeple namazın hangi hâllerde bozulacağını her Müslüman'ın bilmesi gerekir. Namazı bozan durumlar (kavram haritası): Namazda bir şey yemek, namazda bir şey içmek, namazın farzlarından birini terk etmek, namazda başkası işitecek kadar gülmek, namazda "ah", "of" gibi sözler söylemek, namazda selam vermek veya verilen selamı almak, namazda yönünü kiblede başka yöne döndürmek, namazda iken konuşmak.⁵⁵

Ders kitaplarında namazın vakitleriyle ilgili olarak hikmetine değinilmeden güneşin konumuna göre hangi namazın ne zaman kılınacağına dair bilgiler verilmiş ve kerahat vakti kavramı açıklanmıştır. Bu içerikler sunulurken kitaplarda herhangi bir etkinliğe yer verilmemiş, görsel olarak da namaz ve kerahat vakitlerini gösteren çark, güneşin batış fotoğrafı ve bunu biliyor muydunuz ifadesinin yer aldığı kerahat vakitlerinde kılınamayan namazlarla ilgili açıklama kutusundan yararlanılmıştır. Konuyla ilgili olarak ders kitaplarında öne çıkan ifadeler şu örnekler verilebilir:

Beş vakit namazın vakitleri: Sabah namazı vakti: Fecr-i sâdik denilen ikinci fecrin başlangıcından güneşin doğmasına kadar olan süredir. Öğle ve Cuma namazı vakti: Güneşin tepe noktasından batıya doğru kaydığı andan başlar. Her şeyin gölgesi iki misli olana kadar devam eder. İkinci namazı vakti: Öğle namazı vaktinin çıkışı ile girer ve güneşin batışı ile biter. İkinci namazını güneş batarken kerahet vaktinde kılmak ise mekruhtur. Akşam namazı vakti: Güneşin batmasıyla başlar. Güneşin battığı tarafta görülen kıvılcık kaybolana kadar devam eder. Yatsı namazı vakti: Akşam namaz vaktinin çıkmasıyla başlar. İkinci fecrin doğuşuna (imsak) kadar sürer. Yatsı namazını gecenin üçte birinde kılmak müstehaptır. Gecenin yarısına kadar geciktirilmesi ise mübahtır. İkinci fecrin biraz öncesine kadar geciktirmek, bir özür olmadıkça mekruhtur. Vitir namazı vakti: Yatsı namazından sonradır ve sabah namazının vaktine kadar devam

⁵⁴ Ahmet Özdemir vd., *Anadolu İmam Hatip Lisesi Temel Dinî Bilgiler 9. Sınıf Ders Kitabı* (Ankara: MEB Yay., 2019), 51.

⁵⁵ Özdemir, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6 Ders Kitabı*, 56.

eder. Bu namazı geceleyin, teheccüd ve Ramazan ayında teravih namazından sonra en son namaz olarak fecre kadar geciktirmek evladır.⁵⁶

Kerahet Vakti, içinde namaz kılınması mekruh olan vakitlere denir. İki türlü kerahet vakti vardır. Birincisi, farz olsun, nafil olsun her türlü namazın kılınması mekruh olan vakitler. İkincisi ise sadece nafil namaz kılmanın mekruh olup diğer namazların caiz olduğu vakitlerdir.⁵⁷

Namazda okunan dua ve tesbihlerle ilgili olarak ders kitaplarında Sübhaneke, Tahiyat, Salli ve Bârik, Rabbenâ, Kunut Dualarının⁵⁸ yanı sıra namazda ve namaz sonrasında okunan tesbihlerle anlamları renkli zeminleri bulunan çerçeveler içerisine yazılarak sunulmuş, öğrencilerin ezberden koro halinde okumalarına yönelik yönerge verilmiştir. Ayrıca konuyla ilgili olarak ortaokul TDB İslâm 2 ders kitabında öğrencilerden namazda ve sonrasında yapılan tesbihlerin anlamlarından hareketle Müslümanlar için önemini ne olduğuyla ilgili düşüncelerini boşluğa yazmaları istenmiştir.⁵⁹ Hitabet ve Mesleki Uygulama dersinin “Namaz Tesbihatı” başlığı altında da tesbihatın anlamı ve müezzinliğin yapılarıyla ilgili bir metne yer verilmiştir.⁶⁰

Namazın kılınışıyla ilgili olarak 6. sınıf DKAB ders kitabında 2 rekâtli namaz kılınışının kız ve erkek çocuk fotoğraflarından yararlanılarak ele alındığı, diğerlerininse metin olarak sunulduğu ve akabinde namazların rekât sayılarıyla ilgili bir boşluk doldurma etkinliğine yer verildiği görülmüştür.⁶¹ Ortaöğretim TDB İslâm 2 kitabında hem kız ve erkek çocuk fotoğraflarının yanlarında bulunan açıklamalarla 2 rekâtli namazın kılınışına değinilmiş hem de beş vakit namazın rekât sayıları ve kılınışının tamamıyla ilgili ayrı ayrı renklendirilmiş tablolar hazırlanmıştır.⁶² AİHL TDB ders kitabındaysa namazın kılınışını kısaca anlatan bir metne yer verilmiştir.⁶³ AİHL’de namazın kılınışının sadece bu derste işlenmesinden dolayı konunun bu kadar

⁵⁶ Orhan Çeker vd., *Anadolu İmam Hatip Lisesi Fıkıh Ders Kitabı* (Ankara: MEB Yayınları, 2019), 76.

⁵⁷ Abdullah Kahraman vd., *Anadolu İmam Hatip Lisesi Fıkıh Okumaları Ders Kitabı* (Ankara: MEB Yayınları, 2019), 35.

⁵⁸ Ali Öge vd., *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Kur’an-ı Kerim 5 Ders Kitabı* (Ankara: MEB Yayınları, 2019), 98-101; Vehbi Dereli - Nazif Yılmaz, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Kur’an-ı Kerim 6 Ders Kitabı* (Ankara: MEB Yayınları, 2019), 98; Nazif Yılmaz vd., *Anadolu İmam Hatip Lisesi Kur’an-ı Kerim 9 Ders Kitabı* (Ankara: MEB Yayınları, 2019), 51-58.

⁵⁹ Abdullah Açık vd., *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Temel Dinî Bilgiler İslam 2 Ders Kitabı* (Ankara: MEB Yay., 2019), 77-81.

⁶⁰ Kamil Yaşaroğlu, *Anadolu İmam Hatip Lisesi Hitabet ve Mesleki Uygulama Ders Kitabı* (Ankara: MEB Yay., 2019), 95-97.

⁶¹ Özdemir, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6 Ders Kitabı*, 46-50.

⁶² Abdullah Açık vd., *Ortaöğretim Temel Dinî Bilgiler İslam 2 Ders Kitabı* (Ankara: MEB Yay., 2019), 53-58.

⁶³ Özdemir vd., *Anadolu İmam Hatip Lisesi Temel Dinî Bilgiler 9. Sınıf Ders Kitabı*, 52-53.

yüzeysel bir şekilde ele alınmasının eğitsel bakımdan uygun olmadığı söylenebilir. Ayrıca diğer ders kitaplarında da namazın kılınışının yeterince ilgi çekici bir şekilde ele alınmadığı ifade edilebilir. İlgi çekiciliği artırmak için namazın kılınışıyla ilgili olarak verilen fotoğraf alanları boş bırakılarak öğrencilerden son sayfaya yerleştirilen çıkartmaları alarak doğru bir şekilde yerleştirmeleri gibi etkinliklere yer verilebilir. Ayrıca namazın kılınışının ortaöğretim TDB İslâm 2 ders kitabında olduğu gibi 14 farklı tabloda gösterilmesi kafa karışıklığına ya da her namazın birbirinden farklı bir şekilde kılındığının zannedilmesine neden olabilir. Bu nedenle eğer içerikte namazın kılınışı tablolardan yararlanılarak ele alınacaksa bu çalışma kapsamında geliştirilerek ekte sunulan örnek materyalde olduğu gibi daha öz ve anlaşılır bir şekilde verilebilir.

Cemaatle namaz meselesine gelince ders kitaplarında özetle imam ve cemaat kavramları açıklanmış, Hz. Peygamber'in hadislerinden hareketle namazı cemaatle kılmanın fazileti ve toplumsal faydaları üzerinde durulmuştur. Bunun yanı sıra ders kitaplarında cemaatle namaz kılarken imama uyulduğunun niyette belirtilmesi, güzel koku sürünülmesi, sure, dua ve tesbihlerin hangilerinin okunması, hangilerinde sessizce imamın dinlenilmesi gerektiği, bazı namazların cemaatle kılınmasının zorunlu olduğu gibi bilgilere yer verilmiş, imam olunabilmesi için taşınması gereken özellikler üzerinde durulmuştur. AİHL TDB ders kitabında diğerlerinden farklı olarak müdrik, lâhik ve mesbuk kavramlarının anlamları bir bilgi kutucuğu içerisinde verilmiştir. Ancak ders kitaplarında cemaatle namaza geç yetişen kişinin namazını nasıl tamamlaması gerektiğine dair bir bilgiyle karşılaşılmamıştır. Ders kitaplarında konu büyük oranda birbirinin tekrarı olacak nitelikte ele alınmış ve yeterli oranda görsele ve etkinliğe yer verilmemiştir. Bu nedenle aynı konunun bir üst sınıfta yeniden ele alındığı ders kitaplarında tekrara düşmek yerine meselenin daha farklı bir açıdan ele alınmasının ya da ileri seviyede öğretime yönelik bir içeriğe yer verilmesinin makul bir tespit olacağı söylenebilir. Konuyla ilgili olarak ders kitaplarında öne çıkan ifadeler şu örnekler verilebilir:

İnsanlar ilk safın sevabını bilselerdi, ön safta durabilmek için kura çekmekten başka yol bulamazlardı. Namazı ilk vaktinde kılmanın sevabını bilselerdi, bunun için yarışlardı. Yatsı namazı ile sabah namazının faziletini bilselerdi, emekleyerek de olsa bu namazları cemaatle kılmaya gelirlerdi. (Buhârî, Ezan, 9,32; Müslim, Salât, 129.) Kim yatsı namazını cemaatle kılsa, gece yarısına kadar namaz kılmış gibi sevap alır. Sabah namazını da cemaatle kılsa, bütün geceyi namaz kılarak geçirmiş gibi sevap alır. (Buhârî, Ezan, 34; Müslim, Mesâcid, 260.) Yukarıdaki hadisleri, cemaatle namazın önemi açısından yorumlayınız.⁶⁴

Beş vakit namaz ile cenaze namazını cemaat ile kılmak müekked sünnettir. Mescide gitmeye engel olacak derecede ağır hasta olanlar; yürüyemeyecek derecede ihtiyar olanlar, iki gözü görmeyen veya iki ayağı engelli olanlar; çamurlu ve çok karanlık bir

⁶⁴ Açık vd., *Ortaöğretim Temel Dinî Bilgiler İslam 2 Ders Kitabı*, 60.

yolda yürümek zorunda kalanlar; şiddetli soğuk, fırtına, sağanak yağmur ve aşırı sıcakta mescide gitmek zorunda kalanlar; hastaya refakat eden kişiler, seferî olanlar; can veya mal emniyeti tehlikede olan kişiler namazlarını tek başına kılabilirler.⁶⁵

Namazın kazasıyla ilgili olarak ders kitaplarında eda ve kaza kavramları açıklanmış, namazı vaktinde kılmanın önemi üzerinde durulmuş, uyku ve unutma gibi mazeretler dolayısıyla namazı vaktinde kılamayanların uyandığında ya da hatırladığında kılmaları gerektiğine değinilmiştir. Ders kitaplarında bu konu ele alınırken genellikle düz metin şeklinde sunulmuş, kayda değer bir görsele ya da etkinliğe yer verilmemiştir. Konuyla ilgili olarak ders kitaplarında öne çıkan ifadelere şu örnekler verilebilir:

Bülüğa ermiş olan her Müslümanın namazları vaktinde kılması gerekir. Namazın vaktinde kılınmasına eda, vakti içinde eksik kılınan namazın yeniden kılınmasına îade, vakit çıktıktan sonra kılmaya ise kaza denir. Kazası kılınan namaz, yerine getirilmiş olur. Ancak namazı bile bile vaktinden sonraya bırakmak doğru değildir ve Cenab-ı Hak'tan mağfiret dilemek gereklidir.⁶⁶

Farz namazlar vaktinin girmesinden önce eda edilemeyeceği gibi vaktinin çıkmasından sonra da eda edilemez. Farz bir namazın vakti içinde kılınmasına eda, vaktinin çıkmasından sonra kılınmasına ise kaza denilir. Dinimize göre farz bir namazın özürsüz olarak vaktinde kılınmaması ve kaza edilmek üzere ertelenmesi doğru değildir ve günahdır. Ancak unutma, uyuma veya bilinç kaybı gibi özürler nedeni ile vaktinde kılınmamış olan namazın daha sonra kılınması gerekir. Kişi ayrıca tövbe etmelidir.⁶⁷

Sehiv ve tilavet secdesiyle ilgili olarak ders kitaplarında secde, sehiv secdesi ve tilavet secdesi kavramları açıklanmış, hangi durumlarda ve nasıl secde yapılacağı ifade edilmiştir. Ders kitaplarında bu konular ele alınırken görsel olarak yine monoton bir şekilde birkaç namaz kılan kişi fotoğrafı ve bilgi kutusu kullanılmıştır. Kitaplarda genel olarak öğrencilerin öğrenmeye aktif bir şekilde katılabilecekleri kayda değer bir etkinliğe yer verilmemiştir. Konuyla ilgili olarak ders kitaplarında öne çıkan ifadelere şu örnekler verilebilir:

Sehiv secdesi, yanılma, unutma veya dalgınlık gibi durumlar yüzünden namazın farzlarından birinin geciktirilmesi ya da namazın vaciplerinden birinin terk veya geciktirilmesi durumunda namazın sonunda yapılan secdelere denilir.⁶⁸ “Sehiv secdesi yapması gereken kişi tek başına namaz kılıyorsa Tahiyat duasını okuduktan sonra sağ ve sol tarafına ya da sadece sağ tarafına selam verip hemen peş peşe iki secde yapar ve

⁶⁵ Çeker vd., *Anadolu İmam Hatip Lisesi Fıkıh Ders Kitabı*, 95.

⁶⁶ Çeker vd., *Anadolu İmam Hatip Lisesi Fıkıh Ders Kitabı*, 85.

⁶⁷ Kahraman vd., *Anadolu İmam Hatip Lisesi Fıkıh Okumaları Ders Kitabı*, 47.

⁶⁸ Kahraman vd., *Anadolu İmam Hatip Lisesi Fıkıh Okumaları Ders Kitabı*, 44.

Salli Bârik ve Rabbena dualarını okur. Sonrasında tekrar sağ tarafına ve peşinden sol tarafına selam vererek namazı bitirir.⁶⁹

Tilavet secdesi ise Kur'an-ı Kerim'de bulunan secde ayetlerini okuduğumuzda veya dinlediğimizde yaptığımız secdedir. Kur'an-ı Kerim'de on dört tane secde ayeti vardır. Bu secde ayetlerini okuduğumuzda veya dinlediğimizde tilavet secdesi yapmamız vaciptir.⁷⁰ Tilavet secdesi yaparken ve secdeden kalkarken "Allahu ekber" denilmesi ayrıca secdeden kalkıldığında Bakara suresi, 285. ayetinin okunması müstehaptır.⁷¹

Özel durumlarda namaz konusuyla ilgili olarak ders kitaplarında İslâm'ın kolaylık dini olması vurgulanarak seferîlikte, hastalıkta ve kutuplarda namazla ilgili bilgiler aktarılmıştır. Kitaplarda bu bilgiler metin olarak verilmiş, görsel olarak birkaç ulaşım aracı ve namaz kılan kişi fotoğrafları kullanılmıştır. Kitaplarda bu konu ele alınırken genel olarak öğrencilerin öğrenmeye aktif bir şekilde katılabilecekleri herhangi bir etkinliğe yer verilmemiştir. Konuyla ilgili olarak ders kitaplarında öne çıkan ifadelere şu örnekler verilebilir:

En az 90 km. uzağa, 15 günden az kalmak niyetiyle yolculuğa çıkan bir Müslüman dinen seferî sayılır. Seferî olduğu süre içinde dört rekâtlık farz namazlarını iki rekât kılar.⁷²

• Seferî durumundaki kimse ayağındaki mestlere üç gün mesh edebilir. • Seferî olana Cuma namazı farz değildir. • Seferî olan kimse dört rekâtlı farz namazları iki rekât kılar. Üç rekât olan akşam ve vitir namazı olduğu gibi kılmır. Müekked sünnetler, gayrı müekked sünnet hâline gelir. Sünnet namazları (bir içtihadı göre sabah ve akşamın sünnetleri hariç) kılmayabilir. • Seferî kimseye bayram namazları vacip değildir. Fakat kılsa namazı geçerli olur.⁷³

Vakit, namazın şartı olduğu gibi namazın farz olmasının da sebebidir. Buna göre bir bölgede namaz vakitlerinden biri veya ikisi gerçekleşmiyorsa o vakitlere ait namazların, o bölge halkına farz olmaması gerekir. Fakat meselenin özü üzerinde düşünen mudakkik fakihlere göre vakit, namazın bir şartı, sebebi ve alameti olsa da, namazın asıl sebebi ilâhî hitaptır. Bütün Müslümanlar beş vakit namaz ile mükelleftirler. Bu sebeple bir bölgede herhangi bir namazın vakti gerçekleşmiyorsa veya tam olarak belirlenemiyorsa orada yaşayanlar, namaz vakitleri tam olarak belirlenebilen en yakın bölgedeki namaz vakitlerine göre bir takdir ve belirleme yaparak namazlarını kılarlar.⁷⁴

⁶⁹ Çeker vd., *Anadolu İmam Hatip Lisesi Fıkıh Ders Kitabı*, 83.

⁷⁰ Açık vd., *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Temel Dinî Bilgiler İslam 2 Ders Kitabı*, 75.

⁷¹ Çeker vd., *Anadolu İmam Hatip Lisesi Fıkıh Ders Kitabı*, 83.

⁷² Açık vd., *Ortaöğretim Temel Dinî Bilgiler İslam 2 Ders Kitabı*, 59.

⁷³ Çeker vd., *Anadolu İmam Hatip Lisesi Fıkıh Ders Kitabı*, 84.

⁷⁴ Kahraman vd., *Anadolu İmam Hatip Lisesi Fıkıh Okumaları Ders Kitabı*, 47.

Sonuç

Günümüzde okul türü ne olursa olsun ilkokul dördüncü sınıftan itibaren öğrencilere din öğretimine yönelik dersler verilmektedir. Bu derslerde yararlanılmak üzere MEB öncülüğünde çeşitli ders kitaplarının hazırlanması ve ülke genelinde öğrenci ve öğretmenlere ulaştırılması sağlanmaktadır. Öğretmenler derslerinde kendi ürettiği ya da farklı bir şekilde temin ettiği çeşitli materyalleri kullanabilseler de ülke genelinde tüm öğrencilere ulaştırılan ders kitaplarının din öğretimi sürecinde en çok yararlanan öğretim materyali olduğu söylenebilir. Hal böyle olunca ders kitaplarının profesyonel olarak hazırlanıp hazırlanmaması öğrencilerin belirlenen kazanımlara istenen düzeyde erişmesinde belirleyici rol oynayan unsurların başında gelerek öğretimin niteliğini de etkilemektedir.

Bu araştırmada din öğretimi sürecinde öğretmen ve öğrenciler için en temel kaynaklardan biri olarak kullanılan ders kitaplarındaki beş vakit namaz öğretimiyle ilgili muhteva görsel ve içerik tasarımı açısından incelenmiştir. Araştırma sonucunda öğretim programlarında DKAB derslerinde İslâm dininin öğrencilere tanıtılmasının, din ve değerlerle ilgili seçmeli derslerde ve AİHL Meslek derslerinde ise benimsetilmesinin hedeflendiği görülmüş, ancak beş vakit namaz ibadetinin öğretimiyle ilgili kazanımlar incelendiğinde bu hedeflere riayet edilmediği anlaşılmıştır. Zira ilgili kazanımlar genellikle Bloom taksonomisine göre bilişsel alanın bilgi ve kavrama düzeyinde yer almakta, duyuşsal alanda yazılan sınırlı sayıda kazanım da en alt basamakta bulunmaktadır. Bu bakımdan öğretim programlarının kendi içerisinde çeliştiği görülmektedir.

Araştırma sonucunda ders kitaplarındaysa beş vakit namazla ilgili olarak aynı muhtevanın farklı sınıf düzeylerinde benzer bir şekilde yeniden ele alındığı, bu nedenle tekrara düşüldüğü görülmüştür. Öyle ki ders kitaplarının yazarları farklı olsa bile içerikleri birbirine oldukça benzemektedir. Bu durum öğretim programlarında İslâm dininin tanıtılmasının hedeflendiği belirtilen zorunlu DKAB dersleri ile programlarda İslâm'ın inanç, ibadet ve ahlak esaslarının benimsetilmesinin amaçlandığı ifade edilen seçmeli derslere ya da AİHL Meslek Derslerine göre de değişkenlik göstermemektedir. Örneğin farklı ders kitaplarında konuyla ilgili olarak genellikle aynı ayet ve hadislerden yararlanılmış ve benzer yorumlar yapılmıştır. Kitaplar dil ve üslup açısından da birbirine oldukça benzemektedir. Öte yandan ders kitaplarının içeriklerinde beş vakit namazla ilgili olarak bilgi hatasıyla karşılaşılmasını olumsuz bir durumdur.

Ders kitapları görsel bakımdan değerlendirildiğinde bütün ünite ve kazanımlarda olduğu gibi beş vakit namaz öğretimiyle ilgili içeriklerde de monotonluğun hâkim olduğu söylenebilir. Nitekim öğretim programlarında öğrenci merkezli yaklaşımların ve üst düzey becerilerin öğretimi vurgulanmasına rağmen ders kitaplarında beş vakit

namaz konusu ele alınırken geleneksel anlayıştaki bilgi yükleyen öğretmen ve konu merkezli anlayışın izleriyle sık sık karşılaşmaktadır. Bu konuda öğretim programlarının da amaçlar ve vizyon bölümünde üst düzey beceri ve kazanımlara erişilmesinin hedeflendiği ifade edilmesine rağmen kazanımların genellikle bilişsel alanın en alt basamağında yer alması dolayısıyla kendi içerisinde çeliştiği görülmektedir. Öğretim programlarında görülen bu tutarsızlık ders kitaplarına da yansımaktadır.

Ders kitaplarının tamamında içerik sunulurken benimsenen tutum, konunun verilen metinle özet bir şekilde ele alınması, bazı fotoğraflara ve içerisinde düşünelim, yorumlayalım, yazalım, bilgi notu gibi başlıklar bulunan kutucuklara yer verilmesi şeklindedir. Bütün konularda muhtevanın benzer bir şekilde sunulması kitapların ilgi çekiciliğini kaybetmesine yol açabileceği için içeriklerin günümüzde benimsenen öğrenci merkezli yaklaşımlara uygun olarak hazırlanmadığı ifade edilebilir. Ayrıca beş vakit namaz öğretimiyle ilgili bütün konularda namaz kılan kişilerin yer aldığı fotoğrafların kullanılması yerine göze hitap eden farklı görsellerden de faydalanılması gerektiği söylenebilir.

Ders kitaplarının öğrenci merkezli yaklaşımlara uygunluğunun artırılması için bütün konuların benzer şekilde ele alınmasından kaçınılmalı, farklı öğrenme stillerine sahip olan öğrencilere hitap edebilecek şekilde içerikler çeşitlendirilmelidir. Bunun için ders kitaplarının içerikleri öğrencilerin öğrenmeye aktif olarak katılabilecekleri nitelikli etkinliklerle donatılmalıdır. Beş vakit namaz *sınıf seviyesi göz önünde bulundurulması kaydıyla kesme, yapıştırma, bilmece, bulmaca ve daha pek çok tekniğin kullanılarak eğlenceli bir şekilde öğretimin gerçekleştirilmesine oldukça müsait bir konudur. Kitaplarda bu gibi etkinliklere yer verilmesi öğrencilerin beş vakit namazı eğlenerek öğrenmelerine vesile olacaktır. Ayrıca kitapların niteliğinin geliştirilmesi için günümüzde değişen ve gelişen teknolojik imkânlardan yararlanılarak ders kitaplarının dijital ortamlarda etkin bir şekilde kullanılması sağlanabilir. Bunun için şu an birçok okulda akıllı tahta bulunmasından dolayı ders kitaplarının z kitaplara (zenginleştirilmiş kitap) dönüştürülmesi yerinde bir çalışma olacaktır. Bu imkân sağlanabilirse z kitaplara yerleştirilen çeşitli video ve etkinlik eklentileri aracılığıyla daha üst düzey öğrenmelerin gerçekleştirilmesi sağlanabilir.*

Ek: Namazın Kılınışıyla İlgili Örnek İçerik

BEŞ VAKİT NAMAZIN KILINIŞI

BEŞ VAKİT NAMAZIN REKÂT SAYILARI

5 Vakit Namaz	İlk Sünnet	Farz	Son Sünnet	Vitir	Toplam
Sabah Namazı	2	2	-	-	4
Öğle Namazı	4	4	2	-	10
İkinci Namazı	4	4	-	-	8
Akşam Namazı	-	3	2	-	5
Yatsı + Vitir Namazı	4	4	2	3	13

➤ Rekât sayılarında farklılık olsa da namazın kılınışı temelde benzerlik göstermektedir.

2 REKÂTLI NAMAZLARIN KILINIŞI

1. REKÂT	2. REKÂT
Niyet	Besmele
Tekbir	Fâtiha
Sübhâneke	Bir sure
Eüzü Besmele	Rükû
Fâtiha	Secde
Bir sure	Oturuş
Rükû	Tahiyyat
Secde	Salli-Bârik
	Rabbenâ
	Selam

➤ 2 rekâtlı namazların tamamı bu şekilde kılınır. Sadece niyette farklılık vardır.

4 REKÂTLI SÜNNETLERİN KILINIŞI

1. REKÂT	2. REKÂT	3. REKÂT	4. REKÂT
Niyet	Besmele	Besmele	Besmele
Tekbir	Fâtiha	Fâtiha	Fâtiha
Sübhâneke	Bir sure	Bir sure	Bir sure
Eüzü Besmele	Rükû	Rükû	Rükû
Fâtiha	Secde	Secde	Secde
Bir sure	İlk Oturuş		Son Oturuş
Rükû	Tahiyyat		Tahiyyat
Secde			Salli-Bârik
			Rabbenâ
			Selam

➤ Namazların ilk oturuşunda sadece Tahiyyat duası okunur, son oturuşlardaysa Tahiyyat, Salli-Bârik ve Rabbenâ Duaları okunur.

➤ İkinci ve yatsı namazlarının ilk sünnetlerinde farklı olarak ilk oturuşta Tahiyyat Duasından sonra Salli-Bârik Duaları da okunur, 3. rekâtın başında da Sübhâneke Duası okunur.

3 VE 4 REKÂTLI FARZLARIN KILINIŞI

1. REKÂT	2. REKÂT	3. REKÂT	4. REKÂT
Niyet	Besmele	Besmele	Besmele
Tekbir	Fâtiha	Fâtiha	Fâtiha
Sübhâneke	Bir sure	Rükû	Rükû
Eüzü Besmele	Rükû	Secde	Secde
Fâtiha	Secde		Son Oturuş
Bir sure	İlk Oturuş		Tahiyyat
Rükû	Tahiyyat		Salli-Bârik
Secde			Rabbenâ
			Selam

➤ Farzdaki fark 3. ve 4. rekâtlarda bir sure okunmamasıdır.

➤ 3 rekâtlı olan **akşam namazının** farzı kılınırken ilk iki rekât 4 rekâtlı farz namazlarla aynıdır. 3. rekâtsa 4 rekâtlı farz namazların 4. rekâti gibi kılınır.

VİTİR NAMAZININ KILINIŞI

1. REKÂT	2. REKÂT	3. REKÂT
Niyet	Besmele	Besmele
Tekbir	Fâtiha	Fâtiha
Sübhâneke	Bir sure	Bir sure
Eüzü Besmele	Rükû	Tekbir
Fâtiha	Secde	Kunut Duaları
Bir sure	İlk Oturuş	Rükû
Rükû	Tahiyyat	Secde
Secde		Son Oturuş
		Tahiyyat
		Salli-Bârik
		Rabbenâ
		Selam

İntihal Taraması	Bu makale intihal taramasından geçirildi.
Plagiarism Detection	This paper was checked for plagiarism.
Yayın Etiği	<i>Tetkik</i> dergisi, araştırma ve yayın etiği konusunda ulusal ve uluslararası standartlara bağlıdır. Basın Kanunu, Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu ile Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'ne uymaktadır. Ayrıca Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan uluslararası etik yayıncılık ilkelerini benimsemiştir. Dergimiz Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama İlkeleri'nde açıklanan yönergelere de tabidir. ⁷⁵
Publication Ethics	<i>Tetkik</i> is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on https://doi.org/10.24318/cope.2019.1.12
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Finansman	Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
Grant Support	The author(s) declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması	Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
Conflict of Interest	The authors have no conflict of interest to declare.
Açık Erişim Lisansı	Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
Open Access License	This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License
Telif Hakkı	Yazar(lar)
Copyright	Author(s)

⁷⁵ <https://doi.org/10.24318/cope.2019.1.12>

Kaynakça | References

- Acar, Hatice. “Manevi İyi Oluş ile Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine Bir Değerlendirme”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2014), 391-412. <https://doi.org/10.18505/cuifd.254730>
- Açık, Abdullah vd. *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Temel Dinî Bilgiler İslâm 2 Ders Kitabı*. Ankara: MEB Yayınları, 2019.
- Açık, Abdullah vd. *Ortaöğretim Temel Dinî Bilgiler İslâm 2 Ders Kitabı*. Ankara: MEB Yayınları, 2019.
- Akkaya, Veysel vd. *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Peygamberimizin Hayatı 5 Ders Kitabı*. Ankara: MEB Yayınları, 2019.
- Apak, İlknur vd. *Anadolu İmam Hatip Lisesi Siyer Ders Kitabı*. Ankara: MEB Yayınları, 2019.
- Asri, Safinaz. “Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminde Öğretim Programı Ders Kitabı Uyumu”. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 5 (Haziran 2018), 9-50.
- Aydüz, Davut. “Çocuklara Namazı Sevdirmeye ve Öğretme Metotları”. *The Journal of Academic Social Sciences* 95/95 (Ocak 2019), 14-38. <https://doi.org/10.16992/ASOS.15129>
- Bektaş, Abdullah vd. *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Temel Dinî Bilgiler (İslâm 1)*. Ankara: MEB Yayınları, 2021.
- Bektaş, Abdullah vd. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*. Ankara: MEB Yayınları, 2019.
- Buladı, Kerim. “Nebevî Şahsiyetin İnşasında Namaz ve Hz. İbrâhim”. *Uluslararası Hz. İbrâhim (a.s.) ve Nübüvvet Sempozyumu Tebliğler Kitabı*. ed. Atilla Yargıcı - Mahmut Öztürk. 1/288-317. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2019.
- Creswell, John W. *Araştırma Deseni Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*. ed. Selçuk Beşir Demir. çev. Esra Bukova Güzel vd. Ankara: Eğiten Kitap Yayınları, 4. Baskı, 2017.
- Çeker, Orhan vd. *Anadolu İmam Hatip Lisesi Fıkıh Ders Kitabı*. Ankara: MEB Yayınları, 2019.
- Dereli, Vehbi - Yılmaz, Nazif. *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Kur'an-ı Kerim 6 Ders Kitabı*. Ankara: MEB Yayınları, 2019.
- Gashi, Feim. “Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 88-112.

- Gök, Hülya. “Düzenli Namaz Kılma ve Kılmama ile Ruh Sağlığı Arasındaki İlişki”. *İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2019), 134-160.
- Gökalp, Murat. *Öğretim İlke ve Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi, 4. Baskı, 2019. <https://doi.org/10.14527/9786053184713>
- Gündür, Hadi. *Ortaöğretim Peygamberimizin Hayatı 10 Ders Kitabı*. Ankara: Ata Yayıncılık, 2019.
- Hoque, Md Enamul. “Three Domains of Learning: Cognitive, Affective and Psychomotor”. *The Journal of EFL Education and Research* 2/2 (2016), 45-51.
- Kahraman, Abdullah vd. *Anadolu İmam Hatip Lisesi Fıkıh Okumaları Ders Kitabı*. Ankara: MEB Yayınları, 2019.
- Kalenci, Hatice. “Çocukların ve Gençlerin Namazı Öğrenmelerine Olumsuz Etki Eden Yetişkin Tutum ve Davranışları”. *International Congress on Islamic Education*. ed. Hafsa Nur Aslanoğlu - Sibel Özil. 275-292. İstanbul: Yekder, 2018.
- Kıral, Bilgen. “Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi”. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/15 (2020), 170-189.
- Kimter, Nurten. “Namaz ibadetinin Ruh Sağlığı Açısından Bazı Değişkenlerle ilişkisi”. *Din, Değerler ve Sağlık*. ed. Hayati Hökelekli. 347-416. İstanbul: DEM Yayınları, 2017.
- Kimter, Nurten. “Namaz ve Ahlakî Olgunluk İlişkisi”. *Dini Araştırmalar* 19/50 (2016), 103-133. <https://doi.org/10.15745/da.280602>
- Kimter, Nurten. “Namaz ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişki Üzere Bir İnceleme”. *Ekev Akademi Dergisi* 68 (2016), 299-332. <https://doi.org/10.17753/Ekev720>
- Koç, Ahmet. “Kıbrıs ve Türkiye Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (4-8. Sınıf) Ders Kitaplarındaki Görsellerin Karşılaştırmalı Değerlendirilmesi”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (Haziran 2021), 363-393. <https://doi.org/10.17120/omuifd.884888>
- Kur'an-ı Kerim Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 7. Baskı, 2008.
- MEB. *Anadolu İmam Hatip Liseleri Kur'an-ı Kerim Dersi Öğretim Programı*. Ankara: MEB Yayınları, 2016.

- MEB. *Anadolu İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretim Programları*. Ankara: MEB Yayınları, 2018.
- MEB. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)*. Ankara: MEB Yayınları, 2018.
- MEB. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim 9, 10, 11 ve 12. Sınıflar)*. Ankara: MEB Yayınları, 2018.
- MEBDKEAY, Millî Eğitim Bakanlığı Ders Kitapları ve Eğitim Araçları Yönetmeliği. *Resmî Gazete* 28409 (12 Eylül 2012). Erişim 25 Ağustos 2021.
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/09/20120912-2.htm>
- MEB. *Fıkıh Okumaları Dersi Öğretim Programı*. Ankara: MEB Yayınları, 2014.
- MEB. *Ortaokul - İmam Hatip Ortaokulu Kur'an-ı Kerim Dersi (5-8. Sınıflar) Öğretim Programı*. Ankara: MEB Yayınları, 2012.
- MEB. *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Peygamberimizin Hayatı Dersi Öğretim Programı*. Ankara: MEB Yayınları, 2018.
- MEB. *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Temel Dinî Bilgiler (İslâm 1-2) Dersi Öğretim Programı*. Ankara: MEB Yayınları, 2018.
- MEB. *Ortaöğretim Temel Dinî Bilgiler (İslâm 1-2) Dersi Öğretim Programı*. Ankara: MEB Yayınları, 2018.
- Meydan, Hasan. *Din Eğitiminde Manevi Boyut (İnsanın Manevi Potansiyeli, Maneviyatçılık ve Din Eğitimi)*. İstanbul: DEM Yayın, 1. Baskı, 2015.
- Öge, Ali vd. *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Kur'an-ı Kerim 5 Ders Kitabı*. Ankara: MEB Yayınları, 2019.
- Özdemir, Ahmet vd. *Anadolu İmam Hatip Lisesi Temel Dinî Bilgiler 9. Sınıf Ders Kitabı*. Ankara: MEB Yayınları, 2019.
- Özdemir, Safiye. *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6 Ders Kitabı*. Ankara: Dörtel Yayıncılık, 2019.
- Pekdemir, Şevket. "Namazın Karakter İnşasındaki Yeri". *Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşasında Dinin Yeri Sempozyumu*. ed. Yavuz Ünal vd. Ordu: Ordu İlahiyat Vakfı Yayınları, 2016.

- Şentürk, Habil. “Namaz İbadetinin Uyandırdığı Duygu ve Düşünceler Üzerine Pilot Bir Araştırma: SDÜ İlahiyat Fakültesi Örneği”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2004), 37-62.
- Şentürk, Lütfi - Yazıcı, Seyfettin. *İslâm İlmihali*. Ankara: DİB Yayınları, 2012.
- Şimşek, Eyüp. “İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitapları ‘Ahlak’ Öğrenme Alanlarının İncelenmesi”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (Aralık 2012), 189-214.
- Tunç, Büşra - Totan, Tarık. “Okul Psikolojik Danışmanlığında Manevi İyi Oluşun Kullanımı: Tarihsel Gelişim, Kuramsal Temeller ve Öneriler”. *Ege Bilimsel Araştırmalar Dergisi* 3/1 (Aralık 2020), 1-20.
- Yalın, Halil İbrahim. *Öğretim Teknolojileri ve Materyal Geliştirme*. Ankara: Nobel Yayınları, 18. Baskı, 2007.
- Yaşaroğlu, Kamil. *Anadolu İmam Hatip Lisesi Hitabet ve Mesleki Uygulama Ders Kitabı*. Ankara: MEB Yayınları, 2019.
- Yılmaz, Nazif vd. *Anadolu İmam Hatip Lisesi Kur’an-ı Kerim 9 Ders Kitabı*. Ankara: MEB Yayınları, 2019.
- Zengin, Mahmut - Gümüştay, İbrahim. “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitapları Üzerine Bibliyografik Bir Çalışma (1982-2019)”. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 9 (Haziran 2020), 117-186.

Hannah Arendt'in Kötülük Algısının Din Felsefesinde Konumlandırılışı *

Hande Nur Bozbuğa | <https://orcid.org/-0003-3927-8088> | handeturak@gmail.com

İstanbul Üniversitesi (Doktora Öğrencisi) | Türkiye | <https://ror.org/03a5qrr21>

Öz

Hannah Arendt (1906-1975), 20. yüzyılda yaşamış Yahudi kökenli bir Alman yurttaşdır. Onun, Nazi Partisi'nin II. Dünya savaşı esnasında güttüğü antisemitist politikanın etkisiyle şekillenen kötülük tasavvuruna, politik ve ahlâkî içerikte telif ettiği pek çok çalışmasında rastlamak mümkündür. Ona göre, yaşadığı toplumda Alman ırkından olmayanlara karşı benimsenen totaliter politikanın insanca gerekçelerle açıklanması mümkün değildir. O, bu bağlamda, yapılan kötülükleri ifade etmek için *radikal kötülük* ifadesini kullanmıştır. Ancak çok geçmeden, bu kötülüklerin icrasında bilfiil görev alanların bu konudaki fiillerini bir görevin icrası olarak telakki etmeleri, Arendt'in kötülük kavramını bir başka kavramla daha nitelendirmesine neden olmuştur: *sıradanlık*. Bu çalışmada, onun kötülük meselesiyle ilgili olarak kullandığı radikal kötülük ve kötülüğün sıradanlığı kavramlarının, klasik kötülük problemi teorilerinden ayrıştığı yanlar analiz edilecektir. Ayrıca totaliter yönetim şeklinin sebep olduğu radikal kötülük fikrinin din felsefesine etkisi ve bu disiplin içerisinde nasıl konumlandırılacağı sorgulanacaktır. Araştırmalarımız neticesinde, Arendt'in kötülük problemine getirdiği yeni bakış açısının, klasik anlamdaki kötülük algısına ve kötülük kavramının kapsamına yeni katkılarda bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Din Felsefesi, Hannah Arendt, Radikal Kötülük, Kötülüğün Sıradanlığı, Totalitarizm, Ahlâkî Kötülük

- * Bu makale, Türkiye Sosyal Bilimler Sempozyumu-2021'de sözlü olarak sunulan ve basılmayan "Hannah Arendt'in Kötülük Algısının Din Felsefesinde Konumlandırılışı" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir.

Geliş: 27.11.2021 Kabul: 02.01.2022 Yayın: 26.03.2022 Değerlendirme: Dış Bağımsız

Hande Nur Bozbuğa, "Hannah Arendt'in Kötülük Algısının Din Felsefesinde Konumlandırılışı", *Tetkik* 1 (2022), 151-167. <https://doi.org/10.55709/tetkikdergisi.15>

© Yazar | CC BY-NC 4.0 Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası

ARAŞTIRMA MAKALESİ

The Positioning of Hannah Arendt's Perception of Evil in the Philosophy of Religion *

Hande Nur Bozbuğa | <https://orcid.org/0000-0003-3927-8088> | handeturak@gmail.com

Istanbul University (Ph.D. student) | Turkiye | <https://ror.org/03a5qrr21>

Abstract

Hannah Arendt is a German citizen of Jewish origin who lived in the 20th century. It is possible to come across her vision of evil, which was shaped by the influence of the Nazi Party's anti-semitic policy during World War II, in many of her political and moral works. According to her, the totalitarian policy adopted against people other than the German race in the society in which she lived cannot be explained with human reasons. In this context, she used the expression the radical evil. However, not long after, the fact that those who were actively involved in the execution of these evils considered their actions on these subjects as the performance of duty caused Arendt to characterize the concept of evil with another concept: banality. In this study, the aspects of radical evil and the banality of evil, which she used in relation to the issue of evil, differ from the classical theory of the problem of evil will be analyzed. In addition, the effect of the idea of radical evil caused by the totalitarian rule on the philosophy of religion and how it will be positioned in this discipline will be questioned. As a result of our research, it was concluded that Arendt's new perspective on the problem of evil made a new contribution to the perception of evil in the classical sense and the scope of the concept of evil.

Keywords

Philosophy of Religion, Hannah Arendt, Radical Evil, The Banality of Evil, Totalitarianism, Moral Evil

* This paper is the final version of an earlier announcement called "The Positioning of Hannah Arendt's Perception of Evil in the Philosophy of Religion", not previously printed, but presented at a symposium called "Turkish Symposium of Social Sciences - 2021", the content of which has now been developed and partially changed.

Received: 27.11.2021 Accepted: 02.01.2022 Published: 26.03.2022 Peer Review: Externally

Hande Nur Bozbuğa, "The Positioning of Hannah Arendt's Perception of Evil in the Philosophy of Religion", *Tetkik* 1 (2022), 151-167. <https://doi.org/10.55709/tetkikdergisi.15>

© Author | CC BY-NC 4.0 Attribution-NonCommercial 4.0 International

RESEARCH ARTICLE

Giriş

Kötülük problemi, din felsefesi disiplininin temel problemlerinden biri olup insanlık tarihi boyunca var olmuş bir olgudur. Bu kavram, literatürde genel olarak, evrende var olan kötülüklerin kâdir-i mutlak, âlim-i mutlak ve salt iyi olduğuna inanılan bir Tanrı'nın varlığıyla bağdaşmasının imkânı bağlamında tartışılmaktadır.¹ Kötülük olgusu ve o çerçevede ortaya çıkmış olan problemlerin mahiyetine ilişkin din felsefesi disiplini literatüründe hazırlanmış pek çok çalışma bulunmaktadır. Bu nedenle makalemizde bu konu ile ilgili uzun uzadıya tanımlamalara yer verilmeyecektir.² Pek çok düşünürün öğretilerinde gerek dolaylı gerekse doğrudan temas ettiği kötülük problemi meselesini ele alan bir diğer isim de Hannah Arendt'tir.³ Arendt'in kötülük problemine ilişkin tahlilleri, II. Dünya Savaşı yıllarında Almanya'da Yahudi ırkının maruz kaldığı işkence ve zulümlere dayanmaktadır. Onun kötülük problemine dair görüşlerinin arka planını, Almanya'da Nazi Partisi tarafından izlenen soykırım politikası oluşturmaktadır. Arendt'in yaşadığı dönemin yönetim şekline dair hazırladığı çalışmaları etrafında geliştirdiği felsefi düşünceleri, bir anlamda din felsefesinde kötülük problemi alanıyla ilgili sorunlara önemli açılımlar getirebilecek bir özelliğe sahiptir. Bu makalede Arendt'in kötülük tasavvuruna yönelik yapılacak

¹ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2014), 151.

² Bk. *The Problem of Evil: Selected Readings*, ed. Michael L. Peterson (Notre Dame: University of Notre Dame, 1992); John Hick, *Evil and the God of Love* (London, The Macmillian Press LTD, 1993); Cafer Sadık Yaran, *Kötülük ve Teodise: Batı ve İslâm Din Felsefesinde "Kötülük Problemi" ve Teistik Çözümler* (Ankara: Vadi Yayınları, 1997); Adam Morton, *Kötülük Üzerine*, çev. Zeynep Okan (İstanbul, Güncel Yayınları, 2000); Eric L. Ormsby, *İslâm Düşüncesinde "İlahi Adalet" (Teodise)*, çev. Metin Özdemir (Ankara, Kitâbiyât Yayınları, 2001); Metin Özdemir, *İslâm Düşüncesinde Kötülük Problemi* (İstanbul: Furkan Kitaplığı, 2001); D. Z. Philips, *The Problem of Evil and the Problem of God*, Minneapolis, MN, Fortress Press, 2005; Metin Yasa, *Tanrı ve Kötülük* (Ankara, Elis Yayınları, 2003); Metin Yasa, *Tanrı ve Kötülük*, Ankara, Elis Yayınları, 2003); Adam Morton, *Kötülük Üzerine*, çev. Zeynep Okan (İstanbul: Güncel Yayınları, 2006).

³ Arendt, 20. yüzyılda yaşamış Alman vatandaşı bir Yahudi'dir. O, kendisini, bir siyaset bilimcisi olarak tanımlamaktadır. Çalışmalarında, Yahudilerin ülkeden kaçmasına ön ayak olan Siyonist bir örgüte dâhil olup, daha sonra Nazi kuvvetleri tarafından yakalandığından bahsetmektedir. Bu nedenle 1933'te Almanya'dan ayrılarak Paris'e gitmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Fransız hükümeti, ülke sınırlarındaki sığınmacıları Nazi kamplarına gönderme politikası gütmüştür. Bu nedenle orada bulunan mülteciler başka ülkelere kaçmıştır. Onlardan biri olan Arendt, İspanya'ya, oradan Lizbon'a ve oradan da Amerika'ya gitmiş ve bir süre sonra Amerikan vatandaşı olmuştur. Arendt'in akademik hayatına dair, felsefe öğrenimi gördüğü, hocalarından birinin Martin Heidegger olduğu ve doktorasını, Karl Jaspers'in danışmanlığında, Augustinus'un sevgi anlayışı üzerine tamamlamış olduğu söylenebilir.

tespit ve eleştiriler, onun bu konudaki görüşlerinin kaynaklardaki klasik kötülük problemi meselesi içerisindeki özgünlüğünü ortaya koyma imkânı sunacaktır.

Kötülük problemi, kaynaklarda genel olarak, *doğal* ve *ahlâki* olmak üzere tasnif edilmiştir. Doğal kötülüklerde doğada meydana gelen afetler ve felaketlerin nedeni sorgulanırken başvurulan bir kötülük çeşididir. Buna göre, “hastalık yapan bakteriler, depremler, fırtınalar, kuraklıklar, kasırgalar ve benzeri durumlar...”⁴ bu doğal kötülük kapsamında değerlendirilir. Ahlâkî kötülükler ise, insan iradesinin yalan söyleme, hırsızlık yapma, cana kastetme ve benzeri fiillerle kötü yönde kullanılması sonucu ortaya çıkan bir kötülük çeşididir.⁵ Bazı kaynaklarda bu ikili tasnife ek olarak üçüncü bir kötülük çeşidi olarak *metafizik kötülükler*den bahsedilmiştir. Bu, evrende var olan mahlukatların noksan yaratılışından hareket eden bir kötülük çeşididir.⁶ Bazı kaynaklarda da metafizik kötülükler ya doğal kötülük kapsamında değerlendirilmiş ya da bir kötülük olarak tasavvur edilmemiştir. Klasik kötülük tasavvurlarının çalışmamız açısından önemi, Arendt’in kötülük problemine bakışının özgünlüğünü ve bu bakışın klasik tasnifle benzeşen-ayrışan noktalarını belirleyip ortaya koymaktır. İncelendiği zaman radikal kötülük ve kötülüğün sıradanlığı kavramsallaştırmaları, bu kötülüklerin kaynağı bakımından ahlâki kötülüklerle yakın görünmektedir. Nazi yönetiminin uygulamalarından yola çıkan Arendt’in kötülük tasavvuru, ahlâki kötülüklerin insanın iradesini kötü yönde kullanarak işlediği cana kast etme fiilini yansıtmaktadır. O halde hem ahlâki kötülüklerin hem de Arendt’in kötülük tasavvurunun kaynağı, insandır ve bu bakımdan ortak özelliklere sahiptirler.

Arendt’in radikal ve sıradan dediği kötülük çeşitleri, her ne kadar mahiyetindeki farklılıktan sonra farklı isimlerle adlandırılrsa da kaynakları bakımından insana dayanmaktadır. Nazi yönetiminin yaptığı kötülüklerde ileriye gittiğini ifade eden radikal kavramı ile bu uygulamalarında oldukça serinkanlı ve tabii bir icraatta bulunur gibi bir tavırda olmaları, sıradanlık kavramının doğmasına yol açmıştır. Onun bu taksim ve adlandırmasının özgünlüğü ve klasik kötülük anlayışından farklı bir kötülük anlayışı geliştirip geliştirmediği makalenin devamında tespit edilmeye çalışılacaktır. Ancak Arendt’in her ne kadar yaşadığı politik olaylar bakımından kötülüğe bir kavramsallaştırmada bulunsa da onun bu konudaki algısının ahlâki kötülük bağlamında değerlendirilebileceğini savunabiliriz. Ahlâkî kötülükler gibi radikal ve sıradan kötülükler de insan kaynaklıdır ve insan veya insanların bile isteye gerçekleştirmiş oldukları kötü fiillerinin bir sonucudur. Öte yandan ahlâki kötülüklerin tek kaynağının politik olaylar olmadığı da tekrar vurgulanmalıdır.

⁴ Cafer Sadık Yaran, *Kötülük ve Theodise* (Ankara: Vadi Yayınları, 1997), 28.

⁵ Yaran, *Kötülük ve Theodise*, 30.

⁶ İzmirli İsmail Hakkı, *Muhtasar felsefe-i ulâ* (İstanbul: Hukuk Matbaası, 1329), 214-215.

II. Dünya Savaşı yıllarında Adolf Hitler (1889-1945) önderliğinde “nihai çözüm / the final solution”⁷ adı altında kendi toprakları altında yaşayan Yahudilere karşı bir soykırım politikası (holokost) benimsenmiştir. Bu politikaya dayanarak Yahudi yurttaşlara çeşitli zulüm ve işkenceler yapılmış ve milyonlarca insanın ölümüne sebep olunmuştur.⁸ Alman ırkının maruz kaldığı katliam dönemini deneyimlemiş olan Arendt, Nazi yönetiminin yol açtığı kötülüklerin insan seviyesinde anlaşılacak radikal birer kötülük olduğunu düşünmektedir. Ona göre bu kötülükler, o zamana kadar yeryüzünde çeşitli kişi ve gruplar tarafından yapılmış kötülüklerden oldukça farklıdır. Ona göre, bu soykırıma maruz kalan insanların karşılaştıkları kötülükleri geleneksel kötülüklerden farklı kılan, onların düşüncesiz ve fikirsiz birer varlık haline getirilmiş olmalarıdır. Baskı ve zulümden ayrıışan bu yön, insanların insan olma niteliklerini ortadan kaldırmak ve onları bir hayvan seviyesine indirgemek amacını taşımaktadır. Bu yönüyle, Arendt'e göre, radikalliği temsil etmektedir. Ancak o, zamanla bu kötülüklerle sebep olan kişilerle karşılaştıkça aslında canavar veya korkunç insanlardan başkasının yapamayacağı düşünülen kötülüklerin normal kabul edilebilecek kişiler tarafından icra edildiğini fark etmesi, onu, radikal kötülükleri aynı zamanda sıradanlıkla da açıklanabileceği fikrine götürmüştür.⁹ Arendt'in radikal kötülük ve kötülüğün sıradanlığı kavramsallaştırmalarının arka planında yatan görüşleri, bu çalışma kapsamında değerlendirilecektir. Amacımız, klasik kötülük problemi tartışmalarındaki ahlaki kötülük probleminin modern dönemde Arendt örneğinde politik kötülük düşüncesiyle yeni bir bakış açısının nasıl harmanlanarak şekillendiğini sunmak olacaktır.

“Gerçeklik ‘Nazilerin bizim gibi birer insan’ olması, kâbus ise onların kuşkuya yer bırakmayacak şekilde insanın ne yapabileceğini göstermiş olmaları, bunu kanıtlamış olmalarıdır. Bir başka deyişle, kötülük problemi Avrupa’da savaş sonrası entelektüel hayatın temel sorunu olacaktır –geçen savaştan sonra ölümün temel problem olması gibi.”¹⁰

Genel olarak insan yaşamıyla alakalı olan her türlü olumsuz olgu ve olaylar, kötülük olarak tanımlanmış ve düşünce tarihinin ilk dönemlerden itibaren bir sorun olarak ele alınmıştır. Literatürde doğal afetler sonucu masum insanların ölümleri, hastalıklar, bazı insanlarda görülen fiziksel eksiklikler, deprem ve sel gibi sıkıntılar insan iradesiyle doğrudan gerçekleştirilmediğinden “doğal kötülük” olarak

⁷ Hannah Arendt, *İnsanlık Durumu*, çev. Bahadır Sina Şener (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 114.

⁸ Yücel Güçlü, “Yahudi Holokostu ile Ermeni Tehcirinin Mukayesesi”, *Yeni Türkiye*, 60/4 (Eylül-Aralık 2014), 3035-3043, 3035.

⁹ Hannah Arendt, *Totalitarizmin Kaynakları 3: Totalitarizm*, çev. İsmail Serin (İstanbul: İletişim, 2014b), 280-281.

¹⁰ Hannah Arendt, *Formasyon, Sürgün, Totalitarizm Anlama Denemeleri 1930-1954*, ed. Jerome Kohn, çev. İbrahim Yıldız (Ankara: Dipnot Yayınları, 2014a), 206.

tanımlanmıştır. Adam öldürmek, yalan söylemek, hırsızlık yapmak gibi insan iradesiyle ile işlenen eylemler ise ‐ahlaki kötülük‐ kategorisi içinde değerlendirilmiştir.¹¹

Klasik kötülük problemi anlayışında kötü olay ve olguların bir problem teşkil etmesi, meselenin teolojik yanı ile ilgilidir. Teolojik açıdan sorun, Tanrı'nın kâdir-i mutlak, âlim-i mutlak ve salt iyi niteliklerine rağmen dünyada kötülüğün var olmasının mantıksal açıdan bir paradoksa sebep olması şeklinde özetlenebilir.¹² Din felsefesi literatüründe, evrende var olduğu düşünülen kötü olgu ve olaylar genel olarak metafizik, doğal ve ahlâkî kötülük olmak üzere üçe ayrılmaktadır.¹³ Ancak bu ayrımların çok kesin olduğu ve bu kötülük çeşitlerinin nerede ve nasıl birbirinden ayrıldığı konusunda tartışmaların olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Kötülük probleminde dair literatürde pek çok çalışma yapılmış olduğu için bu çalışmada mesele, yalnızca Arendt'in görüşleri çerçevesinde değerlendirilecektir.

İyi ve kötüye ilişkin değer yargılarının kaynağı nereden gelmektedir? Başka bir deyişle bir fiili iyi, diğerini kötü olarak belirlememizi sağlayacak kıstas nedir? Yukarıda tanımladığımız klasik kötülük anlayışı ile Arendt'in savunduğu radikal kötülük düşüncesini birbirinden ayıran esas farka temas eden bu noktaldır.

Kötülük problemi, Arendt'in çalışmalarında doğrudan ve dolaylı olarak ele aldığı meselelerden biridir. Onun asıl amacı, 19 ve 20. yüzyıllardaki politik ideolojilerin, insanı, şekil verilebilecek bir madde gibi tasavvur ettiklerini ve onların bu tasavvurlarının sonuçlarının ne tür kötülüklere yol açtığını ortaya koymaktır.¹⁴ Bu bağlamda kötülüğün temel sebebini totaliter politika ile ilişkilendiren Arendt, totalitarizmi, *The Origins of Totalitarianism (Totalitarizmin Kaynakları)*¹⁵ adlı eserinde totalitarist ideolojiler olan antisemitizm ve emperyalizm bağlamında Nazizm ve Stalinizm üzerinden incelemiştir. O, bu dönemde Yahudi soykırımını bir radikal kötülük olarak tanımlamıştır. İlerleyen tarihlerde Arendt'in, Kudüs'te bir gözlemci sıfatıyla katılmış olduğu Nazi subaylarından Adolf Eichmann'ın (1906-1962) duruşmasında karşılaştıkları, onun kötülük kavramının kapsamına yeni birtakım

¹¹ Michael Peterson v.d., *Reason and Religious Blief: An Introduction to the Philosophy of Religion* (New York: Oxford University Press, 1998), 117.

¹² Yaran, *Kötülük ve Theodise*, 155.

¹³ Bk. İzmirli İsmail Hakkı, *Felsefe-i ülä*, 214-220; Özdemir, *İslâm Düşüncesinde Kötülük Problemi*, 19-36.

¹⁴ Zafer Yılmaz, *Hannah Arendt'te Özel Alan-Kamusal Alan Ayrımı ve Modern Çağda Toplumsal Alan* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2009), 131.

¹⁵ Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (San Diego: Harcourt Brace, 1979). Bu eser Türkçeye tercüme edilmiştir: a.mlf., *Totalitarizmin Kaynakları 1: Antisemitizm*, çev. Bahadır Sina Şener (İstanbul: İletişim, 2009); a.mlf., *Totalitarizmin Kaynakları 2: Emperyalizm*, çev. B. Sina Şener (İstanbul: İletişim, 2011); a.mlf., *Totalitarizmin Kaynakları 3*.

açılımlar eklediğini göstermektedir. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil (Kötülüğün Sıradanlığı: Eichmann Kudüs'te)*¹⁶ başlıklı eserinde o, kötülüğü, sıradanlıkla nitelendirmektedir.

Bazı kaynaklarda, Arendt'in kötülük teorisini sonradan kötülüğün sıradanlığı düşüncesiyle desteklemesi, onun bu konuda radikal bir dönüş yaptığı şeklinde yorumlanmaktadır.¹⁷ Bu tartışma bizi şu temel sorulara yönlendirmektedir: Arendt'in iki farklı nitelik etrafında şekillenen kötülük teorisi nedir, hangi temel gerekçeler ve izahlardan oluşmaktadır ve iki farklı nitelik etrafında şekillenen kötülük anlayışları arasındaki bağlantı nedir? Aşağıda Arendt'in kötülük probleminde dair görüşleri iki başlık altında ele alınarak bu soruya cevap aranacaktır.

1. Radikal Kötülük

Arendt'in radikal kötülük kavramsallaştırması, din felsefesi literatüründe kötülüğün bir çeşidi olarak verilen "ahlâkî kötülük" kapsamında değerlendirilebilir. Ahlâkî kötülüklerin temel özelliği insan iradesine dayanıyor olmasıdır. İnsan kaynaklı olan bu fiiller, bu yönüyle, doğal ve metafizik kötülüklerden ayrılmaktadır. Naziler de, II. Dünya Savaşı yıllarında isteyerek ve bilinçli şekilde Yahudilere yönelik soykırım uygulamışlardır. Bu bakımdan Arendt'in bahsettiği radikal kötülük, bir nevi ahlâkî kötülüktür denebilir.

Arendt, *The Origins of Totalitarianism* adlı eserinde kendi kötülük tasavvurunun anlaşılması için Nazizm'i ele almıştır. O, Nazilerin, *Nihai Çözüm* adı altında, kendi topraklarında yaşayan Yahudilere yönelik oluşturulan toplama kamplarında yaşananları sorgulamıştır. Söz konusu eser incelendiğinde, sorunun daha çok fiil, fâil ve fiilin ardındaki siyasi ve politik sebepler göz önünde tutulduğu görülmektedir. Radikal kötülük, klasik kötülük çeşitlerindeki anlayışlardan tamamen farklı olarak, "içindeki tüm insanların eşit olarak gereksizleştiği bir sistemle bağlantılı olarak"¹⁸ ortaya çıkan bir tür olarak tanımlanmıştır.

Arendt, II. Dünya Savaşı sürecinde Alman Nazilerinin güttüğü totaliter siyasete ve Yahudi soykırımına şahit olmuştur. Arendt'e göre totaliter rejimler, insanların ne affedebileceği ne de cezalandırabileceği suçlar işlemişlerdir. Bu yönetimler, ona göre, "Kişisel çıkarla, hırsla, açgözlülükle, hınçla, iktidar arzusuyla ve ödlelikle anlaşılıp açıklanmayacak ve bu yüzden öfkenin ölç alamayacağı, aşkın katlanamayacağı,

¹⁶ Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, Introduction by Amos Elon (London: Penguin Classics, 2006). Bu çalışma Türkçeye tercüme edilmiştir: a.mlf., *Kötülüğün Sıradanlığı: Adolf Eichmann Kudüs'te*, çev. Özge Çelik (İstanbul: Metis, 2009).

¹⁷ Örnek olarak bk. Richard J. Bernstein, *Radikal Kötülük: Felsefi Bir Sorgulama*, çev. Nil Erdoğan, Filiz Deniztekin, (İstanbul: Varlık Yayınları, 2010), 11-12.

¹⁸ Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, 459.

dostluğun affedemeyeceği, cezalandırılmayacak, affedilemeyecek”¹⁹ yeni bir suç türünü, radikal kötülüğü, ortaya çıkarmıştır. Arendt’in kendisi de Yahudi kökenli bir Alman vatandaşı olarak Nazilerin yürüttüğü soykırma karşı kötülük problemini ön plana çıkararak yorumlar getirmiştir. O, *The Origins of Totalitarianism* adlı eserinde Nazi yönetimini, kötülük meselesi bağlamında ele almıştır. Bu çalışmada, Nazilerin kamplarında yaşadıkları sorgulamıştır. O, kamplardaki insanların durumlarına yönelik gözlemlerini şu cümleleriyle ifade etmiştir:

“Kamplar yalnızca halkın kökünü kazımak ve insanları küçük düşürmek demek değildir, bilimsel yönden denetlenen koşullar altında, insan davranışının bir ifadesi olarak bizzat kendiliğindenliğin yok edildiği ve insanın kişiliğini sırf bir şeye, hayvanların bile olmadığı bir şeye dönüştüren -zira bildiğimiz üzere Pavlov'un köpeği aç olduğu zaman değil, ama zil çaldığı zaman yemek yemeye alıştırmış ve doğası değiştirilmiş bir hayvandı-berbat deneylere hizmet eder. Normal koşullar altında bu asla başarılmaz, çünkü sadece insanın özgürlüğüyle değil, aynı zamanda, basitçe hayatta kalma anlamında bizzat yaşamla bağlantılı olduğu sürece kendiliğindenlik asla bütünüyle yok edilemez.”²⁰

Yukarıdaki alıntıya ek olarak Arendt'e göre totalitarizm, kişileri değersizleştirmekte ve onları gereksiz birer varlık kılmaktadır. O, totaliter sistemde insanların zamanla insanlıktan uzaklaştırıldığını, başka bir deyişle, insanlık statüsünden farklı bir türe dönüştürüldüğünü düşünmektedir.²¹ Arendt, Yahudilerin Nazi yönetimi altında aşamalı bir şekilde imha edildiklerinden de bahsetmektedir. Naziler, ilk olarak, kamplardaki insanların tüzel kişiliklerini yok etmeyi hedeflemektedir. Onlar, ikinci olarak bu insanların ahlaki kişiliklerine yönelmektedir. Onların bu politikasını Arendt, “insanlar ancak hayvan türünden insan örneği haline geldikleri zaman bütünüyle tahakküm altına alınabilirler”²² sözüyle ifade etmektedir. Tüm tüzel niteliklerinden sıyrılan ve sadece bireyselliği bulunan insan, üçüncü adımda fiziksel imhaya uğramaktadır. Bu da demek oluyor ki Yahudiler, bu kamplarda, ilk önce temel haklarından yoksun bırakılıp ardından ahlaki açıdan silikleştirilerek bireysellikleri ellerinden alarak sonunda, fiziksel açıdan da yok edilmektedir.²³ Bu, ona göre, Nazi yönetiminin Yahudi halkına karşı güttüğü siyasetin esas hedefini oluşturmaktadır.

¹⁹ Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, 458-459.

²⁰ Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, 438.

²¹ Fatmagül Berktaş, *Dünyayı Bugünde Sevmek: Hannah Arendt'in Politika Anlayışı* (İstanbul: Metis, 2016), 75-76.

²² Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, 457.

²³ Hannah Arendt, *Totalitarizmin Kaynakları 3: Totalitarizm*, çev. İsmail Serin (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014b), 273.

Arendt'e göre Nazilerin uyguladıkları soykırımın amacı, insanlar üzerinde baskı kurmak değildir. Onlar, insanları insan olarak "gereksiz kılıp" onları düşünme yetisinden yoksun bırakmaktadır. Bu açıdan, Nazi toplama kamplarında yapılan zulümler, ona göre, geleneksel kötülük tanımındaki anlamıyla bir kötülük olarak kabul edilemez. Burada uygulanan kötülükler, kötülüğün en uç biçimidir ve bu nedenle radikallikle nitelendirilmeyi hak etmektedir. Arendt, *radikal* nitelemesini, Kant'a referansla yaptığından bahsetmektedir. Aşağıdaki pasajda şöyle demektedir:

"Ceza[landırma], bağışlamanın zıddını değil ama alternatiflerinden birini oluşturur ve müdahale edilmediği takdirde sürgit devam edebilecek bir şeye son vermek, her ikisinin de ortak özelliğidir. O nedenle insanların, cezalandıramayacakları bir şeyi bağışlamaktan da aciz olmaları ve bağışlanamaz olduğu görülen bir şeyi de cezalandırmaktan aciz olmaları, beşeri meselelerin yer aldığı kamusal alanın son derece anlamlı bir yapısal ögesidir. Bu, Kant'tan beridir 'radikal kötülük' adını verdiğimiz ve kamusal planda son derece nadir görülen infilakların birine maruz kalan bizlerin bile hakkında pek az bilgi sahibi olduğu suçların gerçek belirtisidir."²⁴

Radikal kötülük kavramsallaştırmasını Arendt'ten önce de kullanılmıştır. Felsefe tarihinde buna Kant'ın ahlâk öğretisinde de rastlamak mümkündür. Ana hatlarıyla ifade edecek olursak, Kant, insanın tabiatı itibarıyla iyi veya kötü olarak nitelendirilmesini mümkün görmemektedir. Ona göre, insan tabiatında kötü olana bir eğilimin olmasıyla birlikte iyi olana bir ön eğilim bulunmaktadır. O, insanın ahlakiliğini tayin eden şeyin, tabiatında bulunan kötü eğilimden kendisini özgür iradesiyle alıkoymasını vurgulamaktadır. Ona göre insanların kötü fiillere meyletmesi, kalplerinin bir kötülüğünü ifade etmektedir. Kant, bunun, *radikal kötülük* kavramsallaştırmasıyla tanımlanabileceğini söylemektedir.²⁵ Bununla birlikte, Kant'ın radikal kötülük algısının, bir açıdan Arendt'inkinden ayrıldığı söylenebilir. Kant, radikal kötülük dediği kötü fiilleri rasyonel bir biçimde açıklamaya çalışmıştır. Çünkü Arendt'e göre radikal kötülükler, anlaşılamayan ve açıklanamayan kötülüklerdir.²⁶ Bu bakımdan o, epistemolojik açıdan agnostik bir tavrı benimsemiş gibi görünmektedir. Arendt, totaliter bir yönetimin ortaya çıkardığı kötülüğün anlamlandırılmayacağı izahıyla kötülüğün radikallik izahına bir son vermiştir. Ancak

²⁴ Hannah Arendt, *İnsanlık Durumu*, 348.

²⁵ Immanuel Kant, *Religion Within the Bounds of Bare Reason*, çev. Werner S. Pluhar (Indianapolis: Hackett Publishing Company, 2009), 39-41. Kant'ın kötülükle insan iradesi arasında kurduğu bağlantı konusunda detaylı bilgi için bk. Immanuel Kant, *Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi*, çev. Ioanna Kuçuradi, (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu 1995), 9, 13, 15, 18, 19.

²⁶ Hannah Arendt, *Totalitarizmin Kaynakları 3: Totalitarizm*, çev. İsmail Serin (İstanbul: İletişim, 2014), 280-281.

o, daha sonra meseleyi Adolf Eichmann duruşması münasebetiyle yeniden ele almış ve bu defa *kötülüğün sıradanlığı* fikrini ortaya atmıştır.

2. Kötülüğün Sıradanlığı

Arendt'in kötülüğün sıradanlığı kavramı, Yahudi soykırımında aktif bir rol oynayan Nazi subaylarından Adolf Eichmann'ın, İsrail ajanları tarafından yakalanarak Kudüs'e getirilip II. Dünya Savaşı yıllarında Nazilerin nihai çözüm projesinde görev aldığı gerekçesiyle yargılandığı duruşmalardaki beyanlarına dayanmaktadır.²⁷ Arendt'in bir gözlemci sıfatıyla katıldığı bu yargılamada işitmiş olduğu Eichmann'ın beyanları, onu, kötülüğün sıradanlığı fikrine götürmüştür. O, bu gözlemlerinden bahsettiği *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil* adlı eserinde Eichmann ve onunla birlikte soykırımda aktif rol alan kolluk kuvvetlerinin, bu işi sıradan bir iş ve görev olarak telakki etmeleri, Arendt'i oldukça şaşırtmış gibi görünmektedir. Başka bir ifadeyle, onlara göre, soykırımda rol almaları, onların bir kötülüğe neden olduklarını göstermemektedir. Onlardan biri olan Eichmann, bunun, üstlerinin vermiş olduğu bir görevi, emir-komuta düzeni içerisinde yerine getirilmesinden ibaret olduğunu, kendisinin kötü fiillerden, diğer insanlar gibi tiksindiğini belirtmektedir. Onların yerine getirmiş oldukları kötülükleri ne denli bir görev olarak algılayıp içselleştirdiklerini Arendt'in "En ağır cezalardan birini alan cani, fırsat buldukça çocuklara sosis dağıtıyor; onbinleri ölüme yollayan doktor, onunla aynı üniversitede okumuş bir kadını, ona gençliğini anımsattığı gerekçesiyle ölümden kurtarıyor; ertesi gün gaz odasına yollayacağı halde yeni doğurmuş bir anneye çikolata yollayabiliyordu"²⁸ ifadesinde de görebilmek mümkündür.

Arendt'in sıradanlık kavramını oluşturmuş olmasının ardında yatan bir başka gerekçe, bu kadar çok insanın ölümüne alet olmuş, canavarca görevler icra eden bir kişinin nasıl bu kadar normal görünümlü ve sıradan bir duruş ve ifadelere sahip olabileceğiyle ilgilidir. Arendt, Eichmann'ı Yahudilere işkencede bulunmadığını, aksine, kendisinin Yahudi tanıdıkları olduğunu ve onlarla iyi ilişkiler kurduğunu beyan ettiğinden bahsetmektedir.²⁹ O, bunu, şu sözleriyle ifade etmektedir:

"Kötülüğün sıradanlığı derken, sadece gerçeklere sıkı sıkı bağlı bir düzeyi kastediyorum, duruşmada hemen göze çarpan bir fenomene dikkat çekiyorum. Eichmann ne Iago'ydu ne de Macbeth ve III. Richard gibi bir "cani" olmasıysa neredeyse imkânsızdı. Terfi etmek için gösterdiği olağanüstü gayreti bir yana bırakırsak, onu harekete geçiren hemen hemen hiçbir şey yoktu."³⁰

²⁷ Arendt, *Kötülüğün Sıradanlığı*, 31.

²⁸ Zeynep Sayın, *Kötülük, Tekelcilik, Postmodernizm* (İstanbul: Mitos Yayınları, 1994), 26.

²⁹ Arendt, *Kötülüğün Sıradanlığı*, 40.

³⁰ Arendt, *Eichmann in Jerusalem*, 287.

Arendt'e göre Eichmann'ın bu tutumu, “emir-komuta zincirinde itaat etmeye alışmış ve olağan, dahası aptal bile sayılabilecek biri duruyordu karşısında; ölümlerden ölüm tarzıyla milyonları ölüme yollamış biri nasıl böylesine gündelik, böylesine gülünç, böylesine önemsiz olabilirdi?”³¹ Eichmann'ın büyük bir katliama sebep olup bunu bir görev olarak yansıtarak, yapmış olduğu fiilleri meşrulaştırma çabası,³² sosyal psikolog Stanley Milgram'ın (1933-1984) itaat deneyini anımsatmaktadır. Milgram bu deneyini oluştururken, Nazilerin soykırımından hareket ederek insanların neden itaat ettiği meselesini sorunsallaştırmıştır. O, araştırmaları sonucunda *otorite* kavramını ön plana çıkarmıştır. Otoritede temelde iki unsur bir arada bulunmaktadır: otorite sahibi kişi ile ona itaat edenler. Ona göre, 20. yüzyılda gerçekleşen soykırımda, katliam ve işkencelerde milyonlarca kişinin ölmesi ve sakatlanması yalnızca tek bir otorite sahibine dayandırılmaz. Ona göre, bu otoriteye tam olarak itaat eden ve bu otoritenin vermiş olduğu emirleri sorgulamadan içselleştirip yerine getiren pek çok kişi de bu katliamda rol almıştır. Ona göre gündelik yaşamda fark etmeden itaat etmiş olduğumuz bazı otoriteler bulunmaktadır ve onlar bizim davranışlarımıza yön vermektedir. Ona göre, bu tür otoriteler karşısında, sahip olunan rasyonel düşünme yetisi bir kenara bırakıp otoriter olan kişinin söyledikleri sorgulanmaksızın yerine getirilmektedir.³³

Arendt'in, Eichmann'ın dâhil olduğu Yahudi soykırımını, hiyerarşik olarak üstünde bulunan otoritelerin emrini yerine getirdiği şeklinde açıklamada bulunup bir kötülüğe sebep olmadığını oldukça insani, rahat ve sıradan bir biçimde ifade etmesinden bahsetmesi, Milgram'ın itaat deneyi kapsamında değerlendirilmeye uygun olması bakımından bir örnek teşkil etmektedir. Arendt bu düşüncesini, Nazi görevlilerinden biri olarak önemli katliamlara sebep olan ve bu hususta yargılanan Eichmann'ın duruşmadaki bir savunusu ile göstermektedir:

³¹ Sayın, *Kötülük, Tekelcilik, Postmodernizm*, 26.

³² Arendt, *Kötülüğün Sıradanlığı*, 32.

³³ Stanley Milgram, “Behavioral Study of Obedience”, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67/4, 1963, 372. Milgram'ın itaat deneyi ile ilgili detaylı bilgi için ayrıca bk. Stanley Milgram, “Some Conditions of Obedience and Disobedience to Authority”, *Human Relations*, 18/1, 1965, 57-76. Bu çalışma, Türkçeye tercüme edilmiştir: a.mlf., “Yetkeye Boyun eğme ve Karşı Gelmenin Bazı Koşulları”, *Otoriteryen Kişilik*, çev. Mehmet R. Gürkaynak, Veysel Batmaz, İstanbul, 2006, 83-108. Milgram'ın bu deneyi yapmasında da Nazi totaliterliğinin bir etkisi bulunmaktadır. Kendisi, Amerika'da, Yahudi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. O, küçük yaşlarda, ailesinin, Nazi soykırımı dolayısıyla Avrupa'da yaşayan akrabaları için duyduğu endişeyi görmüştür. Ayrıca Nazi kampından kurtulabilen bazı akrabalarının da kendi evlerinde kalması, kendisinde bu bilincin oluşmasında etkili olmuştur. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Nestar John Charles Russell, “Milgram's Obedience to Authority Experiment: Origins and Early Evolution”, *British Journal of Social Psychology*, sayı: 50, 2011, 140-162, 141-143.

“Yahudilerin öldürülmesiyle hiçbir ilgim yok. Hayatım boyunca ne bir Yahudi’yi ne de Yahudi olmayan birini öldürdüm. Hayatım boyunca kimseyi öldürmedim. Bir Yahudi’yi veya Yahudi olmayan birini öldürme emri vermedim, kesinlikle böyle bir şey yapmadım.”³⁴

Arendt’in kötülüğün sıradanlığı olarak kavramsallaştırdığı düşünce, kanaatimizce radikal kötülük anlayışını da gerektirmektedir. Aşağıdaki alıntı da bu düşüncemizi desteklemektedir:

“Arendt, ilk radikal kötülük tartışmasına, özellikle de radikal kötülüğün insanları insanlar olarak gereksiz kılmanın yanısıra, insani kendiliğindenliği, bireyselliği ve çoğulluğu ortadan kaldırmaya yönelik sistematik bir çabayla ilgili olduğu iddiasına giden düşünce zincirlerini asla inkâr etmemiştir. Aksine, kötülüğün sıradanlığı olarak betimlediği fenomen, mantiken bu radikal kötülük anlayışını gerektirir.”³⁵

Bernstein’in yukarıdaki yorumunda da görüldüğü gibi radikal kötülük, kötülüğün sıradanlığı düşüncesi ile çelişmemekte; aksine bunlar Arendt’in düşünce zincirlerini oluşturmaktadır.³⁶ Kötülüğün sıradanlığı düşüncesi, Nazilerin, Yahudi ırkına yönelik uyguladığı soykırımı önlemek amacıyla geliştirilmiş ahlaki bir misyon olmuştur.³⁷ Bu açıdan, radikallik ve sıradanlık nitelermelerinin, kötülük probleminde, birbirlerine ters düşen düşünceler olmaktan ziyade, birbirlerini gerektirdikleri söylenebilir.

Netice itibariyle, genel olarak Arendt’in radikal ve sıradan kavramlarına dayanan kötülük anlayışının, radikal kavramı bir kavram olarak Kant tarafından kullanılmış olsa da, özgünlüğünden bahsedilebilir. Bununla birlikte onun bu anlayışının klasik kötülük problemlerinden ahlâki kötülükle ortak olan yönleri bulunmaktadır. İlk olarak “kaynak” olgusuna dikkat çekilebilir. Arendt, nasıl ki radikal ve sıradan kötülüklerin kaynağı olarak Nazi yönetimini, başka bir ifadeyle insan olgusunu görüyorsa, ahlâki kötülüklerin de insanın iradesine dayanan fiillerinin yol açtığı bir kötülük çeşidi olduğu bilinmektedir. İnsanın iyi ve kötüyü tercih edebilme gücüyle yaratılmış olması, özü itibariyle, herhangi bir tercihte bulunma özgürlüğüne sahip olmayan bir varlık olarak yaratılmasına nazaran daha iyi bir şeydir. Özgür iradesiyle iyi ve kötü olanı seçme özgürlüğü olan bir insanın, bu yetisiyle iyi olanı tercih edip bu özelliğinin onu kemale ulaşmasında bir vasıta da olabilir.³⁸ Ancak bir diğer ihtimal olan kötü fiiller işlemesi de mümkündür. İşte bu tür fiiller literatürde, ahlâki bakımdan kötü olan

³⁴ Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil* (England: Penguin Books, 2006), 22.

³⁵ Richard J. Bernstein, *Radikal Kötülük: Felsefi Bir Sorgulama*, 271.

³⁶ Richard J. Bernstein, *Radikal Kötülük: Felsefi Bir Sorgulama*, 257.

³⁷ Bernard J. Bergen, *The Banality of Evil* (United States of America: Rowman and Littlefield Publishers, 1984), x önsözde.

³⁸ İzmirli, *Felsefe-i ûlâ*, 216.

fiiller olarak yer almıştır. Radikal kötülük ve kötülüğün sıradanlığı politik bakımdan insan kaynaklı olması açısından bir ahlâki kötülüğü ifade etmiştir diyebiliriz.

Sonuç

Arendt, II. Dünya Savaşı döneminde Almanya'da yaşamış Yahudi ırkına mensup bir siyaset bilimcisidir. O, çalışmalarında, yaşadığı dönemde Alman yönetiminde olan Nasyonal Sosyalist Partisi'nin (Nazi Partisi), Alman ırkını saflaştırmak amacıyla Yahudilere nihai çözüm politikası altında bir soykırım uyguladıklarından bahsetmiştir. Ona göre, bu soykırım, kendisini en bariz bir biçimde toplama kamplarında göstermektedir. O, bu kamplarda Yahudilere uygulanan muameleleri birer *radikal kötülük* olarak isimlendirerek onların, o güne kadar var olan geleneksel kötülüklerden ayırmıştır. Ona göre, Yahudilerin maruz kaldığı muameleler, onlara baskı yapmak amacına yönelik değil, onları düşünme ve açıklama yetisinden yoksun, insanı insan yapan akli melekeyi kullanamaz hale getirmektir. Onun bahsetmiş olduğu bu kötülük çeşidi, din felsefesi literatüründe ahlâkî kötülükler kategorisinde değerlendirilebilir. Çünkü ahlâkî kötülükler, insan iradesine dayanan, insanların özgür iradeleriyle meydana getirdiği ve dolayısıyla kendilerinin sorumlu olduğu kötülükleri temsil etmektedir. Radikal kötülük kavramı da Nazilerin uygulamalarına bir atıfta bulunması bakımından insan iradesine dayanmaktadır. O halde, radikal kötülükler, ahlâkî kötülükler kapsamında değerlendirilebilir. Bununla birlikte Arendt tarafından kullanılan radikal kötülük kavramı, kendisinin imal etmiş olduğu bir kavramsallaştırma olmayıp o, bu konuda Kant'a referansta bulunmuştur. Her ne kadar amaç bakımından Kant'ın bu kavramı kullanımından uzaklaşmış gibi görünse de radikallik kavramının kendi içerisinde taşıdığı "aşırılık" anlamı nedeniyle bu kavramın Arendt'in amacına da hizmet ettiği söylenebilir.

Arendt'in bahsetmiş olduğu bir diğer kötülük nitelendirmesi, *sıradanlıktır*. Arendt, Nazi soykırımında görev alan subaylardan biri olan Eichmann'ın Kudüs'te geçen yargılanmasında kullandığı ifadeler onu bu kavramsallaştırmaya itmiştir. Çünkü ona göre, böyle bir zulüm ancak canavara benzer varlıklar tarafından icra edilebilir. Ancak Eichmann gerek üslubu gerek kılık ve kıyafeti ile Arendt'e, oldukça normal, sakin ve sıradan görünmüştür. Ayrıca Eichmann'ın, mahkemede, "Nazi soykırımında bilfiil yer aldığı" iddiasına, bunu bir görev olarak yerine getirdiği şeklinde beyanda bulunması, Arendt'i kötülüğün sıradanlığı kavramsallaştırmasına götüren bir diğer gerekçe olmuştur. Bu kadar çok insanın katledilmesinin, serinkanlılıkla bir görev olarak ifade edilmesi, Milgram'ın da itaat deneyinde ifade etmeye çalıştığı gibi, içerik ne olursa olsun verilen görevlerin herhangi bir sorgulama sürecinden geçirilmeden içselleştirilerek yerine getirildiğini göstermektedir. Ancak, Arendt'e göre radikal kötülükler, mantıksal açıdan açıklanabilir değildir.

Arendt'in kötülük problemi bağlamında yaptığı kavramsallaştırmalar, kavramsal boyutta literatüre yeni bir katkı olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte radikal ve sıradan kötülükler incelendiğinde esasında konu ve dayanılan esaslar bakımından yeni bir içeriğe sahip olmayıp bir soykırımın yol açabileceği tahribatları tarihin belli bir döneminde ve belli insanların maruz kaldığı fiiller olması bakımından değerlendirmesini sunmaktadır. Radikal kavramı bağlamında yer verilen kötülük örnekleri, bir insanın özgür iradesini kötü yönde kullanmasının hangi boyutlara ulaşabileceğini gözler önüne sermesi bakımından oldukça önemlidir. Arendt'in, kötülük olgusu konusunda birtakım tespit ve kavramsallaştırmalarda bulunmasına rağmen karşılığında bir teodise geliştirdiğini söylemek zordur. O, var olan problemi ortaya koymanın ötesinde bir çözüm önerisinde bulunmamaktadır.

Arendt'in politik bir arka plandan hareketle ortaya koyduğu görüşleri ve yaptığı kavramsallaştırmalar, kötülük kavramının din felsefesi literatüründeki kapsamını genişletmiş ve kötülük problemine dair oluşturulmuş literatüre yeni bir katkı sağlamıştır. Onun bu konudaki görüşlerini anlamada Nazi, totalitarizm, emperyalizm, antisemitizm, nihai çözüm kavramları oldukça belirleyici olmuştur. Kendi dönemindeki politik hayatın sonuçları neticesinde Arendt'in zihninde oluşan radikal ve sıradanlık kavramları, bugün de sahip olduğu anlamını korumaktadır diyebiliriz. Baktığımız zaman, Bosna, Arakan, Myanmar, Suriye, Filistin ve dünyanın daha pek çok yerinde çeşitli zulümler uygulanmaktadır. Buralarda yaşayan pek çok kişi ya öldürülmekte ya da ağır işkencelere maruz kalmaktadır. Bunlar birer *radikal kötülük* olarak değerlendirilmeye uygun görünmektedir. Bununla birlikte dünyanın ve özellikle dünya üzerinde söz hakkı sahibi olan pek çok ülkenin bu zulüm ve katliamlara sessiz kalarak herhangi bir reaksiyon göstermemiş olmaları, onları adeta içselleştirdikleri şeklinde yorumlanabilir. Böylece Arendt'in kavramsallaştırmalarının 21. yüzyılda hala güncelliğini koruduğundan bahsedilebilir.

İntihal Taraması	Bu makale intihal taramasından geçirildi.
Plagiarism Detection	This paper was checked for plagiarism.
Yayın Etiği	<i>Tetkik</i> dergisi, araştırma ve yayın etiği konusunda ulusal ve uluslararası standartlara bağlıdır. Basın Kanunu, Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu ile Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'ne uymaktadır. Ayrıca Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan uluslararası etik yayıncılık ilkelerini benimsemiştir. Dergimiz Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama İlkeleri'nde açıklanan yönergelerle de tabidir. ¹
Publication Ethics	Tetkik is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on https://doi.org/10.24318/cope.2019.1.12
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Finansman	Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
Grant Support	The author(s) declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması	Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
Conflict of Interest	The author(s) have no conflict of interest to declare.
Açık Erişim Lisansı	Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
Open Access License	This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License
Telif Hakkı	Yazar(lar)
Copyright	Author(s)

¹ <https://doi.org/10.24318/cope.2019.1.12>

Kaynakça | References

- Arendt, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. Introduction by Amos Elon. London: Penguin Classics, 2006.
- Arendt, Hannah. *Formasyon, Sürgün, Totalitarizm Anlama Denemeleri. 1930-1954*, ed. Jerome Kohn. çev. İbrahim Yıldız. Ankara: Dipnot Yayınları, 2. Baskı, 2014a.
- Arendt, Hannah. *İnsanlık Durumu*. çev. Bahadır Sina Şener. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Baskı, 2013.
- Arendt, Hannah. *Kötülüğün Sıradanlığı: Adolf Eichmann Kudüs'te*. çev. Özge Çelik. İstanbul: Metis 2009.
- Arendt, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. San Diego: Harcourt Brace, 2. Baskı, 1979.
- Arendt, Hannah. *Totalitarizmin Kaynakları 1: Antisemitizm*. çev. Bahadır Sina Şener. İstanbul: İletişim, 2. Baskı, 2009.
- Arendt, Hannah. *Totalitarizmin Kaynakları 2: Emperyalizm*. çev. B. Sina Şener. İstanbul: İletişim, 2. Baskı, 2011.
- Arendt, Hannah. *Totalitarizmin Kaynakları 3: Totalitarizm*, çev. İsmail Serin. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2014b.
- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlâhiyat Vakfı Yayınları, 7. Baskı, 2014.
- Bergen, Bernard J. *The Banality of Evil*. United States of America: Rowman and Littlefield Publishers, 1984.
- Berktaş, Fatmagül. *Dünyayı Bugünde Sevmek: Hannah Arendt'in Politika Anlayışı*. İstanbul: Metis, 2. Baskı, 2016.
- Bernstein, Richard J. *Radikal Kötülük: Felsefi Bir Sorgulama*. çev. Nil Erdoğan, Filiz Deniztekin. İstanbul: Varlık Yayınları 2010.
- Güçlü, Yücel. "Yahudi Holokostu ile Ermeni Tehcirinin Mukayesesi". *Yeni Türkiye* 60/4 (Eylül-Aralık 2014), 3035-3043.
- Hick, John. *Evil and the God of Love*. London: The Macmillian Press, 2. Baskı, 1993.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Muhtasar Felsefe-i Ülâ*. İstanbul: Hukuk Matbaası, 1329/1911.
- Kant, Immanuel. *Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi*. çev. Ioanna Kuçuradi. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları 1995.
- Kant, Immanuel. *Religion Within the Bounds of Bare Reason*. çev. Werner S. Pluhar. Indianapolis: Hackett Publishing Company, 2009.

- Milgram, Stanley. "Behavioral Study of Obidence". *Journal of Abnormal and Social Psychology* 67/4 (1963), 371-378. <https://doi.org/10.1037/h0040525>
- Milgram, Stanley. "Some Conditions of Obedience and Disobedience to Authority". *Human Relations* 18/1 (1965), 57-76. <https://doi.org/10.1177/001872676501800105>
- Milgram, Stanley. "Yetkeye Boyuneğme ve Karşı Gelmenin Bazı Koşulları". *Otoriteryen Kişilik*. çev. Mehmet R. Gürkaynak, Veysel Batmaz. 83-108. İstanbul: Salyangoz Yayınları 2006.
- Morton, Adam. *Kötülük Üzerine*. çev. Zeynep Okan. İstanbul: Güncel Yayınları 2006.
- Ormsby, Eric L. *İslâm Düşüncesinde "İlahi Adalet" (Teodise)*. çev. Metin Özdemir. Ankara: Kitâbiyât Yayınları 2001.
- Özdemir, Metin. *İslâm Düşüncesinde Kötülük Problemi*. İstanbul: Furkan Kitaplığı 2001.
- Peterson, Michael v.d. *Reason and Religious Belief: An Introduction to the Philosophy of Religion*. New York: Oxford University Press, 2. Baskı, 1998.
- Philips, D. Z. *The Problem of Evil and the Problem of God*. Minneapolis: MN, Fortress Press, 2. Baskı, 2005.
- Russell, Nestar John Charles. "Milgram's Obedience to Authority Experiment: Origins and Early Evolution". *British Journal of Social Psychology*. 50 (2011), 140-162. <https://doi.org/10.1348/014466610X492205>
- Sayın, Zeynep. *Kötülük, Tekelcilik, Postmodernizm*. İstanbul: Mitos Yayınları 1994.
- The Problem of Evil: Selected Readings*. ed. Michael L. Peterson. Notre Dame: University of Notre Dame, 2. Baskı, 1992.
- Yaran, Cafer Sadık. *Kötülük ve Teodise: Batı ve İslâm Din Felsefesinde "Kötülük Problemi" ve Teistik Çözümler*. Ankara: Vadi Yayınları 1997.
- Yasa, Metin. *Tanrı ve Kötülük*. Ankara: Elis Yayınları 2003.
- Yılmaz, Zafer. *Hannah Arendt'te Özel Alan-Kamusal Alan Ayrımı ve Modern Çağda Toplumsal Alan*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 2009.
- Young-Bruehl, Elisabeth. *Hannah Arendt Dünya Aşkıyla*. çev. Ali Selman. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.



Tetikik

Yıl 2022 | Sayı 1

Türk-İslam Kültürü Dergisi

tetkik.okuokut.org



Tetikik Dergisi Yayın Politikası

DOI: orcid.org/0000-0001-7825-6573

Hakkında

Tetikik (ISSN: 2822-3322), Oku Okut Derneği tarafından Oku Okut Yayınları kapsamında, 2022 yılında yayımlanmaya başlayan hakemli bir e-dergidir. *Tetikik* dergisi Türk-İslam kültürünün araştırılması, incelenmesi, belgelenmesi ve korunmasıyla ilgili araştırmaları kapsar. *Tetikik* dergisinin amacı, Türk-İslam kültürüyle ilgili Türkçe ve İngilizce dillerinde hazırlanmış özgün araştırma makalesi ve kitap incelemesi türlerindeki çalışmalarını yayımlayarak ulusal ve uluslararası düzeyde bu alandaki bilginin artmasına ve paylaşımına katkıda bulunmaktır. *Tetikik* dergisinin hedef kitleleri, Türk-İslam kültürü alanında araştırmalarını sürdüren profesyoneller ile bu alana ilgi duyan öğrenciler, okurlar ve kurumlardır. *Tetikik*, Mart ve Eylül aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanır. *Tetikik* dergisinde yayımlanan çalışmaların telif hakları yazarlarına aittir. *Tetikik*; açık erişimli, gayri ticari bilimsel yayıncılığı benimsemiştir. *Tetikik* dergisinde yayımlanan makaleler, yazarı tarafından üniversitesinin kurumsal arşivinde, konulu arşivlerde veya istenilen diğer arşivlerde ambargo süresi olmaksızın erişime açılabilir. *Tetikik*, Crossref üyesidir. Yayımlanan tüm makalelere, kalıcı makale tanımlayıcısı olarak DOI atanır (DOI Ön Ek: 10.55709/*Tetikik*dergisi). *Tetikik*, makalelerin kaynakçasını açık erişim olarak sunarak Open Citations I40C inisiyatifini desteklemektedir. Böylece yayınlarımıza herkes ücretsiz olarak hemen erişebilir.

Amaç

Tetikik dergisinin amacı, Türk-İslam kültürüyle ilgili Türkçe ve İngilizce dillerinde hazırlanmış özgün araştırma makalesi ve kitap incelemesi türlerindeki çalışmalarını yayımlayarak ulusal ve uluslararası düzeyde bu alandaki bilginin artmasına ve paylaşımına katkıda bulunmaktır.

Kapsam

Tetikik dergisi Türk-İslam kültürünün araştırılması, incelenmesi, belgelenmesi ve korunmasıyla ilgili araştırmaları kapsar.

Konu Kategorisi

Sosyal Bilimler: Alan Araştırmaları/Türk-İslam Kültürü Araştırmaları
Beşeri Bilimler:

- Tarih/Türk-İslam Tarihi
- Edebiyat/Türk İslam Edebiyatı
- Felsefe/Türk-İslam Felsefesi
- Müzik/Türk-İslam Müziği
- Din/İslam Araştırmaları

Tetikik: Türk-İslam Kültürü Dergisi

Bilim Alanı

Türk Dili ve Edebiyatı, Türk İslam Edebiyatı, Türk İslam Tarihi, Türk İslam Sanatları, Türk İslam Müziği, Türk İslam Felsefesi, Türk İslam Toplumu, Türk İslam Toplumunda Eğitim

Anahtar Kelimeler

Türk Dünyası, Türk-İslam Kültürü, Türk-İslam Sentezi, Türk Dili ve Edebiyatı, Türk-İslam Edebiyatı, Türk Halk Kültürü, Türk Halkları, Türk Kültürü, Türk Mitolojisi, Türk Mizahı, Türk-İslam Tarihi, Türk-İslam Eserleri, Türk Tiyatrosu, Türk-İslam Sanatları, Türk-İslam Musikisi, Türk-İslam Felsefesi, Türk-İslam Kültür Varlıkları, Türkçe El Yazmaları, Dil ve Kültür, Din ve Kültür, Kültür Politikası, Kültür Tarihi, Kültürel Yaşam, Kültürel Asimilasyon, Popüler Kültür

Yayın Periyodu

Tetkik dergisi, Mart ve Eylül aylarında olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır.

Hedef Kitlesi

Tetkik dergisinin hedef kitlesi, Türk-İslam kültürü alanında araştırmalarını sürdüren profesyoneller ile bu alana ilgi duyan öğrenciler, okurlar ve kurumlardır.

Telif Hakkı

Tetkik dergisinde yayımlanan çalışmaların telif hakları yazarlarına aittir. Yazarlar gönderdikleri fikri eserin, *Tetkik* tarafından Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile yayımlanmasına izin verirler.

Ücret Politikası

Tetkik dergisinin tüm giderleri Oku Okut Yayınları tarafından karşılanmaktadır. Dergide makale yayımı ve makale süreçlerinin yürütülmesi ücrete tabi değildir. Dergiye gönderilen ya da yayım için kabul edilen makaleler için hiçbir ad altında işleme ücreti ya da gönderim ücreti alınmaz.

Yayın İlkeleri

- ❖ Orijinal, yayımlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmayan, her bir yazar tarafından içeriği ve gönderimi onaylanmış yazılar değerlendirmeye kabul edilir.
- ❖ Makale kelime sınırlaması bulunmamaktadır.
- ❖ Makaleler, İSNAD Atıf Sistemi'ne uygun olarak hazırlanmış olmalıdır.
- ❖ Makaleler, elektronik aramayı kolaylaştırmak için 150-250 kelimelik özet ve 5-8 arası anahtar kelime içermelidir.
- ❖ Derginin tüm giderleri Yayıncı tarafından karşılanmaktadır. Dergide makale yayımı ve makale süreçlerinin yürütülmesi ücrete tabi değildir. Dergiye gönderilen ya da yayım için kabul edilen makaleler için işleme ücreti ya da gönderim ücreti alınmaz.
- ❖ Makale yayımlanmak üzere dergiye gönderildikten sonra yazarlardan hiçbirinin ismi, tüm yazarların yazılı izni olmadan yazar listesinden silinemez, yeni bir isim yazar olarak eklenemez ve yazar sırası değiştirilemez.
- ❖ Bu dergi, incelenmeye sunulan çalışmalarda intihal olup olmadığını kontrol eder.

Açık Erişim

Açık Erişim, yayınların çevrimiçi olarak herkese ücretsiz olarak ve yeniden kullanımla ilgili birkaç kısıtlamayla erişilebilir olmasıdır. Araştırmanın sınırsız bir şekilde yayılması özellikle yazarlar, okuyucular ve fon sağlayıcılar için önemlidir.

Oku Okut Yayınları, Budapeşte Açık Erişim Deklarasyonu'nu imzalamıştır.

<https://www.budapestopenaccessinitiative.org/translations/turkish-translation>

http://www.budapestopenaccessinitiative.org/list_signatures/

Tetkik dergisi, Yeşil Yol Açık Erişim ile Altın Yol Açık Erişimi desteklemektedir. Yeşil Yol Açık Erişim/Green Open Access: Açık erişimin bu çeşidi, yazarların kendi çalışmalarını kendileri veya fon sağlayıcıları tarafından kontrol edilen bir web sitesinde veya bağımsız bir platformda arşivlemelerine olanak tanır. Makalenin arşivlenen versiyonu yayımlanan nihai metin olabilir veya olmayabilir. Açık Erişim Altın Yolunun aksine, bazı dergiler altı ila on iki ay arasında değişebilen bir ambargo süresi talep edebilmektedir. *Tetkik* dergisinde yayımlanan makaleler, yazarı tarafından Üniversitesinin kurumsal arşivinde, konulu arşivlerde veya diğer her türlü arşivde ambargo süresi olmaksızın erişime açılabilir. Böylece bu yayına herkes ücretsiz olarak hemen ulaşabilir. Altın Yol Açık Erişim/Gold Open Access: Açık erişimin bu çeşidinde makaleler, Creative Commons Lisansları (CC) kapsamında lisanslanmıştır; bu, diğer kişilerin bunlara dayalı olarak kendi çalışmalarını oluşturabilmeleri için özgürce dağıtılabileceği ve paylaşılabilirliği anlamına gelmektedir. Telif hakkı genellikle yazarlarındır. Açık erişim yayınlar, ücret ödenerek erişilebilen makalelerle hakem süreci gibi aynı iş akışını izler, tek fark bu tür yayınların içeriğine ücretsiz erişim sağlanmasıdır. Bir yayının kalitesiyle bu yayına erişim şekli arasında bir ilişki yoktur. Açık erişim veya ücretli olması, o yayının kaliteli veya kalitesiz olduğunu göstermez. Yayının kalitesi, editöryal süreçlerin ve hakem incelemesinin kalitesine bağlıdır.

	Altın Yol Açık Erişim	Yeşil Yol Açık Erişim
Seçenekler	Açık erişimli bir dergide veya açık erişimi destekleyen bir dergide yayımlayın.	Makalenize URL bağlantısı verin. Açık arşiv içeren bir dergi seçin. Makalenizin bir sürümünü kendi kendinize arşivleyin.
Erişim	Genel erişim, yayımlanan makaleye yöneliktir. Yayım anında hemen erişim sağlanır.	Makalenizin bir sürümüne ücretsiz erişim. Zaman gecikmesi uygulanabilir (ambargo süresi).
Ücret	Açık erişim ücreti istenmesi hâlinde yazar tarafından veya yazar adına, örneğin kurumları veya finansman kuruluşları tarafından ödenir.	Yayın masrafları istenmesi hâlinde bu ücretler kütüphane abonelikleri tarafından karşılandığından yazar tarafından herhangi bir ücret ödenmez.
Kullanım	Yazarlar ticari ve ticari olmayan kullanıcı lisansı arasında seçim yapabilir.	Yazarlar, makalelerini çok çeşitli amaçlar için yeniden kullanma hakkını saklı tutar.

Tetkik dergisinde yayımlanan makaleler, Creative Commons Atıf-Gayrı Ticari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı altında açık erişim olarak yayımlanır. *Tetkik*, 2022 yılında yayımladığı ilk sayısından itibaren tüm akademik makaleleri CC BY-NC 4.0 lisansı kapsamında yayınlamaya başlamıştır. Oku Okut Yayınları, açık erişimin etkili bir şekilde çalışması için lisanslama yoluyla kullanıcı haklarının ve telif hakkı sahipliğinin açık olması gerektiğine inanmaktadır.

OAI: <https://tetkik.okuokut.org/tetkik/oai>

CC BY-NC 4.0 lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

CC BY-NC 4.0: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>

Lisans şartları yerine getirildiği sürece, lisans sahibi aşağıda belirtilenleri iptal edemez. Özgürce sunular yapılabilir:

Paylaş: Eseri her ortam veya formatta kopyalayabilir ve yeniden dağıtabilirsiniz.

Uyarla: Karıştır, aktar ve mevcut eserin üzerine inşa et.

Yalnız şu şartlara uyulmalıdır:

Atıf: Uygun referans vermeli, lisansa bağlantı sağlamalı ve değişiklik yapıldıysa bilgi vermelisiniz. Bunları uygun bir şekilde yerine getirebilirsiniz fakat bu, lisans sahibinin sizi ve kullanım şeklinizi onayladığını göstermez.

Gayri Ticari: Bu materyali ticari amaçlarla kullanamazsınız.

Ek sınırlamalar yoktur: Lisansın sağladığı izinlerin kullanımını kanunen kısıtlayacak yasal koşullar ya da teknolojik önlemler uygulayamazsınız.

Arşiv Politikası

Tetkik dergisinde yayınlanan makaleler LOCKSS ve CLOCKSS'da dijital olarak arşivlenir. Ayrıca yayımlanan makaleler, yazarı tarafından çalıştığı üniversitenin kurumsal arşivinde (DSpace, AVESIS vb.), konulu arşivlerde veya diğer her türlü arşivde ambargo süresi olmaksızın erişime açılabilir. Böylece bu yayına herkes ücretsiz olarak hemen ulaşabilir.

Tetkik (e-ISSN: 2822-3322) dergisinin yayıncısı Oku Okut Yayınları, araştırma sonuçlarının yayılmasını destekleme politikasına uygun olarak arşiv politikasını duyurmaktan memnuniyet duyar:

- ❖ Oku Okut Yayınları, yazarlara, bir makalenin kendi kendine arşivleme (yazarın kişisel web sitesi) ve/veya yayımlandıktan sonra kurumsal bir havuzda arşivleme için bir makalenin (yayıncı pdf) nihai yayınlanmış sürümünün kullanılmasına izin verir.
- ❖ Yazarlar, makalelerini halka açık ve/veya ticari konu tabanlı arşivlerde kendi kendilerine arşivleyebilirler. Ambargo süresi yoktur ancak yayınlanan kaynak belirtilmeli ve dergi ana sayfasına veya makalelerin DOI'sine bir bağlantı ayarlanmalıdır.
- ❖ Yazarlar makalenin çıktısını PDF belgesi olarak indirebilirler. Yazarlar makalenin kopyalarını meslektaşlarına herhangi bir ambargo olmaksızın gönderebilir.
- ❖ Oku Okut Yayınları, makalelerin tüm sürümlerine izin verir (Gönderilen sürüm, kabul edilmiş versiyon, yayınlanmış versiyon) ambargo olmaksızın yazarın tercih ettiği bir kurumsal veya başka bir arşivde saklanacaktır.
- ❖ *Tetkik* dergisi, kalıcı arşivler oluşturulmasına izin vermek için LOCKSS sistemi kullanmaktadır. Stanford Üniversite Kütüphanelerine dayanan LOCKSS Programı, kütüphanelere ve yayıncılara kalıcı ve yetkili sayısal içeriğe erişimi sağlamak için ödüllü, düşük maliyetli, açık kaynak dijital koruma araçları sunar. LOCKSS Programı, “çok sayıda kopyanın güvenliğini sağlama” ilkesi üzerine kurulmuş, kütüphanenin liderliğindeki bir dijital koruma sistemidir. LOCKSS Programı, açık kaynaklı uç uca dijital koruma yazılımı kullanarak kütüphaneleri geliştirir ve destekler.

Dergide Yayınlanan Versiyon

Yayın Türü: Açık Erişim

OAI: <https://tetkik.okuokut.org/tetkik/oai>

LOCKSS: <https://tetkik.okuokut.org/tetkik/gateway/lockss>

CLOCKSS: <https://tetkik.okuokut.org/tetkik/gateway/clockss>

RSS: <https://tetkik.okuokut.org/tetkik/gateway/plugin/WebFeedGatewayPlugin/rss2>

Ambargo Süresi: Ambargo süresi yoktur.

Açık Erişim Lisansı: CC BY-NC 4.0

Telif Hakkı Sahibi: Yazar(lar) telif hakkını korur.

Arşiv Yeri: Kurumsal Arşiv, Crossref, Dergi Web Sitesi, Kurumsal Site, Yazarın Kişisel Web Sitesi, Halka Açık ve/veya Ticari Konu Tabanlı Arşivler.

Politika Koşulları: Atıf ve alıntı standartlarına uyularak dergiye atıf yapılmalıdır. DOI ile yayıncı sürümüne bağlanmalıdır.

Hakem Süreci Sonunda Kabul Edilen Versiyon

Ambargo Süresi: Yok

Arşiv Yeri: Dergi Web Sitesi, Kurumsal Site, Yazarın Kişisel Web Sitesi, Halka Açık ve/veya Ticari Konu Tabanlı Arşivler.

Telif Hakkı Sahibi: Yazar(lar) telif hakkını korur.

Dergiye Gönderilen İlk Metin

Ambargo Süresi: Yok

Arşiv Yeri: Dergi Web Sitesi, Kurumsal Site, Yazarın Kişisel Web Sitesi, Halka Açık ve/veya Ticari Konu Tabanlı Arşivler.

Oluşturulma: 20 Mart 2022

Güncellenme: 04 Nisan 2022

Araştırma ve Yayın Etiği

Tetkik dergisi, araştırma ve yayın etiği konusunda ulusal ve uluslararası standartlara bağlıdır. Basın Kanunu, Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu ile Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'ne uymaktadır. *Tetkik*, Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan Uluslararası Etik Yayıncılık İlkeleri'ni benimsemiştir. Ayrıca Türkiye Editörler Çalıştay Kararlarına da uymayı taahhüt eder.

- Basın Kanunu, www.mevzuat.gov.tr
- Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu, www.mevzuat.gov.tr
- Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi, www.yok.gov.tr
- Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama İlkeleri, <https://doi.org/10.24318/cope.2019.1.12>
- Türkiye Editörler Çalıştay Kararları, www.editorlercalistayi.com

İncelenmeye sunulan çalışmalarda intihal olup olmadığını iThenticate yazılımı kullanılarak kontrol edilir. Benzerlik oranının %15'ten az olması beklenir. Benzerlik oranında asıl ölçü, yazarın atıf yapma ve alıntılama kurallarının uymasıdır. Benzerlik oranı %1 görüldüğü hâlde atıf ve alıntı usulünce yapılmamışsa yine intihal söz konusu olabilir. Bu açıdan atıf ve alıntı kuralları yazar tarafından bilinmeli ve dikkatlice uygulanmalıdır: www.isnadsistemi.org

Atıf/Dolaylı Aktarma: Bir kaynaktaki düşünce, tartışma veya tespiti atıf yapılıyorsa ve atıf yapılan görüş atıf yapan araştırmacının kendi kelimeleri ile satıra dökülüyorsa cümlelerin sonuna dipnot işareti (¹) konulmalıdır. Yapılan atıf, eserin belli bir sayfasına ya da sayfa aralığına ise sayfa numarası verilmelidir. Şayet çalışmanın tümüne bir atıf varsa yani okuyucunun çalışmanın tümünü incelemesini gerektirecek bir boyutta atıf yapılmışsa dipnotta “Bu konuda bk.”, “Bu görüş ile ilgili bk.”, “Bu tartışma hakkında bk.” veya sadece “bk.” ifadesinden sonra kaynak belirtilmelidir.

Alıntı/İktibas: Eğer müracaat edilen kaynaktan ilgili kısım aynen, noktası ve virgüline dokunulmadan, olduğu gibi alınıyorsa alıntılanan kısım “çift tırnak içinde verilir” ve sonuna dipnot numarası¹ verilerek kaynağı belirtilir. Doğrudan alıntılanan metin içerisinde var olan alıntılar ise ‘tek tırnak’ kullanılarak yazılır. Doğrudan alıntılanan kısım üç satırdan uzun ise (kırk kelimedenden fazla ise) ayrı bir paragraf hâlinde gösterilir. Uzun alıntılarının ana metinden ayırt edilmesi için normal metin boyutundan bir küçük yazı tipi boyutunda ve paragrafın tamamının soldan satır başı hizasında girintili olarak yazılması tercih edilmelidir. Doğrudan aktarılan metinde, anlamı değiştirmemek şartıyla, bazı kelime, cümle ve paragraflar çıkarılabilir. Çıkarılan kısımların yerine üç nokta (...) konulur. Bir kaynaktan aynen alıntılanan kısmın “çift tırnak” içine alınmadan yazılması ve sadece sonunda kaynağın yazılması ile yetinilmesi doğru olmaz. Bu kurallara uyulmadığı takdirde yazar, yayın etiği ihlali (İntihal/Plagiarism) suçlamasına muhatap olabilir.

İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kural dışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Bilim araştırma ve yayın etiğine aykırı eylemler şunlardır:

İntihal: Başkalarının fikirlerini, metodlarını, verilerini, uygulamalarını, yazılarını, şekillerini veya eserlerini sahiplerine bilimsel kurallara uygun biçimde atıf yapmadan kısmen veya tamamen kendi eseriymiş gibi sunmaktır.

Sahtecilik: Araştırmaya dayanmayan veriler üretmek, sunulan veya yayınlanan eseri gerçek olmayan verilere dayandırarak düzenlemek veya değiştirmek, bunları rapor etmek veya yayımlamak, yapılmamış bir araştırmayı yapılmış gibi göstermektir.

Çarpıtma: Araştırma kayıtları ve elde edilen verileri tahrif etmek, araştırmada kullanılmayan yöntem, cihaz ve materyalleri kullanılmış gibi göstermek, araştırma hipotezine uygun olmayan verileri değerlendirmeye almamak, ilgili teori veya varsayımlara uydurmak için veriler ve/veya sonuçlarla oynamak, destek alınan kişi ve kuruluşların çıkarları doğrultusunda araştırma sonuçlarını tahrif etmek veya şekillendirmektir.

Tekrar Yayım: Bir araştırmanın aynı sonuçlarını içeren birden fazla eseri doçentlik sınavı değerlendirilmelerinde ve akademik terfilerde ayrı eserler olarak sunmaktır.

Dilimleme: Bir araştırmanın sonuçlarını araştırmanın bütünlüğünü bozacak şekilde, uygun olmayan biçimde parçalara ayırarak ve birbirine atıf yapmadan çok sayıda yayın yaparak doçentlik sınavı değerlendirmelerinde ve akademik terfilerde ayrı eserler olarak sunmaktır.

Haksız Yazarlık: Aktif katkısı olmayan kişileri yazarlar arasına dâhil etmek, aktif katkısı olan kişileri yazarlar arasına dâhil etmemek, yazar sıralamasını gerekçesiz ve uygun olmayan bir biçimde değiştirmek, aktif katkısı olanların isimlerini yayım sırasında veya sonraki baskılarda eserden çıkarmak, aktif katkısı olmadığı halde nüfuzunu kullanarak ismini yazarlar arasına dâhil ettirmektir.

Diğer Etik İhlali Türleri: Destek alınarak yürütülen araştırmaların yayınlarında destek veren kişi, kurum veya kuruluşlar ile onların araştırmadaki katkılarını açık bir biçimde belirtmemek, insan ve hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalarda etik kurallara uymamak, yayınlarında hasta haklarına saygı göstermemek, hakem olarak incelemek üzere görevlendirildiği bir eserde yer alan bilgileri yayınlanmadan önce başkalarıyla paylaşmak, bilimsel araştırma için sağlanan veya ayrılan kaynakları, mekânları, imkânları ve cihazları amaç dışı kullanmak, tamamen dayanaksız, yersiz ve kasıtlı etik ihlali suçlamasında bulunmaktır (YÖK Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi, Madde 8).

İntihali Önleme

Okuyucu *Tetkik* (ISSN 2822-3322) dergisinde yayınlanan bir makalede önemli bir hata ya da yanlışlık fark ettiğinde ya da editoryal içerik ile ilgili herhangi bir şikâyeti (intihal, yinelenen makaleler vb.) olduğu zaman Tetkik@okuokut.org adresine e-posta göndererek şikâyetinde bulunabilir. Gelişmemiz için fırsat sağlayacağından şikâyetleri memnuniyetle karşılız, hızlı ve yapıcı bir şekilde geri dönüş yapmayı amaçlarız.

Çıkar Çatışması

Makalenin yazar/yazarları, çalışma kapsamında herhangi bir kişisel ve finansal çıkar çatışması olmadığını bildirmek zorundadır. Bu bildirimi makalenin sonunda “Çıkar Çatışması/Conflicts of Interest” başlığı altında belirtmelidirler. Hakemler, değerlendirdikleri makalede herhangi bir çıkar çatışması olduğundan şüphelendiklerinde değerlendirme süreci ile ilgili olarak dergi editörlüğüne bilgi vermeli ve gerekirse makale değerlendirmesini reddetmelidirler. Çıkar çatışmasını engellemek için makale yazarlarının görev yaptığı kurumlardaki kişiler, makale için hakemlik yapamazlar. Editörlerin, yazarlarla kişisel veya mali açıdan çıkar çatışması da olmamalıdır.

Makale Değerlendirme Politikası

- ❖ Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirmede olmayan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir.
- ❖ Gönderilen ve ön kontrolü geçen makaleler iThenticate yazılımı kullanılarak taranır.
- ❖ İntihal kontrolünden sonra uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir.
- ❖ Seçilen makaleler en az iki ulusal/uluslararası hakeme çift taraflı kör hakemlik ile değerlendirmeye gönderilir.
- ❖ Yayın kararı, hakemlerin talepleri doğrultusunda yazarların gerçekleştirdiği düzenlemelerin ve hakem sürecinin sonrasında Yayın Kurulu tarafından verilir.
- ❖ Makale gönderiminden yayınına kadar ortalama 22 hafta beklemek gerekir.

Yazarların Sorumlulukları

- ❖ Yazar, araştırma ve yayın eğitime uymalıdır.
- ❖ Yazar, aynı çalışmayı birden fazla dergide yayımlamaya teşebbüs etmemelidir.
- ❖ Yazar, makalenin yazımında istifade ettiği eserleri eksiksiz olarak kaynakçada belirtmelidir.

Editörün Sorumlulukları

- ❖ Editör yazıları yazarların etnik kökeni, cinsiyeti, vatandaşlığı, dini inancı veya siyasi düşüncesine bakmaksızın bilimsel içerik açısından değerlendirir.
- ❖ Editör, yayınlanmak üzere gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift-kör hakem değerlendirmesini yapar ve gönderilen makalelerle ilgili tüm bilgilerin yayınlanmadan önce gizli tutulmasını sağlar.
- ❖ Editör, hakemlere yazıların gizli bilgi olduğunu ve bunun ayrıcalıklı bir etkileşim olduğunu bildirir. Hakemler ve yayın kurulu, yazıları başka kişilerle tartışamaz. Hakemlerin anonimliği sağlanmalıdır. Belirli durumlarda editör, belirli bir noktayı netleştirmek için bir hakemin incelemesini diğer hakemlerle paylaşabilir.
- ❖ Yayının içeriğinden ve genel kalitesinden editör sorumludur. Gerekliğinde düzeltme notu yayınlamak veya geri çekme işlemi uygulamak da onun sorumluluğundadır.
- ❖ Editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında herhangi bir çıkar çatışmasına izin vermez. Sadece hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve yazıların dergide yayınlanmasına ilişkin nihai karardan Yayın Kurulu sorumludur.

Hakemlerin Sorumlulukları

- ❖ Hakemlerin araştırma, yazarlar ve/veya araştırma fon sağlayıcıları ile ilgili herhangi bir çıkar çatışması olmamalıdır.
- ❖ Hakemlerin değerlendirmeleri objektif olmalıdır.
- ❖ Hakemlerin kullandıkları dil ve üslup, yazarı rencide edici olmamalıdır.
- ❖ Hakemler, gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalmasını sağlamalıdır.
- ❖ Hakemler inceledikleri çalışmada telif hakkı ihlali veya intihal fark etmeleri durumunda bunu editöre bildirmelidir.
- ❖ Bir makaleyi gözden geçirme konusunda kendini yetersiz hisseden veya belirlenen sürede incelemeyi yetiştiremeyeceğini düşünen bir hakem, inceleme sürecinden çekilmelidir.
- ❖ Hakem süreci sırasında hakemlerin şu hususları dikkate alarak değerlendirmelerini yapmaları beklenir: Makale yeni ve önemli bir bilgi içeriyor mu? / Öz, makalenin içeriğini net ve düzgün bir şekilde tanımlıyor mu? / Yöntem bütünlüklü ve anlaşılır şekilde tanımlanmış mı? / Yapılan yorum ve varılan sonuçlar bulgularla kanıtlanıyor mu? / Alandaki diğer çalışmalara yeterli referans verilmiş mi? / Dil kalitesi yeterli mi?
- ❖ *Tetkik* dergisinde kullanılan “Ön İnceleme Formu”, “Makale Değerlendirme Formu” ve “Kitap İncelemesi Değerlendirme Formu”, dergi web sitesinden incelenebilir: Tetkik.okuokut.org

Makale Değerlendirme Süreci: Çift Taraflı Kör Hakemlik

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirilmediği onaylanan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir. Gönderilen ve ön kontrolü geçen makaleler iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır. İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir.

Baş Editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar.

Seçilen makaleler en az iki ulusal/uluslararası hakeme değerlendirmeye gönderilir.

Hakemler gerekli görürse yazar tarafından değişiklik yapılır. Yayın Kurulu, yazar tarafından düzeltilen metnin yayınlanıp yayınlanmayacağına karar verir.

Baş editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir.

Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecinden çıkarılmasını istemelidir.

Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir.

Yazara, hakem görüşlerine katılmaması halinde itiraz ve görüşlerini savunma hakkı verilir. Alan editörü, yazar ve hakem arasında, gizliliği koruyarak karşılıklı iletişimi sağlar. Hakem raporlarının ikisi de olumlu ise çalışma, yayımlanmasının değerlendirilmesi teklifi ile Yayın Kurulu'na sunulur. İki hakemden birinin olumsuz kanaat belirmesi halinde çalışma, üçüncü bir hakeme gönderilir. Çalışmalar, en az iki hakemin olumlu kararı ile yayımlanabilir. Hakemlerin inceledikleri metinde tashih yapılmasını istemeleri halinde, ilgili raporlar yazara gönderilir ve çalışmasını tashih etmesi istenir. Tashihin en fazla 10 gün içinde tamamlanması talep edilir. Yazar, Word programında “Değişiklikleri İzle” özelliği açık olacak şekilde tashihlerini yapar veya değişiklikleri kırmızı renk ile belirtir. Tashih ettiği metni alan editörüne sunar. Alan editörü, yazarın metinde kendisinden talep edilen düzeltmeleri yapıp yapmadığını kontrol eder. Kontrol işlemi, en fazla 7 gün içinde tamamlanır. Tashih isteyen hakem, yazarın metinde kendisinden talep edilmiş düzeltmeleri yapıp yapmadığını kontrol eder. Kontrol işlemi, en fazla 15 gün içinde tamamlanır. Hakkında iki hakem tarafından da “yayımlanabilir” kararı verilen çalışmaların yazarlarından makalelerin öz/abstract kısmını 350-400 kelime olacak şekilde genişletilmesi istenir. Hakem sürecinden geçen çalışmalar Türkçe Dil Editörü ve Baş Editör tarafından incelenir ve gerekli ise yazardan tashih istenir. Kontrol işlemi, en fazla 15 gün içinde tamamlanır. Türkçe dil kontrolünden geçen çalışmalar, İngilizce Dil Editörü tarafından incelenir ve gerekli ise yazardan tashih istenir. İngilizce dil editörünün kontrol işlemi, en fazla 15 gün içinde tamamlanır. Teknik, akademik ve dilsel incelemelerden geçen makaleler, Yayın Kurulu'nda incelenerek yayımlanıp yayımlanmayacağı ile yayımlanacaksa hangi sayıya dahil edileceği karara bağlanır. Kurul, oy çokluğu ile karar verir. Eşitlik olması durumunda nihai karar editörün kararı yönünde verilir. Yayın Kurulu tarafından yayımlanması kararlaştırılan çalışmaların dizgi ve mizanpajı yapılarak yayına hazır hale getirilir ve incelenmek üzere yazarına gönderilir. Bu aşama en fazla 15 gün sürer. Yayınlanan tüm makalelere, kalıcı makale tanımlayıcısı olarak DOI atanır. Yayımlanan sayıya ait veri ilgili indekslere 15 gün içinde iletir.

Ön İnceleme ve İntihal Taraması

Çalışma; dergi yayın ilkelerine, akademik yazım kurallarına ve İSNAD Atıf Sistemi'ne uygunluk açısından editör tarafından incelenir ve iThenticate programı kullanılarak intihal taramasından geçirilir. Ön inceleme en fazla 15 gün içinde tamamlanır. İntihal benzerlik oranının %15'ten az olması gereklidir. Benzerlik oranı %1 görüldüğü hâlde atıf ve alıntı usulünce yapılmamışsa yine intihal söz konusu olabilir. Bu açıdan atıf ve alıntı kuralları yazar tarafından bilinmeli ve dikkatlice uygulanmalıdır:

Atıf/Dolaylı Aktarma: Bir kaynaktaki düşünce, tartışma veya tespite atıf yapılıyorsa ve atıf yapılan görüş atıf yapan araştırmacının kendi kelimeleri ile satıra dökülüyorsa cümlelerin sonuna dipnot işareti (!) konulmalıdır. Yapılan atıf, eserin belli bir sayfasına ya da sayfa aralığına ise sayfa numarası verilmelidir. Şayet çalışmanın tümüne bir atıf varsa yani okuyucunun çalışmanın tümünü incelemesini gerektirecek bir boyutta atıf yapılmışsa dipnotta “Bu konuda bk.”, “Bu görüş ile ilgili bk.”, “Bu tartışma hakkında bk.” veya sadece “bk.” ifadesinden sonra kaynak belirtilmelidir.

Alıntı/İktibas: Eğer müracaat edilen kaynaktan ilgili kısım aynen, noktası ve virgüline dokunulmadan, olduğu gibi alınıyorsa alıntılanan kısım “çift tırnak içinde verilir” ve sonuna dipnot numarası¹ verilerek kaynağı belirtilir. Doğrudan alıntılanan metin içerisinde var olan alıntılar ise ‘tek tırnak’ kullanılarak yazılır. Doğrudan alıntılanan kısım üç satırdan uzun ise (kırk kelimedenden fazla ise) ayrı bir paragraf hâlinde gösterilir. Uzun alıntıların ana metinden ayırt edilmesi için normal metin boyutundan bir küçük yazı tipi boyutunda ve paragrafın tamamının soldan satır başı hizasında girintili olarak yazılması tercih edilmelidir. Doğrudan aktarılan metinde, anlamı değiştirmemek şartıyla, bazı kelime, cümle ve paragraflar çıkarılabilir. Çıkarılan kısımların yerine üç nokta (...) konulur. Bir kaynaktan aynen alıntılanan kısmın “çift tırnak” içine alınmadan yazılması ve sadece sonunda kaynağın yazılması ile yetinilmesi doğru olmaz. Bu kurallara uyulmadığı takdirde yazar, yayın etiği ihlali (İntihal/Plagiarism) suçlamasına muhatap olabilir (bk. www.isnadsistemi.org).

Alan Editörü İncelemesi

Ön inceleme ve İntihal Taraması aşamasından geçen çalışma, ilgili alan editörü tarafından problematik ve akademik dil-üslup açısından incelenir. Bu inceleme en fazla 15 gün içinde tamamlanır.

Hakem Süreci (Akademik Değerlendirme)

Alan editörünün incelemesinden geçen çalışma, konu ile ilgili doktora tezi, kitap veya makalesi bulunan en az iki dış hakemin değerlendirmesine sunulur. Hakem süreci, çift taraflı kör hakemlik uygulaması çerçevesinde gizlilik içinde yürütülür. Hakemin incelediği çalışma hakkındaki görüş ve kanaatini ya metin üzerinde belirtmesi ya da online hakem formu üzerinde en az 150 kelimelik bir açıklama ile gerekçelendirmesi talep edilir. Yazara, hakem görüşlerine katılmaması halinde itiraz ve görüşlerini savunma hakkı verilir. Alan editörü, yazar ve hakem arasında, gizliliği koruyarak karşılıklı iletişimi sağlar. Hakem raporlarının ikisi de olumlu ise çalışma, yayımlanmasının değerlendirilmesi teklifi ile Yayın Kurulu'na sunulur. İki hakemden birinin olumsuz kanaat belirmesi halinde çalışma, üçüncü bir hakeme gönderilir. Çalışmalar, en az iki hakemin olumlu kararı ile yayımlanabilir. Kitap ve sempozyum değerlendirmeleri ile doktora tez özetlerinin yayımına, en az iki iç hakemin (ilgili alan editörlerinin ve/veya yayın kurulu üyelerinin) değerlendirmesi sonucunda karar verilir.

Tashih Aşaması

Hakemlerin inceledikleri metinde tashih yapılmasını istemeleri halinde, ilgili raporlar yazara gönderilir ve çalışmasını tashih etmesi istenir. Tashihin en fazla 10 gün içinde tamamlanması talep edilir. Yazar, Word programında “Değişiklikleri İzle” özelliği açık olacak şekilde tashihlerini yapar veya metinde değişiklikleri kırmızı renk ile belirtir. Tashih ettiği metni alan editörüne sunar.

Alan Editörü Kontrolü

Alan editörü, yazarın metinde kendisinden talep edilen düzeltmeleri yapıp yapmadığını kontrol eder. Kontrol işlemi, en fazla 7 gün içinde tamamlanır.

Hakem Kontrolü

Tashih isteyen hakem, yazarın metinde kendisinden talep edilmiş düzeltmeleri yapıp yapmadığını kontrol eder. Kontrol işlemi, en fazla 15 gün içinde tamamlanır.

Öz ve Abstract Kısmının Genişletilmesi

Hakkında iki hakem tarafından da “yayımlanabilir” kararı verilen çalışmaların yazarlarından makalelerin öz/abstract kısmını 350-400 kelime olacak şekilde genişletilmesi istenir.

Türkçe Dil Kontrolü

Hakem sürecinden geçen çalışmalar Türkçe Dil Editörü ve Baş Editör tarafından incelenir ve gerekli ise yazardan tashih istenir. Kontrol işlemi, en fazla 15 gün içinde tamamlanır.

İngilizce Dil Kontrolü

Türkçe dil kontrolünden geçen çalışmalar, İngilizce Dil Editörü tarafından incelenir ve gerekli ise yazardan tashih istenir. İngilizce dil editörünün kontrol işlemi, en fazla 15 gün içinde tamamlanır.

Yayın Kurulu İncelemesi

Teknik, akademik ve dilsel incelemelerden geçen makaleler, Yayın Kurulu'nda incelenerek yayımlanıp yayımlanmayacağı ile yayımlanacaksa hangi sayıya dahil edileceği karara bağlanır. Kurul, oy çokluğu ile karar verir. Eşitlik olması durumunda nihai karar editörün kararı yönünde verilir.

Dizgi ve Mizanpaj Aşaması

Yayın Kurulu tarafından yayımlanması kararlaştırılan çalışmaların dizgi ve mizanpajı yapılarak yayına hazır hale getirilir ve incelenmek üzere yazarına gönderilir. Bu aşama en fazla 15 gün sürer.

DOI Tahsisi

Tetkik dergisi Crossref üyesidir. Yayımlanan tüm makalelere, kalıcı makale tanımlayıcısı olarak DOI atanır (DOI Ön Ek: 10.55709/*Tetkik*dergisi). *Tetkik*, makalelerin kaynakçasını açık erişim olarak sunarak Open Citations I4OC inisiyatifini desteklemektedir.

Ulusal ve Uluslararası İndekslere Veri Gönderimi

Yayımlanan sayıya ait veri ilgili indekslere 15 gün içinde iletilir.

Makale Gönderimi

Gönderim sırasında yazardan elektronik ortamda aşağıdaki taahhüt alınır:

- ❖ Bu çalışmayı derginize göndermek için yetkiliyim/ortak yazarlar tarafından yetkilendirildim.
- ❖ Makale orijinaldir, başka bir hakemli dergide resmi olarak yayınlanmamıştır, başka bir dergi tarafından değerlendirmeye alınmamıştır ve mevcut herhangi bir telif hakkı veya diğer üçüncü taraf haklarını ihlal etmemektedir.
- ❖ Makalenin editoryal olarak yayımlanmak üzere kabul edilmesi halinde, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) lisansı altında lisanslanacağını kabul ediyorum/ediyoruz.
- ❖ Yazar(lar)ın veya varsa yazar(lar)ın işverenin telif ve fikri mülkiyet hakları saklıdır. Yazar(lar), telif hakkı ihlali nedeniyle üçüncü şahıslarca vuku bulacak hak talebi veya açılacak davalarda yayıncının hiçbir sorumluluğunun olmadığını, tüm sorumluluğun kendilerine ait olduğunu taahhüt eder(ler).
- ❖ Yazar(lar), makalede hiçbir suç unsuru veya kanuna aykırı ifade bulunmadığını, araştırma yapılırken kanuna aykırı herhangi bir malzeme ve yöntem kullanılmadığını taahhüt eder(ler).

Yazar Rehberi

Tetkik dergisine orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmayan, her bir yazar tarafından içeriği ve gönderimi onaylanmış çalışmalar kabul edilir. Makale kelime sınırlaması, bulunmamaktadır.

Makaleler, İSNAD Atıf Sistemine göre hazırlanmış olmalıdır. Bilim dalında, dipnotlu veya metin içi sistemden hangisi yaygın kullanılıyor ise o tercih edilebilir (www.isnadsistemi.org).

Makaleler, elektronik aramayı kolaylaştırmak için 150-400 kelimelik özet ve 5-8 arası anahtar kelime içermelidir.

Derginin tüm giderleri Oku Okut Yayınları tarafından karşılanmaktadır. Dergide makale yayını ve makale süreçlerinin yürütülmesi ücrete tabi değildir. Dergiye gönderilen ya da yayın için kabul edilen makaleler için işleme ücreti ya da gönderim ücreti alınmaz.

Makale yayınlanmak üzere Dergiye gönderildikten sonra yazarlardan hiçbirinin ismi, tüm yazarların yazılı izni olmadan yazar listesinden silinemez ve yeni bir isim yazar olarak eklenemez ve yazar sırası değiştirilemez.

Makale sonunda, kaynakçadan önce, araştırmacıların katkı oranı beyanı, varsa destek ve teşekkür beyanı, çatışma beyanına aşağıdaki tabloya uygun olarak belirtilmelidir. Beyan tablosunu da içeren *Tetkik* dergisi makale Word şablonunu **BURADAN** indirebilirsiniz.

Bireylerden ölçek, anket, mülakat ve diğer veri toplama araçları kullanılarak veri toplanması gereken çalışmalar/makaleler için alınması zorunludur. Kurul onayı aşağıdaki etik beyan tablosunda ilk sayfasında kurul adı, tarih ve sayı no. ile belirtilmelidir. Makalenin yöntem kısmında veri toplama başlangıç ve bitiş tarihleri yazılmalıdır. Onay belgesi sisteme ek dosya olarak eklenmelidir.

İntihal Taraması	Bu makale intihal taramasından geçirildi.
Plagiarism Detection	This paper was checked for plagiarism.
Yayın Etiği	<i>Tetkik</i> dergisi, araştırma ve yayın etiği konusunda ulusal ve uluslararası standartlara bağlıdır. Basın Kanunu, Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu ile Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'ne uymaktadır. Ayrıca Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan uluslararası etik yayıncılık ilkelerini benimsemiştir. Dergimiz Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama İlkeleri'nde açıklanan yönergelere de tabidir.
Publication Ethics	<i>Tetkik</i> is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on https://doi.org/10.24318/cope.2019.1.12
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Finansman	Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
Grant Support	The author(s) declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması	Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
Conflict of Interest	The authors have no conflict of interest to declare.
Yazarların Katkıları	Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%55), Yazar-2 (%45) Veri Toplanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50) Veri Analizi: Yazar-1 (%60), Yazar-2 (%40) Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%90), Yazar-2 (%10)
Authors Contributions	Conceiving the Study: Author-1 (%55), Author-2 (%45) Data Collection: Author-1 (%50), Author-2 (%50) Data Analysis: Author-1 (%60), Author-2 (%40) Submission and Revision: Author-1 (%90), Author-2 (%10)
Etik Komite Onayı Üniversitesi Etik Kurulu Başkanlığının ... tarihli ... sayılı kararıyla gerekli etik izinler alınmıştır. Ayrıca, çalışmada Helsinki Bildirgesi'ndeki araştırma ilkelere bağlı kalınmıştır.
Ethical Approval	An application for ethical approval was made to University Ethics Committee and the necessary ethical permissions were obtained with the decision numbered dated ...2022. In addition, the study adhered to the research principles of the Declaration of Helsinki.
Açık Erişim Lisansı	Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
Open Access License	This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License
Telif Hakkı	Yazar(lar)
Copyright	Author(s)

Makale Yazım Kuralları

Genel kural olarak dipnotlarda eser künye bilgileri *virgöl* (,) ile kaynakçada ise *nokta* (.) işareti ile ayrılır. İki yazar isminin arasında, öncesi ve sonrasında boşluk bırakılarak “tire/kısa çizgi işareti (-)” kullanılır.

Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 4. Basım, 2015), 55.

Aynı yazarın aynı dipnotta birden fazla çalışması peş peşe kaynak olarak belirtilecekse ikinci ve sonraki eserin “Yazar Adı Soyadı” alanına “a.mlf.” (aynı müellif) kısaltması kullanılır.

Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: TDV Yay., 2010), 56; a.mlf., “İlk Mürcîî Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (1997), 317-331.

Yazar, editör, çevirmen vb. üç veya daha fazla ise dipnotta ilkinin adı ve soyadına yer verildikten sonra “vd.” kısaltması kullanılır. Kaynakçada ilkinin “Soyadı, Adı” belirtildikten sonra vd. kısaltması yazılır. Kaynakçada vd., ts. gibi sonu nokta ile biten kısaltmalardan sonra ikinci bir nokta kullanılmaz. Birden fazla esere atıf yapılırken iki eserin künye bilgileri noktalı virgülle (;) ayrılır.

Yazar soyadı, *yayın adı*, sayfa; Yazar soyadı, *yayın adı*, sayfa.

Sayfayı ifade etmek üzere “s.” kısaltması kullanılmaz. Cilt numarası, “C” kısaltması kullanılmadan yazılır. Cilt ve sayfa numarası arasında eğik çizgi (/) kullanılır.

Akûn, “Âlî Mustafa Efendi”, 2/416.

Cilt numarasının belirtilmesinde Romen rakamı kullanılmaz:

❑ Hatalı Kullanım: V/11 ❑ Doğru Kullanım: 5/11

Makale atıflarında dergi cilt ve sayı numarası arasında eğik çizgi (/) kullanılır.

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 19/1 (Haziran 2015), 23.

Eserin basım sayısı, “bs.” kısaltması kullanılmadan “8. Basım” şeklinde açık olarak yazılır. Bu bilgi kaynakçada basım tarihinden önce belirtilir.

Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şâhih*. nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.

Eser isimleri (Kitap, Dergi, Ansiklopedi, Sözlük, Yazma Eser, Tez, Rapor, Gazete vb.) eğik yazılır ve “age.” veya “agm.” şeklinde kısaltılmaz. Bunun yerine eser başlığı uygun şekilde kısaltılarak kullanılır.

Ebû İshâk İbrâhim ez-Zâhid es-Saffâr, *Telhîşü'l-edille li-kavâ'idit-tevhîd*, thk. Angelika Brodersen (Beyrut: el-Ma'hadü'l-İlmânî li'l-Ebhâsi'l-Şarkıyye, 2011), 2/143.

Saffâr, *Telhîşü'l-edille*, 2/143.

Kitap Bölümü, Sözlük Maddesi, Ansiklopedi Maddesi, Makale Adı, Bildiri Başlığı, Sosyal Medya İletisi, TV Program Adı ve Müzik eseri çift tırnak içinde yazılır.

Kitap Bölümü, Basılı Bildiri ve Ansiklopedi Maddesi türündeki çalışmalar kaynakçada yazılırken sayfa aralığı en sonda değil basım bilgilerinden önce belirtilir. Yalnızca makale türü çalışmalarda sayfa aralığı en sonda yazılır.

Akün, Ömer Faruk. “Âlî Mustafa Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/416-417. Ankara: TDV Yayınları, 1989.

Türcan, Galip. “Kelâm’ın Meşrûiyeti Sorunu: Ehl-i Sünnet Kelâmı ve Olgusal Gerçeklik Arasındaki İlişki”. *Marife* 5/3 (2005), 175-193.

İlk geçtiği yerde atıf yapılan yayının baskı bilgilerini içeren parantez işaretinden önce virgül kullanılmaz.

Doğru Kullanım: Halil İnalçık, “Selim I”, *The Encyclopaedia of Islam New Edition* (Leiden: Brill, 1997), 9/127-131.

Klasik kaynakların basım tarihi, Hicrî/Milâdî olarak “534/1139” şeklinde yazılır.

Kitap-Tek Yazarlı

İlk Geçtiği Yerde	Yazar Adı Soyadı, Kitap Adı (Basım Yeri: Yayıncı, Basım Yılı), Sayfa Numarası.
Örnek	Afet İnan, <i>Piri Reis'in Hayatı ve Eserleri</i> (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018), 22.
Sonraki Geçtiği Yerde	Yazar Soyadı, <i>Kitap Kısa Adı</i> , Sayfa Numarası.
Örnek	İnan, <i>Piri Reis'in Hayatı ve Eserleri</i> , 34.
Kaynakçada	Yazar Soyadı, Adı. <i>Kitap Adı</i> . x Cilt. Basım Yeri: Yayıncı, x. Basım, Basım Yılı.
Örnek	İnan, Afet. <i>Piri Reis'in Hayatı ve Eserleri</i> . Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2. Basım, 2018.

Kitap-İki Yazarlı

İlk Geçtiği Yerde	Yazar Adı Soyadı - Yazar Adı Soyadı, Kitap Adı (Basım Yeri: Yayıncı, Basım Yılı), Cilt/Sayfa Numarası.
Örnek	Arı İnan - İsmet Parmaksızoğlu, <i>Düşünceleriyle Atatürk</i> (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 54-58.
Sonraki Geçtiği Yerde	Yazar Soyadı - Yazar Soyadı, <i>Kitap Kısa Adı</i> , Cilt/Sayfa Numarası.
Örnek	İnan - Parmaksızoğlu, <i>Düşünceleriyle Atatürk</i> , 62.
Kaynakçada	Yazar Soyadı, Adı - Yazar Soyadı, Adı. <i>Kitap Adı</i> . x Cilt. Basım Yeri: Yayıncı, x. Basım, Basım Yılı.
Örnek	İnan, Arı - Parmaksızoğlu, İsmet. <i>Düşünceleriyle Atatürk</i> . Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.

Kitap-Çok Yazarlı

İlk Geçtiği Yerde	Yazar Adı Soyadı vd., Kitap Adı (Basım Yeri: Yayıncı, Basım Yılı), Cilt/Sayfa Numarası.
Örnek	Bekir Topaloğlu vd., <i>İslam'da İnanç Esasları</i> (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998), 25.
Sonraki Geçtiği Yerde	Yazar Soyadı vd., <i>Kitap Kısa Adı</i> , Cilt/Sayfa Numarası.
Örnek	Topaloğlu vd., <i>İslam'da İnanç Esasları</i> , 36.
Kaynakçada	İlk Yazar Soyadı, Adı vd. <i>Kitap Adı</i> . x Cilt. Basım Yeri: Yayıncı, x. Basım, Basım Yılı.
Örnek	Eisen, Mitchell L. vd. <i>Memory and Suggestibility in the Forensic Interview</i> . Mahwah, NJ: L. Erlbaum Associates, 2002. Topaloğlu, Bekir vd. <i>İslam'da İnanç Esasları</i> . İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998.

Kitap-Elektronik

İlk Geçtiği Yerde	Yazar Adı Soyadı, Kitap Adı (Yayın Formatı: Yayıncı, Yayın Tarihi), Sayfa Numarası.
Örnek	Şule Yüksel Şenler, <i>Huzur Sokağı</i> (Epub: Timaş Yayınları, 2016), 56.
Sonraki Geçtiği Yerde	Yazar Soyadı, <i>Kitap Kısa Adı</i> , Sayfa Numarası.
Örnek	Şenler, <i>Huzur Sokağı</i> , 59-60.
Kaynakçada	Yazar Soyadı, Adı. <i>Kitap Adı</i> . Yayın Formatı: Yayıncı, x. Basım, Yayın Tarihi. Erişim Adresi
Örnek	Şenler, Şule Yüksel. <i>Huzur Sokağı</i> . Epub: Timaş Yayınları, 2016.

Kitap Bölümü

İlk Geçtiği Yerde	Bölüm Yazarının Adı Soyadı, “Bölüm Adı”, çev. Çeviren, Kitap Adı, ed. Editör Adı Soyadı (Basım Yeri: Yayıncı, Basım Yılı), Cilt/Sayfa Numarası.
Örnek	Ulrich Rudolph, “Mâtürîdîliğin Ortaya Çıkışı”, çev. Ali Dere, <i>İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik</i> , haz. Sönmez Kutlu (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2003), 297.
Sonraki Geçtiği Yerde	Yazar Soyadı, “Bölüm Kısa Adı”, Cilt/Sayfa Numarası.
Örnek	Rudolph, “Mâtürîdîliğin Ortaya Çıkışı”, 298-299.
Kaynakçada	Bölüm Yazarının Soyadı, Adı. “Bölüm Adı”. çev. Çevirenin Adı Soyadı. <i>Kitap Adı</i> . ed. Editör Adı Soyadı. Cilt/Sayfa Aralığı. Basım Yeri: Yayıncı, x. Basım, Basım Yılı.
Örnek	Rudolph, Ulrich. “Mâtürîdîliğin Ortaya Çıkışı”. çev. Ali Dere. <i>İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik</i> . haz. Sönmez Kutlu. 295-304. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2003.

Kur’an-ı Kerîm - Meâl

İlk Geçtiği Yerde	Meâl Adı, çev. Çeviren Adı Soyadı (Basım Yeri: Yayıncı, Basım Yılı), Sûre Adı Sûre Numarası/Âyet Numarası.
Örnek	<i>Kur’an-ı Kerîm Meâli</i> , çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-Enfâl 8/2.
Sonraki Geçtiği Yerde	Sûre Adı Sûre Numarası/Âyet Numarası.
Örnek	el-Enfâl 8/2.
Kaynakçada	<i>Meâl Adı</i> . çev. Çeviren Adı Soyadı. Basım Yeri: Yayıncı, x. Basım, Basım Yılı.
Örnek	<i>Kur’an-ı Kerîm Meâli</i> . çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.

Ansiklopedi-Matbu

İlk Geçtiği Yerde	Yazar Adı Soyadı, “Madde Adı (Alt Başlık)”, <i>Ansiklopedi Adı</i>, ed. Editör Adı Soyadı (Basım Yeri: Yayıncı, Yıl), Cilt/Sayfa Numarası.
Örnek	Ömer Faruk Akün, “Âlî Mustafa Efendi”, <i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i> (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2/416.
Sonraki Geçtiği Yerde	Yazar Soyadı, “Madde Adı”, Cilt/Sayfa Numarası.
Örnek	Akün, “Âlî Mustafa Efendi”, 2/416.
Kaynakçada	Yazar Soyadı, Adı. “Madde Adı”. <i>Ansiklopedi Adı</i> (Edisyon). Ed. Editör Adı Soyadı. Cilt/Sayfa Aralığı. Basım Yeri: Yayıncı, x. Basım, Yıl.
Örnek	Akün, Ömer Faruk. “Âlî Mustafa Efendi”. <i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i> . 2/416-417. Ankara: TDV Yayınları, 1989.

Ansiklopedi-Web

İlk Geçtiği Yerde	Yazar Adı Soyadı, “Madde Adı”, <i>Ansiklopedi Adı</i> (Erişim Gün Ay Yıl).
Örnek	Mustafa Çağrıncı, “İhsan”, <i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i> (Erişim 12 Temmuz 2019).
Sonraki Geçtiği Yerde	Yazar Soyadı, “Madde Adı”.
Örnek	Çağrıncı, “İhsan”.
Kaynakçada	Yazar Soyadı, Adı. “Madde Adı”. <i>Ansiklopedi Adı</i> (Edisyon). Ed. Editör Adı Soyadı. Erişim Gün Ay Yıl. Erişim Adresi
Örnek	Çağrıncı, Mustafa. “İhsan”. <i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i> . Erişim 12 Temmuz 2019. https://islamansiklopedisi.org.tr/ihsan--iyilik

Sözlük-Arap Harfli

İlk Geçtiği Yerde	Yazar Adı Soyadı, <i>Sözlük Adı</i>, nşr. Neşreden Adı Soyadı (Basım Yeri: Yayıncı, Basım Yılı), “Madde Adı”, Cilt/Sayfa Numarası.
Örnek	Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, <i>Lisânü'l-‘Arab</i> , nşr. Abdullah Ali el-Kebîr (Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.), “‘Abd”, 4/2776.
Sonraki Geçtiği Yerde	Yazar Soyadı, “Madde Adı”, Cilt/Sayfa Numarası.
Örnek	İbn Manzûr, “‘Abd”, 4/2776-2782.
Kaynakçada	Yazar Soyadı, Adı. <i>Sözlük Adı</i> . nşr. Neşreden Adı Soyadı. x Cilt. Basım Yeri: Yayıncı, x. Basım, Basım Yılı.
Örnek	İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. <i>Lisânü'l-‘Arab</i> . nşr. Abdullah Ali el-Kebîr. 6 Cilt. Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.

Sözlük-Latin Harfli

İlk Geçtiği Yerde	Yazar Adı Soyadı, Sözlük Adı, ed. Editörün Adı Soyadı (Basım Yeri: Yayıncı, Basım Yılı), “Madde Adı”, Cilt/Sayfa Numarası.
Örnek	Şükrü Halûk Akalın vd., <i>Türkçe Sözlük</i> (Ankara: Türk Dil Kurumu, 11. Basım, 2011), “İsnat”, 1029.
Sonraki Geçtiği Yerde	Yazar Soyadı, “Madde Adı”, Cilt/Sayfa Numarası.
Örnek	Akalın vd., “İsnat”, 1029.
Kaynakçada	Yazar Soyadı, Adı. <i>Sözlük Adı</i> . ed. Editörün Adı Soyadı. X Cilt. Basım Yeri: Yayıncı, x. Basım, Basım Yılı.
Örnek	Akalın, Şükrü Halûk vd. <i>Türkçe Sözlük</i> . Ankara: Türk Dil Kurumu, 11. Basım, 2011.

Tez

İlk Geçtiği Yerde	Yazar Adı Soyadı, Tez Adı (Şehir: Üniversite Adı, Enstitü Adı, Doktora Tezi, Yıl), Sayfa Numarası.
Örnek	Abdullah Demir, <i>Ebû İshâk Zâhid es-Saffâr’ın Kelâm Yöntemi</i> (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 122.
Sonraki Geçtiği Yerde	Yazar Soyadı, Tez Adı veya Kısa Adı, Sayfa Numarası.
Örnek	Demir, <i>Zâhid es-Saffâr’ın Kelâm Yöntemi</i> , 22.
Kaynakçada	Yazar Soyadı, Adı. <i>Tez Adı</i> . Şehir: Üniversite Adı, Enstitü Adı, Doktora Tezi, Yıl. (varsa) Erişim Adresi
Örnek	Demir, Abdullah. <i>Ebû İshâk Zâhid es-Saffâr’ın Kelâm Yöntemi</i> . Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014. https://doi.org/10.5281/zenodo.3359806

Makale-Araştırma (Tek Yazarlı-Çok Yazarlı)

İlk Geçtiği Yerde	Yazar Adı Soyadı, “Makale Adı”, Dergi Adı Cilt Numarası/Sayı Numarası (Yayın Ayı Yılı), Sayfa Numarası.
Örnek	Adem Çiftci, “İslam Ceza Hukukunda Suça Teşebbüsten Vazgeçme”, <i>Cumhuriyet İlahiyat Dergisi</i> 19/1 (Haziran 2015), 23. Mehmet Kalaycı - Muhammet Emin Eren, “Reflection of Qāḏizādelis-Khalwatis Tension on the Islamic Heresiography”, <i>İlahiyat Studies</i> 9/2 (2018), 249. Ali Ayten vd., “Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti ilişkisi: Hastalar, Hasta Yakınları ve Hastane Çalışanları Üzerine Bir Araştırma”, <i>Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi</i> 12/2 (2012), 45-79.
Sonraki Geçtiği Yerde	Yazar Soyadı, “Makale Adı veya Kısaltılmış Makale Adı”, Sayfa Numarası.
Örnek	Çiftci, “Suça Teşebbüsten Vazgeçme”, 23. Kalaycı - Eren, “Reflection of Qāḏizādelis-Khalwatis Tension on the Islamic Heresiography”, 285. Ayten vd., “Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi”, 55.
Kaynakçada	Yazar Soyadı, Adı. “Makale Adı”. <i>Dergi Adı Cilt Numarası/Sayı Numarası (Yayın Ayı Yılı)</i> , Sayfa Aralığı. https://doi.org/XXXXXXXXXX
Örnek	Ayten, Ali vd. “Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi: Hastalar, Hasta Yakınları ve Hastane Çalışanları Üzerine Bir Araştırma”. <i>Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi</i> 12/2 (2012), 45-79. Çiftci, Adem. “İslam Ceza Hukukunda Suça Teşebbüsten Vazgeçme”. <i>Cumhuriyet İlahiyat Dergisi</i> 19/1 (Haziran 2015), 23-46. https://doi.org/10.18505/cuifd.48242 Kalaycı, Mehmet - Eren, Muhammet Emin. “Reflection of Qāḏizādelis-Khalwatis Tension on the Islamic Heresiography”. <i>İlahiyat Studies</i> 9/2 (2018), 249-290. https://doi.org/10.12730/13091719.2018.92.182

İnternet Sitesi

İlk Geçtiği Yerde	Kurum/Site Adı (Kurum/Site Adı Kısaltması), “Web Sayfa Başlığı” (Erişim Gün Ay Yıl).
Örnek	Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “Din İşleri Yüksel Kurulu Başkanlığı” (Erişim 1 Mayıs 2017).
Sonraki Geçtiği Yerde	Kurum/Site Adı Kısaltması, “Web Sayfa Başlığı”.
Örnek	DİB, “Din İşleri Yüksel Kurulu Başkanlığı”.
Kaynakçada	Kurum/Site Adı Kısaltması, Kurum/Site Adı. “Web Sayfa Başlığı”. Erişim Gün Ay Yıl. Erişim Adresi
Örnek	DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. “Din İşleri Yüksel Kurulu Başkanlığı”. Erişim 1 Mayıs 2017. https://kurul.diyanet.gov.tr

Bu kılavuzda, sık kullanılan eser türlerine nasıl atıf yapılacağına dair örneklerle yer verilmiştir. Diğer veri türleri için bk. www.isnadsistemi.org

Gizlilik Bildirimi

Tetkik dergisine kayıta istenilen ad, soyad, e-posta ve diğer kişisel bilgiler, derginin belirtilen amaçları doğrultusunda kullanılacaktır. Başka amaçlarla kullanılmayacak ve kimse ile paylaşılmayacaktır.

Tetkik dergisinin yayıncısı Oku Okut Derneği olarak kişisel verilerinizin güvenliği hususuna azami hassasiyet göstermekteyiz. Bu bilinçle, site ve hizmetlerimizden faydalanan kişiler dahil, organizasyonumuz ile ilişkili şahıslara ait kişisel verileri 6698 sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu'na uygun olarak işlenerek, muhafaza edilmesine büyük önem atfetmekteyiz. Bu sorumluluğumuzun tam idraki ile Kanun'da tanımlı şekli ile "Veri Sorumlusu" sıfatıyla, kişisel verilerinizi Kişisel Verileri Koruma Kanunu'nda belirlenen sınırlar çerçevesinde işlemekteyiz:

Tetkik.okuokut.org

Dr. Abdullah DEMİR

VERBİS Veri Sorumlusu

ademir@okuokut.org

KVKK VERBİS: OKU OKUT DERNEğİ (10055347)

ISSN 2822-3322



Tetkik

Türk-İslam Kültürü Dergisi
A Journal of Turkish-Islamic Culture



Yıl | Year 2022



Sayı | Issue 1